

NURƏDDİN KAZIMOV

TƏTBİQİ PEDAQOGİKA

Dərslik

**(İBTİDAİ TƏHSİLİN PEDAQOGİKASI VƏ METODİKASI
İXTİSASI ÜZRƏ)**

Elmi redaktor: Fərahim Balakişi oğlu Sadıqov,
pedaqoji elmlər doktoru, professor

Rəyçilər: Sərdar Musa oğlu Quliyev, pedaqoji elmlər
doktoru, professor

Vidadi Cəmil oğlu Xəlilov, pedaqoji elmlər
doktoru, professor

Mircəfər Həsənov, professor

BİR NEÇƏ SÖZ

Hörmətli oxucu! Müəllif istərdi yəqin biləsiniz ki, əvvəla, Tətbiqi pedaqogika fənni üzrə bu dərslik üç başlıca mənbə əsasında hazırlanmışdır: 1.Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2006-cı il 30 oktyabr tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası ümumtəhsil məktəbinin kurikulumu”; 2.Təhsil sahəsində həm xarici ölkələrin, həm də Azərbaycanın qabaqcıl müəllimlərinin tətbiq etdikləri müasir iş üsulları və formaları: pedaqoji texnologiyalar, pedaqoji innovasiyalar, interaktiv üsullar, o cümlədən əqli hücum, şaxələnmə, kublaşdırma, proqnozlaşdırma, beşlik və s. tərzlər; 3.Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi şəraitində formalaşan Milli pedaqogikanın nailiyyətləri (təlimin, tərbiyənin, təhsil və psixoloji inkişafın vəhdətdə həyata keçirilməsinin faydalılığı; təlimə tamamilə yeni baxış; təlimdə müəllimin və şagirdin vəzifələrinin yeniləşməsi; şagirdə öyrənən, müəllimə isə ənənəvi mənada öyrədən kimi deyil, öyrənməni şagirdlərə öyrədən kimi baxılması; cəmiyyətdə müəllim fəaliyyətinin yeni mövqedən qiymətləndirilməsi; pedaqoji prosesin üzə çıxarılmış qanunauyğunluqlarının təlim-tərbiyə zamanı nəzərə alınması təlimdə uğurun nəinki zəruri şərti, həm də diqqət, hafizə, təxəyyül, təfəkkür, iradə, motiv kimi psixoloji qüvvələrin nəticəsi olması və s.).

İkincisi, göstərilən mənbələr əsasında hazırlanmış bu dərslik indiyədək həm Azərbaycanda, həm də ondan kənarlarda yazılmış dərs vəsaitlərindən nəinki adına görə, məzmununa görə də prinsipal olaraq fərqlənir. Burada bütün nəzəri məsələlər praktik təcrübə zəminində təqdim edilir.

Üçüncüsü, tətbiqi pedaqogika fənninin əhatə etdiyi bütün praktik məsələlər varislik prinsipi əsasında **(fənni tədris edən müəllim–tələbə–sinif müəllimi–şagird)** şərh olunur.

Dördüncüsü, hazırkı kitaba daxil edilmiş fəsillərdəki materialların şərh üslubu tələbələrdə – gələcək sinif müəllimlərində təfəkkürün, xüsusən yaradıcı, tənqidi təfəkkürün inkişafına münasib şərait yaradır. Təbiidir ki yaradıcı, tənqidi təfəkkürü inkişaf etmiş müəllimin şagirdlərində də təfəkkürün inkişaf edəcəyi təbiidir. Bununla yanaşı, hər fəslin (mövzunun) sonunda verilmiş yönəldici və düşündürücü çalışmalar da bu məqsədə xidmət edir. Həmin çalışmalar tələbələrdə əsasən hafizənin, yadasalma qüvvəsinin deyil, müstəqil düşünmək, müstəqil mühakimə yürütmək, müzakirə olunan problemə yaradıcı

yanaşmaq, tənqidi fikir söyləmək bacarıqlarının formalaşmasına istiqamətlənmişdir.

BİRİNCİ BÖLMƏ.

TƏTBİQİ PEDAQOGİKA, PEDAQOJİ PROSES VƏ CƏMİYYƏT

FƏSİL 1.

TƏTBİQİ PEDAQOGİKA FƏNNİ HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT

1.Tətbiqi pedaqogika fənni tədrisinin yaxın və uzaq (strateji) məqsədi; bunu bilməyin mənası.

Bu fənnin tədrisində yaxın məqsəd Azərbaycan Respublikası ümumtəhsil məktəblərinin I-IV sinif şagirdlərində təhsillilik, tərbiyəlilik və psixoloji inkişaf səviyyəsini maksimum dərəcəyə çatdırmaqdan ibarətdir. Gözlənilən belə bir nəticəyə nail olmaq üçün tətbiqi pedaqogika fənninin tədrisi sayəsində müstəqil düşünmək, müstəqil mühakimə yürütmək, iradəli, diqqətli olmaq, daim biliyə can atmaq, öyrənməyin sirlərinə bələd olmaq kimi keyfiyyətlərin əvvəlcə tələbələrdə, sonra onların vasitəsi ilə şagirdlərdə formalaşmasına münasib pedaqoji-psixoloji mühit yaranmalıdır.

Azərbaycan xalqının və dövlətinin şagirdlərimizdə görmək istədiyi həmin keyfiyyətlərin formalaşması xüsusi hazırlığa malik olan qabiliyyətli müəllimlərdən də asılıdır. Tətbiqi pedaqogika fənni məhz bu cür səriştəli müəllimlərin hazırlanmasına yönəlmişdir.

Unutmayaq ki, atalar demiş: halva-halva deməklə ağız şirinləşmir. Özündə olmayan keyfiyyətləri müəllim şagirdlərinə aşılamaqda aciz olur. Gərək sinif müəllimi olmağa hazırlaşan tələbə gələcəkdə şagirdlərə aşılacağı yuxarıda göstərilən keyfiyyətləri özündə formalaşdırsın; həmin müəllim bu cəhətdən şagirdlərinə əyani nümunə olsun.

Deməli, gələcəyin sinif müəllimi olacaq indiki tələbələrdə ibtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası ixtisası üzrə mütəxəsis hazırlığına, bu tələbələrin gələcəkdə tərbiyə edəcəkləri şagirdlərdə uğurlu ibtidai təhsil almalarına yardımçı olmaq, habelə keyfiyyətli təhsil almağın vacib şərtlərindən olan

diqqətliliyi, iradəliliyi, müstəqilliyi, təşəbbüskarlığı, öyrənməyə daim can atmağı və digər keyfiyyətləri formalaşdırmaq tətbiqi pedaqogika fənni tədrisinin yaxın məqsədidir.

Yuxarıda deyildiyi kimi, tətbiqi pedaqogika fənninin uzaq (strateji) məqsədinin olduğunu da indiki tələbələrımız bilməlidir. Bilməlidir ki, orta ümumi təhsilin də, ixtisas-peşə təhsilinin də bünövrəsi ibtidai məktəblərimizdə qoyulur. Uşaqlarımız I-IV siniflərdə müəllimlərin məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil rəhbərliyi altında nə qədər uğurla tərbiyə olunarsa, diqqətləri, hafizələri, iradələri, təxəyyülləri, təffəkkürləri, qabiliyyətləri və digər psixoloji qüvvələri nə qədər uğurla inkişaf edərsə yuxarı siniflərdə və ali məktəblərdə bir o qədər uğurla təhsil alarlar. Bu o deməkdir ki, həmin şəxslər həyatda da, istehsalatda da məhsuldar fəaliyyət göstərirlər.

Deyilənlərə bir qədər ciddi diqqət yetirdikdə məlum olur ki, tətbiqi pedaqogika fənninin tədrisi əsasında formalaşan tələbəyə-gələcək müəllimə adi müəllim kimi baxılmamalıdır. Belə müəllim ölçüb-biçilmiş bilikləri, bacarıq və vərdisləri gənc nəsə məqsədyönlü aşılamaq yolu ilə cəmiyyətimizin sonrakı inkişafına güclü təkan verən pedaqoji təhsilli mütəxəssis kimi dəyərləndirilməlidir. Bu müəllimin təlim və tərbiyəsində formalaşan şagirdlər isə sistemləşdirilmiş bilikləri, bacarıq və vərdisləri onun məqsədyönlü rəhbərliyi altında mənimsəmək yolu ilə müstəqil fəaliyyətə hazırlanan şəxslər kimi qiymətləndirilməlidir.

Göründüyü kimi, tətbiqi pedaqogika fənnini tədris edən müəllim aydın şəkildə dərk etməli olur ki, onun fəaliyyəti Azərbaycan xalqının gələcəyi ilə bağlıdır; o, xalqın umidi olan gənc nəslin təlim-tərbiyəsi ilə əməli şəkildə məşğul olacaq yeni müəllimlər ordusunun formalaşdırılması ilə məşğul olur. Odur ki, ümumi orta təhsilin aşağı pilləsindəki şagirdlərdə xalqın görmək istədiyi bacarıq və qabiliyyətlər əvvəlcə həmin pillədə işləyəcək tələbələrdə-gələcək müəllimlərdə formalaşmalıdır. Bu müəllimlər öz şagirdləri üçün hər cəhətdən, o cümlədən yaradıcılıq, işgüzarlıq, qayğıkeşlik, diqqətlilik, iradəlilik, ünsiyyət saxlamaq, ehtiyacı olanlara yardım etmək və s. cəhətlərdən nümunə olmağı bacarmalıdır.

Başqa sözlə desək, gündəlik təlim-tərbiyə işi zamanı şagirdlərdə formalaşdırılan **müstəqil düşünmək, müstəqil fikir söyləmək, təşəbbüskar olmaq, həyatda fəal mövqe tutmaq, daim öyrənməyə can atmaq** yolu ilə

xaqlımıza, müstəqil respublikamıza onların yararlı vətəndaşlar kimi böyümələrinə və fəaliyyət göstərmələrinə yardımçı olmaq tətbiqi pedaqogikanın uzaq (strateji) məqsədidir.

2.Tətbiqi pedaqogikanın ənənəvi pedaqogikadan fərqi; fərqi bilməyin əhəmiyyəti.

Fərqin mahiyyətini açmazdan əvvəl müəllim tələbələrə belə bir sualla müraciət edir:

–Kim deyər: tətbiqi pedaqogika nədir? Nəzəri pedaqogika nədir?

Tələbələrin bəziləri etiraf edir ki, həmin məfhumları birinci dəfədir eşidir.

Bir neçə tələbə suala cavab verməyə çalışsa da konkret fikir söyləməkdə çətinlik çəkir.

Tələbələrin çətinlik çəkdiyini görən müəllim qoyduğu suala özü aydınlıq gətirir. O, deyir:

–Adlarından göründüyü kimi, onların arasında oxşarlıqla yanaşı, xeyli fərq də mövcuddur. Əvvəla, tətbiqi pedaqogikada üstünlük pedaqoji elmin praktik məsələlərinə, nəzəri pedaqogikada isə üstünlük pedaqoji elmin ümumi nəzəri məsələlərinə verilir. İkincisi, tətbiqi pedaqogikada təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişaf məsələləri hər dəfə konkret praktik faktlar əsasında öyrənilir; nəzəri pedaqogikada isə təlim-tərbiyənin bütün məsələləri ümumiləşmələr və anlayışlar səviyyəsində müzakirə edilir; zərurət yarananda, ümumi nəzəri fikrin başa düşülməsini asanlaşdırmaq xətrinə təlim-tərbiyə təcrübəsindən misal gətirməyə ehtiyac yaranır. Üçüncüsü, tətbiqi pedaqogikadan mühazirə və seminar məşğələləri aparan müəllim qarşısındakı tələbələrin diqqətini **ikiqat təcrübəyə** yönəltməli olur. Müəllimin təklifi və istiqamətinə uyğun olaraq tələbə gələcək müəllim kimi həm öz praktik fəaliyyətini, həm də dərs deyəcəyi şagirdlərin praktik fəaliyyətini tənzimləmək üzərində düşünməli, işləməli olur; nəzəri pedaqogikada isə bu cəhətdən vəziyyət bir qədər fərqlidir; nəzəri pedaqogika məşğələlərində iştirak edən tələbənin başlıca qayğısı nəzəri biliklərin mahiyyətini dərk etməyə və yadda saxlamağa yönəlir. O, daim xatırlamalı olur ki, nəzəriyyə elmi cəhətdən ətraflı

ümumiləşdirilmiş praktikadır. Dördüncüsü, tətbiqi pedaqogika və nəzəri pedaqogika arasındakı fərq onların əhatə dairəsi ilə əlaqədardır. Tətbiqi pedaqogikanın əhatə dairəsi ibtidai məktəbdır, I-IV siniflərdə aparılan təlim-tərbiyə işidir. Nəzəri pedaqogikanın əhatə dairəsi xeyli genişdir; buraya nəinki I-IV siniflərdə, nəinki IX, nəinki X-XI-ci siniflərdə, hətta ali və orta ixtisas məktəblərində aparılan təlim-tərbiyə işləri daxildir.

Bu fərqdə digər spesifik cəhət də vardır. Tətbiqi pedaqogika üzrə məşğələ aparan müəllim yadda saxlamalı olur ki, onun tələbələri gələcəkdə I-IV siniflərdə dərs deyəcək sinif müəllimləridir. Gələcəyin sinif müəllimləri olacaq bugünkü tələbələr I-IV siniflərin tədris planı ilə yaxından tanış olmalı və özünü orada nəzərdə tutulan bütün fənlərin tədrisinə hazır olmalıdırlar. Çünki sinif müəllimləri şagirdlərin təlim-tərbiyəsi ilə I sinifdən məşğul olur və onları, IV sinif də daxil olmaqla, V sinifə qədər aparır; hətta məktəbdə musiqi, rəsm və s. fənlər üzrə müəyyən ixtisasçı müəllim olmadıqda sinif müəllimi həmin fənləri də özü tədris edir. Bu cür spesifik məsələlərin tələbələrə çatdırılması da tətbiqi pedaqogika fənnini tədris edən müəllimin öhdəsinə düşür.

Nəzəri pedaqogikada vəziyyət bu cəhətdən bir qədər fərqlidir. Həmin fəndən məşğələ aparan müəllimin qarşısında hər dəfə bir fənn (fizika, riyaziyyat, tarix və s.) üzrə müəllimliyə hazırlaşan tələbələr ayləşirlər. Onlar gələcəkdə daha çox sinif müəllimləri ilə deyil, sinif rəhbərləri ilə işləməli olurlar. Beşincisi, nəzəri pedaqogika fənninin tədrisində müəllim daha fəal olur, məsələni şərh edir, təhlil aparır, ümumiləşdirir. Bu zaman tələbələr əsasən dinləməli, müəllimin fikirlərini eşitməli və yadda saxlamalı olurlar. Tətbiqi pedaqogika fənnini tədris edən müəllim isə hər dəfə mövzu ətrafında tələbələri düşündürməli, işlətməli, onların öyrənmə fəaliyyətini təşkil etməli, onlara istiqamət verməli, idarə etməli olur; Həm də düşünür ki, tətbiqi pedaqogika fənninin tədrisi zamanı qazandıqları iş tərzlərini tələbələr gələcəkdə sinif müəllimi kimi fəaliyyət göstərəndə tətbiq etsin.

Tətbiqi pedaqogikanın nəzəri pedaqogikadan fərqlərini bilmək gələcək baxımından həm bu fənni tədris edən müəllim üçün, həm də onun tələbələri üçün əhəmiyyətlidir. Fərqdən ətraflı agah olan müəllim tətbiqi pedaqogika

fənninin tədrisinə daha ciddi hazırlaşmalı və sinif müəlliminin fəaliyyətinin incəliklərini öz tələbələrinə aşılmalı olur. Fərqi başa düşən tələbələr isə yəqin edirlər ki, I-IV siniflərdə dərs demək, sinif müəllimi olmaq nə qədər çətindir, bir o qədər də şərəfli işdir. Çünki, sinif müəllimi Azərbaycan Respublikası üçün əsil, fəal vətəndaş yetişdirməyin möhkəm bünövrəsini qoyur.

3. Tətbiqi pedaqogika fənninin strukturunu bilməyin tələbə üçün əhəmiyyəti.

Tətbiqi pedaqogika fənninin hazırkı strukturunun xüsusiyyətlərini başa düşmək iki cəhətdən tələbələr üçün faydalıdır: həm tələbə kimi, həm də gələcək sinif müəllimi kimi. Fənnin struktur xüsusiyyətlərini, onun məntiqini, daxili əlaqələrini əvvəlcədən aydın təsəvvür edən tələbənin gözü açılır, öyrənilən hər yeni mövzunun əvvəlki mövzu ilə bağlılığına diqqət yetirməli olur. Nəticədə fənn haqqında, onun əhəmiyyətinə dair tələbədə aydın anlayış formalaşır; fənnin ayrı-ayrı müddəaları və tələblərini bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə mənimsəyən tələbədə məntiqi təfəkkür, diqqət, iradə kimi vacib psixoloji qüvvələrin intensiv inkişafı üçün münasib şərait yaranmış olur. Tətbiqi pedaqogika fənninin tədrisi təcrübəsindən qazandığı təəssüratı yadda saxlayan tələbə sinif müəllimi kimi işləyən zaman öz ali məktəb təəssüratını xatırlayır və yeni şəraitdə onu işə salır.

Etiraf edilməlidir ki, tətbiqi pedaqogika fənninin strukturu barədə son dərəcə faydalı həyat təcrübəsi tələbədə öz-özünə, mexaniki şəkildə formalaşmır. Bu işdə həmin fənni tədris edən müəllimin məqsədyönlü fəaliyyətinin rolunu xüsusi qeyd etmək lazım gəlir. Məsələn burasındadır ki, fənnin strukturuna müəllimin toxunmadığı hallarda tələbənin təəssüratı tam deyil, pərakəndə olur və unutma hallarına şərait yaranır.

Fənnin öyrənilməsinə başlamazdan əvvəl tələbə tətbiqi pedaqogika fənninin bölmələrinin adlarını nəzərdən keçirir. Yəqin edir ki, “Tətbiqi pedaqogika, pedaqoji proses və cəmiyyət” adlanan birinci bölmədəki ümumi praktik məsələlər sonrakı bölmələrdə getdikcə konkretləşdirilir və “Pedaqoji prosesə xidmət təcrübəsi” adlanan VIII bölmədə yekunlaşdırılır. Tələbə II, III,

IV, V, VI, VII bölmələrin başlıqlarına diqqət yetirir, əvvəlcə I bölmə ilə sonuncu bölmə arasındakı əlaqəyə baxır, sonra ortadakı bölmələrin bir-birini tamamladığını yəqin edir. Müəllimin növbəti şərhindən tələbələrə aydın olur ki, real təcrübədə təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişaf bir-birini tamamlasa da, vahid pedaqoji prosesi əmələ gətirsə də, onlar nisbi mənada müstəqilliyini itirmir. Bu səbəbdən də fənnin birinci bölməsində təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişaf təcrübəsinin ümumi cəhətləri, ondan sonra gələn bölmələrin hərəsində həmin tərkib hissələrin hər birinin təcrübəsi əks olunur. Təlimə, tərbiyəyə, təhsil və psixoloji inkişafa, bütövlükdə pedaqoji prosese xidmət göstərən müəllimlərin təkmilləşdirilməsi, ixtisaslarının artırılması, müəllimin elmi axtarışları və məktəbə rəhbərlik təcrübəsi sonuncu bölmənin məzmunu təşkil edir.

Tələbə diqqətini ümumi şəkildə olsa da ayrı-ayrı bölmələrdəki fəsillər arasında əlaqələrə yönəldir. Məsələn, ilk bölmə üzrə yerləşdirilmiş fəsillər arasındakı daxili əlaqədən sonra aydın olur ki, “Pedaqoji proses və cəmiyyət” adlı ikinci fəsil “Tətbiqi pedaqogika fənni haqqında” adlanan birinci fəsilin başlıca praktik cəhətlərini də əhatə edir: təlim, tərbiyə və təhsil məsələlərinin cəmiyyətlə, sosial-iqitsadi həyatla qarşılıqlı əlaqəsi tələbələr qarşısında açılır.

Digər bölmələrdəki fəsillər arasında daxili əlaqələrin mövcudluğu da beləcə aydınlaşır.

Fənnin strukturuna dair tələbələrdə ümumi təsəvvür yaranandan sonra fəsillər ardıcıl olaraq öyrənilir.

Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.

1. Tətbiqi pedaqogika fənninin yaxın məqsədi və strateji məqsədini necə başa düşürsünüz?
2. Tətbiqi pedaqogika fənni tədrisinin yaxın məqsədi ilə yanaşı uzaq məqsədinin də olduğunu bilmək nə üçün zəruridir?
3. Tətbiqi pedaqogika fənni tədrisinin məqsədini bilmək tələbəyə nə verir?
4. Tətbiqi pedaqogika fənni hansı cəhətlərinə görə ənənəvi pedaqogikadan fərqlənir? Sizcə, bu fərqi bilən tələbə ilə bilməyən tələbənin hazırlıq səviyyəsində fərq nədən ibarət ola bilər?
5. Tətbiqi pedaqogika fənninin strukturunu əvvəlcədən bilməyin vacibliyini əsaslandırın.

FƏSİL 2.

PEDAQOJİ PROSES VƏ CƏMİYYƏT.

1. Pedaqoji proses təlimin, tərbiyənin, təhsil və psixoloji qüvvələrin vəhdəti kimi.

Sınıf müəllimi olmağa hazırlaşan tələbə öyrənir ki, onun ali məktəbdə aldığı təlimdə tərbiyə və təhsil də, I-IV siniflərdə verəcəyi təlimdə, tərbiyə və təhsil də bu və ya digər dərəcədə vəhdət təşkil edir. Onların vəhdətdə olması nə deməkdir? Bu, o deməkdir ki, əvvəla, təlim, tərbiyə və təhsil kateqoriyalarından hər birinin əlamətləri müəyyən dərəcədə digərində iştirak edir. İkincisi, adları çəkilən kateqoriyalar, real həyatda, az da olsa, bir birini tamamlayır.

Birinci cəhətə diqqət yetirək. Unutmayaq ki, təlimin bəzi əlamətləri təhsildə, təhsilin bəzi əlamətləri də təlim prosesində iştirak edir. Təlim kateqoriyasına nəzər salaq. Hamıya aydındır ki, tələbələr müəllimin rəhbərliyi altında hər hansı fənn üzrə müəyyən bilikləri, bacarıq və vərdişləri mənimsəyirlər; lakin özləri hiss etmədən onlar müəyyən dərəcədə həm tərbiyə olunurlar, həm də psixoloji cəhətdən inkişaf edirlər. Deməli, belə başa düşülən təlim hadisəsində təhsil əlamətləri də, tərbiyə əlamətləri də, psixoloji inkişaf əlamətləri də olur.

Təhsil kateqoriyası üçün aparıcı əlamət fənn üzrə müvafiq biliklər, bacarıq və vərdişlərdir; tərbiyə kateqoriyası üçün başlıca göstərici mənəvi keyfiyyətlərdir; psixoloji inkişaf üçün – diqqət, iradə, təfəkkür, hafizə kimi psixoloji qüvvələrdir. Bunların hamısını təhsil hadisəsində sezmək olur.

Təlim kateqoriyasının mahiyyətini sınıf müəllimi olacaq tələbəyə xatırladaq: ümumən *təlim deyəndə müəllimin rəhbərliyi altında hər hansı fənn üzrə biliklərin, bacarıq və vərdişlərin şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsi və bu zaman onların tərbiyə olunmaları, habelə psixoloji cəhətdən inkişaf etmələri başa düşülür.*

Göründüyü kimi, təlim hadisəsində təhsil əlamətləri (bilik və bacarıqlar) də, tərbiyə əlamətləri (mənəvi keyfiyyətlər) də, psixoloji inkişaf əlamətləri (diqqət, iradə, hafizə, təfəkkür və s.) də müəyyən dərəcədə müşahidə olunur.

Burada tərbiyə istisnalıq təşkil etmir. Bir qədər diqqətli olan tələbə yəqin edir ki, ***tərbiyə davranışla əlaqədar olan mənəvi keyfiyyətlərin müəyyən mühitdə admlara tərbiyəçi tərəfindən məqsədyönlü və planlı surətdə aşılınması prosesidir.*** Aydınır ki, hər hansı mənəvi keyfiyyət üzrə (məsələn, əməksevərlik üzrə) aparılan tərbiyəvi tədbirlər sözlə də müşayiət olunur; hələ bu, azdır. Həyata keçirilən tərbiyəvi tədbirdə uşaqların iradə, diqqət, təxəyyül, təfəkkür, hafizə və s. kimi psixoloji qüvvələri də bu və ya digər səviyyədə iştirak edir. Deməli, tərbiyə zamanı tərbiyə olunanlar nəinki müəyyən mənəvi keyfiyyətləri mənimsəyirlər, bununla yanaşı, həm müəyyən bilik və bacarıq sahibi olurlar, həm də psixoloji cəhətdən inkişaf imkanı əldə edirlər.

Təlim, tərbiyə və təhsil hadisələrinin vəhdətdə olmasında psixoloji inkişafın müstəsna rolu ayrıca qeyd edilməlidir. Təkcə ona görə yox ki, psixoloji qüvvələr təlim və tərbiyə hadisələrinin hamısında iştirak edir; ən vacibi həm də odur ki, təlim-tərbiyə işində şagirdlərin uğuru xeyli dərəcədə öz psixoloji qüvvələrinin (diqqətin, iradənin, təfəkkürün, hafizənin və s.) inkişaf səviyyəsindən asılı olur.

Təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişafın iş zamanı qovuşması təhsil təcrübəsində də aydın müşahidə olunur. Bundan ötrü təhsil kateqoriyasının mahiyyətinə diqqət yetirmək kifayətdir. Onun mahiyyəti belədir: ***Təhsil-sosial-iqtisadi həyatın tərkib hissəsi olub, müvafiq tədris müəssisəsində müəyyən müddətə öyrənilən, tərbiyə və psixoloji inkişaf imkanlarına malik olan, təlimin bir halda zəruri şərti, digər halda gedişi, üçüncü halda isə nəticəsi kimi özünü göstərən biliklərin, bacarıq və vərdişlərin məcmusudur.***

Göründüyü kimi, təhsilin mahiyyətində təlim, tərbiyə və psixoloji inkişaf cəhətləri bir-biri ilə üzvi şəkildə cəmlənir.

Gətirdiyimiz faktlardan məlum olur ki, adlarını çəkdiyimiz dörd kateqoriyadan hər biri digərində özünü göstərir. Bundan əlavə, real pedaqoji təcrübədə, yuxarda qeyd etdiyimiz kimi, təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji

hansı hallarda öyrənənlərin təhsillilik, tərbiyəlilik və psixoloji inkişaf səviyyələrinin artmasına, hansı hallarda isə - eyni səviyyədə qalmasına səbəb olur? Bunların hamısı müəllimin rəhbərliyi altında, şagirdlərin və tələbələrin bilavasitə iştirakı ilə onların gözü qarşısında cərəyan edir. Təlim zamanı tələbələrə göstərilən pedaqoji və psixoloji təsirlərin düzgün, faydalı məcraya yönəldilməsi isə müəllimin pedaqoji səriştəliliyindən çox aslı olur. Fikrimizi təcrübədən alınmış bir neçə faktda konkretləşdirək.

Müəllim tələbələrdən xahiş edir ki, məşğələ zamanı danışan yoldaşa diqqətlə qulaq assınlar; deyilmiş fikirlərə münasibətlərini bildirsinslər, unudulan məsələlər olarsa əlavə etsinlər, qeyri dəqiqlik olarsa düzəlişlər versinlər. Məşğələnin gedişində müəllim arxada əyləşən iki tələbənin bir-biri ilə söhbət etdiyini görür.

O, tələbənin çıxışını saxlayır, diqqətləri yayınmış tələbələrdən birinə, sonra digərinə müraciətlə yoldaşının fikrini təkrarlamağı xahiş edir. Həmin tələbələrdən heç biri cavab verə bilmir. Müəllim üzünü auditoriyaya tutub soruşur:

-Kim danışan yoldaşınızın fikrini təkrar edər?

Tələbələrin böyük əksəriyyəti əllərini qaldırır. Müəllim bu tələbələrə öz minnətdarlığını bildirir və üzünü bayaqdan ayaq üstə dayanan iki tələbəyə çevirərək onlardan soruşur:

-Yoldaşınızın fikrini təkrar edə bilmədiyinizin səbəbi nə idi?

-Diqqətsizlik! Başımız qarışmışdı. Üzr istəyirik.

Müəllim:

-Əyləşin və unutmayın ki, əvvəla, ümumiyyətlə həyatda diqqətli olmaq, xüsusən təhsildə, elm öyrənməkdə diqqətli olmaq vacib şərtidir. Axı, diqqət biliyin qapısıdır. Bu qapı bağlanarsa bilik haradan beynimizə daxil olar?! İkincisi, diqqətin zəifliyi iradə zəifliyi ilə də bağlı ola bilər. İradəsi zəif olan adam özünü ələ almaqda, özünü idarə etməkdə çətinlik çəkir. Deməli, diqqəti inkişaf etdirməklə yanaşı, iradəni də möhkəmləndirməyə ehtiyac var!

Göründüyü kimi, məşğələ zamanı tələbələrdə diqqət və iradə kimi psixoloji qüvvələri inkişaf etdirmək imkanları var. Bu cür imkanların olduğunu bilmək və onları işə salmaq, tələbələri bu işə cəlb etmək müəllimin öhdəsinə düşür.

Hafizə ilə əlaqədar misal gətirək. Müəllim növbəti məşğələdə mövzunu konkret tələbədən soruşacağını ona bildirir. Məşğələnin vaxtı çatır. Müəllim sözüünə əməl edir. Həmin şagirdə deyir:

-Buyur, mövzunu danış!

Tələbə ayağa qalxır. Bir qədər danışır, səsinin tonu aşağı düşür, yazıq-yazıq müəllimin üzünə baxıb and-aman edir:

-Müəllim, vallah mövzunu bir neçə dəfə oxumuşam, amma yadımda qalmır; sizə baxanda hər şeyi unuduram.

Söhbətdən müəllimə aydın olur ki, tələbə mətndə işlənən bəzi sözlərin mənalarını başa düşmədən əzbərləmək yoluna üstünlük verir. Müəllim onu da müəyyənləşdirir ki, mətndə işlənən sözlərin (məfhumların) mahiyyətindən tələbə ona görə hali deyil ki, həmin sözlərin işlədildiyi və öyrəniləndiyi məşğələlərdə iştirak etməmişdir.

Vəziyyəti və onu doğuran səbəbləri dəqiqləşdirən müəllim bu cür tələbələrə qısa izahat vermək qərarına gəlir:

-Əziz tələbələr! Keçdiyimiz mövzuları dərinləndirən mənimsəməyin və yadda saxlamağın bir sıra şərtləri vardır. Bu şərtlərdən biri də oxuduğumuz mətnlərdə işlədilən sözlərin (məfhumların) hər birinin ifadə etdiyi mənanı dərk etmək, başa düşməkdir. Bundan ötrü məşğələlərin hamısında iştirak etmək zəruridir; məşğələlərdə ara-sıra olmaq böyük nöqsandır. Nəzərə alın ki, hər sonrakı mövzu özündən əvvəl gələn mövzular əsasında öyrənilir; hər hansı mövzunu qavramaq, başa düşmək və mənimsəmək üçün ondan əvvəlki mövzuları dərinləndirən öyrənmək tələb olunur.

Təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişafın vəhdətini, bunların bir-birini tamamladığını bilmək, nəzərə almaq yalnız tələbəlik fəaliyyəti üçün faydalı deyil. Bu, tələbəyə gələcək müəllimlik fəaliyyətində daha çox gərəkli olacaq. O, pedaqoji prosesin tamlığına dair ali məktəbdə qazandığı bilik və bacarıqdan sinif müəllimi

kimi istifadə edəcəkdir; çalışacaqdır ki, ibtidai təhsili həyata keçirərəkən onun tərbiyəvi və psixoloji inkişaf imkanlarını araşdırsın və bu imkanları reallaşıdırsın; təşkil edəcəyi sırf tərbiyəvi tədbirlərdə təhsilləndirici və inkişafetdirici məqamları unutmasın, biliklərin və mənəvi keyfiyyətlərin şagirdlərdə uğurla formalaşmasına yardımçı olan diqqət, iradə, təxəyyül, təfəkkür, hafizə kimi psixoloji qüvvələri hərəkətə gətirsin.

3. Pedaqoji proses və cəmiyyət arasında qarşılıqlı asılılıq.

Real həyatda pedaqoji proses cəmiyyətdən, cəmiyyət isə pedaqoji prosesdən asılıdır. Asılılıq qarşılıqlıdır.

Pedaqoji prosesin, yəni təlimin, tərbiyə və təhsilin cəmiyyətdən asılılığı bir sıra cəhətdən aydınlaşdırılır. Əvvəla, respublikamızda uşaq bağçasından tutmuş universitetlərə, təhsil verən akademiylərə bənzər bütün tədris müəssisələri ya dövlət tərəfindən açılır, yaxud açılmasına dövlət icazə verir. Azərbaycan Respublikasında dövlətin razılığı olmadan heç kəs, heç bir təşkilat tədris müəssisəsi açma və ya istifadəyə verə bilməz.

İkincisi, dövlət tədris müəssisələrini müvafiq bina ilə, avadanlıqlarla, tədris-texniki vasitələrlə, dərslik və dərs vəsaitləri ilə, torpaq sahəsi ilə təmin edir.

Üçüncüsü, tədris müəssisələrinin kadr təminatı ilə müvafiq dövlət orqanları məşğul olur; aşağıdan yuxarıya doğru kadrların elmi və pedaqoji səviyyələrini artırmaq üçün zəruri şərait yaradılır.

Dördüncüsü, dövlət tədris müəssisələri dövlət tərəfindən maliyyələşdirilir.

Beşincisi, tədris müəssisələrinin fəaliyyəti üzərində nəzarəti də dövlət orqanları həyata keçirir.

Altıncısı, zərurət yarandıqda bu və ya digər tədris müəssisəsinin fəaliyyətinə xitam vermək, yaxud onun fəaliyyətinə başqa istiqamət vermək hüququ dövlətə məxsusdur.

Nəhayət, tədris müəssisələrinə qəbul planının müəyyənləşdirilməsi, ixtisaslar üzrə kadr hazırlığının tənzimlənməsi də dövlətin səlahiyyətindədir.

Sadəlik faktlar göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında pedaqoji proses, yəni təlim, tərbiyə və təhsil, habelə onlardan ayrılmaz olan psixoloji inkişaf məsələləri cəmiyyətdən, dövlətdən asılıdır. Onu da nəzərə almalıyıq ki, mövcudluğu dövlətdən, cəmiyyətdən asılı olan pedaqoji proses də, öz növbəsində, cəmiyyətə, dövlətə təsir göstərir.

Əvvəla, tədris müəssisələrində xalqın, cəmiyyətin, dövlətin gələciyi formalaşdırılır. Ölkəmizin bütün sahələrində, həm sosial-iqtisadi və həm də mədəni-siyasi sahələrində indi fəaliyyət göstərən və gələcəkdə də fəaliyyət göstərəcək mütəxəssislər orta ümumtəhsil məktəblərindən, ali və orta ixtisas-peşə təhsili məktəblərindən keçib gedirlər. Tədris müəssisələrində gənc nəslin aldığı təlim, tərbiyə və təhsilin səviyyəsi, gənc nəsildə formalaşan psixoloji qüvvələrin səviyyəsi ölkəmizin bütün sahələrində əks səda verir. Tədris müəssisələrimizdə həyata keçirilən təlim, tərbiyə və təhsilin səviyyəsi nə qədər yüksək olursa, sosial-iqtisadi və mədəni-siyasi həyatda uğurlarımız da bir o qədər artır; təhsildə qüsurlar olduqda isə cəmiyyət əziyyət çəkir, dövlət narahatlıq keçirir, yeni-yeni problemlər yaranır.

Sual olunur: Pedaqoji proses və cəmiyyət arasında qarşılıqlı əlaqənin olduğunu indiki tələbənin - gələcək sinif müəlliminin bilməsi ona nə verir?

Belə hesab edirik ki, bu məsələnin tələbəyə də, gələcəkdə sinif müəllimi olacaq şəxsə də, şagirdə də bilavasitə dəxli vardır. Sözü gedən qarşılıqlı asılılıqdan xəbərdar olan tələbə, əvvəla, cəmiyyətdə öz yerini və rolunu çətinlik çəkmədən, asanlıqla müəyyənləşdirəcək. Bir tələbə kimi, o, daha yaxşı oxumalı olacaq. İkincisi, xalqımıza, dövlətimizə ləyaqətlə xidmət etmək məqsədi ilə özünü nümunəvi müəllim kimi hazırlamağa çalışacaq. Üçüncüsü, özündə formalaşdırdığı həmin keyfiyyətləri sabah şagirdlərinə də aşılamağa səy göstərəcək. Sinif müəllimi kimi fəaliyyətdə olarkən gənc nəslin təhsilə dövlət qayğısından söz açacaq, yeri gələndə şagirdlərinə müraciətlə soruşacaq:

-Uşaqlar, gəlin belə bir sual ətrafında düşünək və fikirlərimizi bildirək: Sizin- uşaqların təhsilinə göstərilən dövlət qayğısına biz nə ilə, necə cavab verə bilərik?

Uşaqların söylədikləri müxtəlif fikirləri müəllim belə yekunlaşdırıb bilir: dövlətin qayğısına yaxşı oxumağımızla, nümunəvi davranışımızla cavab verərik, dövlətimiz üçün ləyaqətli vətəndaş olmağa çalışmaqla cavab verərik.

Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.

1. Pedaqoji prosesin tamlığını, yəni təlimin, tərbiyənin, təhsil və psixoloji qüvvələrin vəhdətdə olduğunu bilən və öz fəaliyyətində nəzərə alan ali məktəb müəllimlərinin işində səmərəlilik necə olar?

2. Pedaqoji prosesin tamlığını, yəni təlimin, tərbiyənin, təhsil və psixoloji qüvvələrin vəhdətdə olduğunu bilib öz fəaliyyətində nəzərə alan sinif müəlliminin

və bunu bilmədiyindən nəzərə almayan sinif müəlliminin işində səmərəlilik necə olar?

3. Pedaqoji proseslə cəmiyyət arasında qarşılıqlı asılılığın olduğunu bilən müəllimin, tələbənin və şagirdin fəaliyyəti ilə bu asılılığın olduğunu bilməyən müəllimin, tələbənin və şagirdin fəaliyyəti arasında nə kimi fərq ola bilər?

İKİNCİ BÖLMƏ

İBTİDAİ TƏHSİLİN ƏMƏLİ MƏSƏLƏLƏRİ

FƏSİL 3.

İBTİDAİ TƏHSİLİN BAŞLICA XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ BUNU BİLMƏYİN TƏLƏBƏ ÜÇÜN ƏHƏMİYYƏTİ

1.İbtidai təhsilin əsas istiqamətləri və bunu bilməyin praktik əhəmiyyəti.

Özünü gələcək sinif müəllimliyinə hazırlayan tələbə dərs deyəcəyi I-IV siniflərdə həyata keçirilən ibtidai təhsilin mahiyətindən məlumatlı olmalıdır. Bilməlidir ki, həmin siniflərdə təhsilin məzmunu dövlət sənədi olan tədris planı ilə müəyyənləşdirilir. Tədris planında sadalan fənlər və nəzərdə tutulan iş formalarının mahiyyəti altı cəhətdən səciyyələndirilir: təhsilin ümumiliyi, təhsilin vahidliyi, təhsilin əmək istiqamətli olması, təhsilin məzmununda politexnik əlamətlərin olması, təhsilin milli dəyərlərdən qidalanması, təhsildə fərdi qabiliyyətlərin nəzərə alınması.

İbtidai təhsilin ümumiliyi. Azərbaycan Respublikasında ibtidai təhsil də, əsas təhsil (natamam orta təhsil) də, IX- XI sinifləri əhatə edən təhsil də ümumidir. Tələbə bilməlidir ki, ***ölkəmizdə milliyyətindən, dilindən, mənşəyindən, sosial vəziyyətindən, yaşayış yerindən asılı olmayaraq bütün məktəbyaşlı oğlan və qızları əhatə edən təhsil ümumi təhsil adlanır.*** Bu o deməkdir ki, öyrənilən biliklərin, bacarıq və vərdişlərin, habelə davranışla əlaqədar olan mənəvi keyfiyyətlərin hamısı həmin uşaqların malına çevrilir. Ümumi təhsil imkan verir ki, uşaqların hamısı gələcək peşəsindən asılı olmayaraq normal inkişaf etsin, cəmiyyətdə bərabər mövqe tuta bilsin, bir sahədən digər sahəyə sərbəst keçə bilsin.

İbtidai təhsilin vahidliyi. Gələcəkdə I-IV siniflərdə fəaliyyət göstərəcək indiki tələbə unutmamalıdır ki, ibtidai təhsilin vahidliyi onun ümumiliyindən ayrılmazdır. Təhsilin vahidliyi o deməkdir ki, ***milliyyətindən, dilindən, dinindən, mənşəyindən, sosial vəziyyətindən, yaşadığı kənddən, qəsəbədən, şəhərdən asılı olmayaraq ölkədə məktəbyaşlı oğlan və qızların hamısına insan fəaliyyətinin bütün sahələri***

üçün zəruri sayılan eyni biliklər, bacarıq və vərdişlər, habelə mənəvi keyfiyyətlər aşılır.

İbtidai təhsilin əmək istiqamətli olması. Aşağı siniflərdə təhsilin əmək istiqamətli olması iki cəhətdən təmin edilir: İlkin əmək vərdişlərinin aşılması və əmək tərbiyəsi yolu ilə. I-IV sinif şagirdləri müxtəlif materiallar üzərində ilkin müstəqil işləmək bacarıqlarına yiyələnirlər.

İlkin əmək hazırlığı ilə yanaşı, I-IV sinif şagirdlərində həm əmək adamlarına hörmət, həm də insan əməyinə hörmət hissi formalaşdırılır. Şagirdlər xalqımızın görkəmli əmək adamlarının fəaliyyətlərini öyrənirlər.

İbtidai təhsilin məzmununda politexnik əlamətlərin olması. İbtidai sinif şagirdləri sosial-iqtisadi həyatın müxtəlif sahələrində aparılan quruculuq işləri ilə tanış olur, orada istifadə olunan çeşidli maşınların, qurğuların adlarını öyrənir, imkan düşdükcə onların işini müşahidə edirlər; fiziki, kimyəvi, bioloji qanunların kənd təsərrüfatında, inşaatda tətbiqinə dair ilkin məlumatlar əldə edirlər. Müxtəlif fəaliyyət sahəsində işlədilən ölçmə, nişanlama, hesablama, qrafika və s. üzrə məlumatları da deyilənlərə əlavə etmək lazımdır.

İbtidai təhsilin milli dəyərlərdən qidalanması. Unutmaq olmaz ki, milli mədəniyyət şüurumuzun möhkəm bünövrəsi məhz ibtidai siniflərdə qoyulur. Burada Azərbaycan dilinin, tarixinin, musiqisinin, təsviri və tətbiqi incəsənətinin, ədəbiyyatının, elminin, şifahi xalq yaradıcılığının, adət və ənənələrinin öyrənilməsinə üstünlük verilir; ümumbəşəri dəyərlər, digər xalqların mədəniyyəti milli incilərimiz zəminində daha şüurlu mənimsənilir.

İbtidai təhsildə fərdi qabiliyyətlərin nəzərə alınması. , I-IV siniflərə aid olan tədris planı şagirdlərə imkan verir ki, onlar öz qabiliyyətlərini istədikləri sahədə: dildə, riyaziyyatda, musiqidə, təsviri incəsənətdə, tətbiqi incəsənətdə, idmanda, ədəbi yaradıcılıqda, texniki yaradıcılıqda, və s. və i.a. sahələrdə inkişaf etdirləsinlər. Bundan əlavə, aşağı sinif şagirdləri üçün dərslərdən kənar müxtəlif fəaliyyət formaları da təşkil edilir. Sinif müəllimi şagirdlərin meyl və maraqlarını nəzərə alaraq onların dərslərdən kənar fəaliyyətlərinə istiqamət verə bilər.

İbtidai təhsil fiziki və ya əqli cəhətdən qüsurlu uşaqları da əhatə edir.

Göründüyü kimi, sinif müəllimi olacaq indiki tələbə bilməlidir ki, ölkəmizdə məktəbyaşlı uşaqlara ümumi, vahid, əmək istiqamətli, politexnik səciyyəli, milli dəyərlərdən qidalanan və fərdi qabiliyyətlərin inkişafına imkan verən ibtidai təhsili həyata keçirməyə hazırlaşır.

İbtidai təhsilin nədən ibarət olduğunu, onun başlıca xüsusiyyətlərini əvvəlcədən öyrənən tələbədə məsuliyyət xeyli artır, ölkəmizin, xalqımızın gələcəyi üçün ibtidai təhsilin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu aydın dərk edir və daha böyük əzmlə özünü hazırlayır. Sual olunur: İbtidai təhsil hansı məqsədə xidmət etməlidir?

2.İbtidai təhsilin uzaq (strateji) məqsədi və bunu bilməyin əhəmiyyəti.

Tətbiqi pedaqogika fənninin tədrisində yaxın və uzaq məqsəd ilə ibtidai təhsilin məqsədi arasında oxşarlığın olması təbiidir. Çünki bunların ikisi də aşağı siniflərdə həyata keçirilən təhsillə bağlıdır. Lakin bu oxşarlıqla yansı, onların fərqlərini unutmaq da yolverilməzdir. Adını çəkdiyimiz fənnin ali məktəbdə tədris edildiyi, ibtidai təhsilin əhatə etdiyi fənlərin isə I-IV siniflərdə tədris edildiyi nəzərdə tutulur. Birincilər tələbələrə, ikincilər şagirdlərə aiddir. Hər ikisi respublikamızda həyata keçirilən təhsillə bağlı olduğundan uzaq məqsədləri eyni, həyata keçirilmə yolları isə fərqlidir. Bu cəhəti nəzərə almaqla ibtidai təhsilin uzaq məqsədinin spesifik yollarla reallaşdırdığına aydınlıq gətirilməlidir.

Sinif müəllimi yadda saxlayır ki, *ibtidai təhsilin uzaq məqsədi-aşağı siniflərdə tədris olunan fənlər üzrə biliklərin, bacarıq və vərdişlərin, habelə mənəvi keyfiyyətlərin şagirdlərə aşılması yolu ilə respublikamızın ərazi bütövlüyünü, sərhədlərinin toxunulmazlığını, dövlət müstəqilliyini qorumağa, ölkəmizi inkişaf etmiş demokratik dövlətlər səviyyəsinə qaldırmağa qadir olan fəal vətəndaşlar yetişdirməyin bünövrəsini qoymaqdan ibarətdir.*

Belə başa düşülən anlamda uzaq məqsəd də, bu məqsədə çatmağın yolları da sinif müəllimi kimi fəaliyyət göstərən şəxsə aydın olur. Vətənimizin ərazi bütövlüyünü, sərhədlərinin toxunulmazlığını, dövlət müstəqilliyini qorumaq, ölkəmizi inkişaf etmiş demokratik dövlətlər səviyyəsinə qaldırmaq vəzifələrinin öhdəsindən gələ biləcək vətəndaşların hazırlanmasının bünövrəsini qoymaq

ibtidai təhsilin uzaq (strateji) məqsədidir. I-IV siniflər üçün nəzərdə tutulmuş fənlərin yüksək səviyyədə tədrisi, habelə dərsdənkənar təşkil edilən rəngarəng tədbirlər həmin uzaq (strateji) məqsədə doğru aparan real yollardır.

Öz fəaliyyətinin məqsədini, onun ölkəmiz üçün, xalqımız və dövlətimiz üçün siyasi və ideoloji əhəmiyyətini dərk edən, bu məqsədi həyata keçirməyin pedaqoji yollarını aydın təsəvvür edən sinif müəlliminin uğur qazanacağına şübhə yeri qalmır.

3.İbtidai təhsilin tərbiyədən ayrılmaz olması və bunu bilməyin müəllim üçün əhəmiyyəti.

Təhsilin tərbiyədən ayrılmaz olması üç cəhətdən açılır: biri digərində iştirak edir, bir-birinə dayaq olur və ayrılıqda həyata keçirilmə prosesində reallaşır.

Birinci cəhətə diqqət yetirdikdə məlum olur ki, təhsilin mahiyyətində tərbiyə imkanları var. Bu cəhətdən tələbə ibtidai təhsil alnayışını xatırlamalı olur; *ibtidai təhsil-sosial-iqtisadi həyatın tərkib hissəsi olub, ibtidai məktəbdə dörd il ərzində öyrənilən, tərbiyə və psixoloji inkişaf imkanları olan, təlimin bir halda zəruri şərti, digər halda gedişi, üçüncü halda nəticəsi kimi özünü göstərən biliklərin, bacarıq və vərdişlərin, habelə mənəvi keyfiyyətlərin məcmusudur.*

Bu anlamdan məlum olur ki, ibtidai təhsilin məzmununa təsadüfi biliklər daxil edilmir; biliklər götür-qoy edilir, məhz strateji məqsədə xidmət edən milli və ümumbəşəri dəyərlər seçilir, tərbiyə imkanları olan biliklər, bacarıq və vərdişlər dərsliklərə daxil edilir. Bu bilik və bacarıqlar şagirdlərdə istənilən keyfiyyətləri mexaniki şəkildə formalaşdırmır. Burada müəllimin əvəzedilməz rolu meydana çıxır. Məhz müəllim dərsliklərdə və dərslərdə olan tərbiyə imkanlarını tədris zamanı reallaşdırır.

Məsələn, aşağı sinif dərsliklərindən birinə “Zəhmət, Ağıl, Bəxt” adlı nağıl daxil edilmişdir. Nağılın məzmununda şagirdlərə ağıl və əməklə əlaqədar olan mənəvi keyfiyyətlərin aşılması nəzərdə tutulur. Həmin nağıl əsasında yaradılacaq tərbiyəliliyin səviyyəsi isə müəllimin səriştəlilik səviyyəsindən asılı olur.

İbtidai təhsilin tərbiyədən ayrılmaz olmasının ikinci cəhəti onların işdə bir-birinə dayaq olmasıdır. Sinif müəllimi bilməlidir ki, onun dərs zamanı şagirdlərə aşılacağı mənəvi dəyərlər və dərsdənkənar təşkil etdiyi müxtəlif forma və məzmunlu tədbirlərdə formalaşdırdığı mənəvi keyfiyyətlər başqa-

başqa məqsədlərə deyil, eyni məqsədə xidmət edir, biri digərinə dayağ olur, biri digərini tamamlayır. Məsələn, IV sinfin dərsliyində “Oğullar” adlı şeir parçası vardır. Şeir peşələrə həsr edilmişdir. Şeir dərsdə müəllimin rəhbərliyi ilə təhlil edilir, ayrı-ayrı söz və ifadələrin mahiyyəti açılır. Böyük tənəffüsdə şeir səhnələşdirilir, peşələrə dair atanın və altı oğlun fikirlərini yeddi şagird əzbər deyir və nəticə çıxarırlar ki, peşənin pisi yoxdur; bütün peşələr cəmiyyət üçün faydalıdır.

İbtidai təhsilin tərbiyədən ayrılmaz olduğunu sübut edən üçüncü cəhət dərsin imkanları ilə əlaqədardır. I-IV siniflərdə təşkil edilən dərslərin təhlili göstərir ki, onların olduqca geniş tərbiyəvi imkanları vardır. Məsələn, şagirdlərin dərsə davamiyyətində, dərsdə müəllimin sualına şagirdlərin cavabında, danışan şagirdə digərlərinin münasibətində, müəllimin şərhini şagirdlərin dinləmək dərəcəsinə, ev tapşırıqlarının icra vəziyyətində, şagirdlərin dərs zamanı oturuş tərzlərində, onların gigiyena qaydalarına əməl etmək vəziyyətində və s. cəhətlərdə nümunəvi hallara da, nöqsanlı hallara da rast gəlirik. Bu cür hallarda tərbiyəvi imkanların olduğunu bilən və onlardan məqsədyönlü şəkildə istifadə edən müəllimlərlə yanaşı, həmin imkanlardan xəbərsiz olan və ya xəbəri olub ona mənə verməyən müəllimlərimiz də var. Birinci qrup müəllimlərin şagirdlərində həm təhsillilik səviyyəsi, həm də tərbiyəlilik səviyyəsi ikinci qrup müəllimlərin şagirdlərindəki təhsillilik və tərbiyəlilik səviyyəsindən üstün olur. Odur ki, sinif müəllimliyinə hazırlaşan tələbə hər bir dərsin geniş tərbiyəvi imkanlarının nədən ibarət olduğunu bilməli və öz gələcək fəaliyyəti zamanı həmin imkanların reallığa çevrilməsinə çalışmalı olur. Yadda saxlamalıdır ki, dərsin tərbiyəvi imkanlarının olduğunu bilib nəzərə alan müəllimlərin şagirdlərində təhsillilik və tərbiyəlilik səviyyəsi yüksəlsə, həmin imkanlardan istifadə etməyən müəllimlərin şagirdlərində təhsillilik və tərbiyəlilik səviyyəsi o qədər də artmır.

4.İbtidai təhsilin təlimdən ayrılmaz olması və bunu bilməyin müəllim üçün əhəmiyyəti.

İbtidai məktəb təcrübəsinin təhlili göstərir ki, üç amilə görə təhsil təlimdən ayrılmazdır. Təhsilin mahiyyətinə dair yuxarıda göstərdiyimiz anlamdan görüldüyü kimi, birinci göstərici təhsilin məzmununun təlim üçün ilkin zəruri

şərt olmasıdır. Bu şərtin nədən ibarət olduğunu tələbə bilməlidir. Bilməlidir ki, məsələn, ali məktəbdə və ya ibtidai məktəbdə təlim işinə başlamaq üçün ilkin zəruri şərt müvafiq tədris planının, tədris planı əsasında tədris proqramlarının və tədris proqramlarına uyğun dərsliklərin tərtib olunmasıdır. Təhsilin məzmununu təşkil edən həmin dövlət sənədləri, yəni tədris planı, tədris proqramları və dərsliklər hazırlandıqdan sonra təlim işinə başlamaq mümkün olur. Başqa sözlə, təhsilin məzmunu təlimin təşkili üçün vacib şərtidir.

İbtidai təhsilin təlimdən ayrılmaz olduğunu ikinci göstəricisi təhsilin hərəkətə gəlməsidir. Ali məktəbdə müəllim hazırlığı üçün və ya ibtidai məktəbdə təhsil üçün tərtib edilmiş tədris planları, tədris proqramları və dərsliklər həyata keçirildikdə, yəni hərəkətə gətirildikdə təlim başlayır. Başqa sözlə deyilsə, təhsil təlim vasitəsi ilə həyata keçirilir; yəni təlimə təhsilin həyata keçirilməsi prosesi kimi də baxmaq olur.

Təhsilin təlimdən ayrılmazlığını sübut edən üçüncü göstərici təlimin sonu ilə bağlıdır. Tələbə bilməlidir ki, dörd il ərzində bakalavr pilləsi üzrə müəllimlik ixtisasına dair müxtəlif fənlərdən təlim keçən şəxs ali pedaqoji təhsilli mütəxəssis olur; yaxud, ibtidai məktəbin tədris planı üzrə bütün fənlərdən təlimi başa vuran şəxs ibtidai təhsilli şəxs hesab edilir.

Göründüyü kimi, təhsil bütün hallarda bir-birini əvəz edən, bir-birini davam etdirən üç mərhələdən ibarət olur: ilk mərhələdə təlimin zəruri şərti olan təhsilin məzmunu hazırlanır; ikinci mərhələdə təhsilin məzmunu təlim formasında reallaşır və, nəhayət, təlim vasitəsi ilə həyata keçirilən təhsil, gətirdiyimiz misallardan birində tələbələrin, digərində isə şagirdlərin malına çevrilir.

Təhsilin təlimdən ayrılmaz olduğunu bilməyin tələbə üçün iki cəhətdən əhəmiyyəti vardır. O, həm aldığı ali pedaqoji təhsilin inkişaf dinamikasını dərinlən başa düşmək imkanı qazanır; həm də öz gələcək pedaqoji fəaliyyətində ibtidai təhsilin hərəkət dinamikasına aldığı ali təhsil baxımından yanaşa bilir.

5. İbtidai təhsilin psixoloji qüvvələrdən ayrılmaz olması və bunu anlamağın tələbə üçün əhəmiyyəti.

Təhsil psixoloji qüvvələrdən də ayrılmazdır. Psixoloji qüvvələrdən kənarda, onlarsız təhsil həyata keçirmək mümkün deyil. Psixoloji qüvvələr deyəndə bir qədər əvvəl qeyd edildiyi kimi, duyğular, qavrayış, təsəvvür, təxəyyül, təfəkkür, diqqət, iradə, hafizə, maraq, motiv və s. nəzərdə tutulur.

Adları burada çəkilən və çəkilməyən psixoloji qüvvələr insan fəaliyyətində, xüsusən onun təhsil sahəsindəki fəaliyyətində o qədər də duyulmayan, həqiqətdə isə çox böyük əhəmiyyətə malik olan qüvvələrdir. Uşaq öyrənməli olduğu hadisəni *görmək*, onun haqqında *eşitmək*, *oxumaq*, nələrinsə rənginə *diqqət* yetirmək, nələrinsə *yadda saxlamaq*, nələr haqqındasa *düşünmək*, *fikir söyləmək*, nələrinsə *xatırlamaq*, *yada salmaq*, haqqında eşitdiyi və ya oxuduğu, lakin həyatda görmədiyi hadisəni *xəyalında canlandırmaq*, nəyisə *yaratmağa çalışmaq* və s. *arzusunda olur*.

Bunların hamısı psixoloji qüvvələrdir və nəinki bütövlükdə insan həyatından, o cümlədən təlim fəaliyyətindən ayrılması mümkün olmayan əlamətlərdir. Lakin psixoloji qüvvələrin səviyyələri ayrı-ayrı uşaqlarda eyni olmur. Diqqətin, iradənin, hafizənin və s. psixoloji qüvvələrin səviyyəsi bəzi şagirdlərdə qənaətbəxş, bəzilərində isə kəsirli olur. Təlim-tərbiyə işində birincilərin uğur qazanmaq imkanları ikincilərə nisbətən geniş olur. Müşahidələr göstərir ki, təlim-tərbiyə işində geri qalan, çətinlik çəkən şagirdlər arasında, hətta tələbələr arasında, adətən, psixoloji qüvvələri zəif inkişaf edənlərdir. Bunun səbəblərindən birisi ailə tərbiyəsində, uşaq baxçasında və aşağı siniflərdə uşaqlarda diqqət, iradə, hafizə, təfəkkür, nitq kimi psixoloji qüvvələrin inkişafına bir çox valideynlərimizin və müəllimlərimizin laqeydliyi.

Buradan bele bir nəticə çıxartmaq düzgün olmaz ki, guya uşaqların psixoloji qüvvələrində müşahidə edilən nöqsanları aradan qaldırmaq olmaz. Olar! Bir şərtlə olar ki, sinif müəllimi kimi fəaliyyətə hazırlanan tələbə təlim-tərbiyə işində psixoloji qüvvələrin müstəsna əhəmiyyətə malik olduğunu anlasın, tələbəlik fəaliyyətində öz psixoloji qüvvələrini inkişaf etdirdirsin və gələcək sinif müəllimi kimi işləyərkən şagirdlərində də diqqətli olmaq, iradəli olmaq, başladığı işi sona çatdırmaq, sözünü müstəqil söyləməyə çalışmaq, yaradıcılığa, təşəbbüskarlığa can atmaq kimi keyfiyyətləri formalaşdırsın.

Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.

1. İbtidai təhsilin əsas istiqamətlərini bilmək tələbəyə-gələcək sinif müəlliminə nə verir?

2. İbtidai təhsilin uzaq (strateji) məqsədini nə üçün tələbə də, sinif müəllimi də bilməlidir?

3. İbtidai təhsilin tərbiyədən ayrılmaz olduğunu bilən və öz işində nəzərə alan müəllimlə, bu ayrılmazlıqdan xəbərsiz olduğuna görə onu öz işində nəzərə almayan müəllimin fəaliyyətində nə kimi fərq ortaya çıxı bilər.

4. İbtidai təhsilin təlimdən ayrılmaz olduğunu bilmək sinif müəlliminə hansı yenilik ab-havası gətirər?

5. İbtidai təhsilin psixoloji qüvvələrdən ayrılmaz olduğunu bilən və öz işində bunu nəzərə alan müəllimin şagirdlərində və bu ayrılmazlığı bilmədiyindən onu nəzərə almayan müəllimin şagirdlərində təhsilin və psixoloji inkişafın səviyyəsi necə olar?

FƏSİL 4.

TƏHSİLİN NÖVLƏRİ, FORMALARI VƏ MƏZMUNU; BUNLARI BİLMƏYİN PRAKTİK ƏHƏMİYYƏTİ.

1. Təhsilin növləri və bunu bilməyin tələbə üçün əhəmiyyəti.

Təhsili üç əsas növə ayırmaq olur: ümumi təhsil, ixtisas-peşə təhsili və əlavə təhsil.

Ümumi təhsil üç pillədə həyata keçirilir: ümumi ibtidai təhsil, ümumi orta (əsas) təhsil və tam orta təhsil.

İxtisas-peşə təhsili üç qrupa ayrılır: peşə təhsili, orta ixtisas-peşə təhsili və ali ixtisas-peşə təhsili.

Peşə təhsili sahəsində sosial-iqtisadi həyatın müxtəlif sahələri üzrə orta səviyyəli ustalar hazırlanır. Orta ixtisas-peşə təhsili sahəsində ölkəmizin mədəniyyət, rabitə, maliyyə, tibb, pedaqoji, inşaat, kompüter, ticarət və s. peşələri üzrə orta ixtisaslı mütəxəssislər hazırlanır.

Ali ixtisas-peşə təhsili də çox geniş şaxələnir: tibb, mədəni-maarif, neft, inşaat, texnika, və s. və i.a. sahələr üzrə yüksək ixtisaslı mütəxəssislər hazırlanır. Məsələn, respublikamızda yalnız texniki ali məktəblərdə 200-dən artıq ixtisaslar üzrə mütəxəssislər yetişdirilir.

Əlavə təhsil növünə aiddir: təkmilləşmə təhsili; ixtisasartırma təhsili; yenidən hazırlanma təhsili; stajkeçmə təhsili; təkrar ali təhsil və orta ixtisas təhsili; dərəcələrin yüksəldilməsi; yaşlıların təhsili.

Soruşmaq yerinə düşərdi: təhsilin növlərinə aid bu yığcam məlumatın tələbə üçün əhəmiyyəti varmı? Varsa nədən ibarətdir? Belə hesab edirik ki, tələbə üçün iki cəhətdən bu məlumat əhəmiyyətlidir. Bir tərəfdən tələbə aldığı pedaqoji təhsilin təhsil sistemində yerini özü üçün müəyyənləşdirir, digər tərəfdən o, təhsilin tamam başqa növündə – I-IV siniflərdə öz gücünü sınamalı olur və bütün təhsil növlərinin möhkəm təməlinin qoyulmasında öz şəxsi əməyinin rolu olduğunu da başa düşür.

2. Təhsilin formaları və bunu bilməyin praktik əhəmiyyəti.

Azərbaycan Respublikasında təhsil altı formada həyata keçirilir: əyani təhsil, qiyabi təhsil, axşam təhsili, eksternat təhsili, məsafədən təhsil və evdə təhsil.

İmkanı olan uşaqlar, yeniyetmə və gənclər gündüz əyani formada təhsil alır. İşləyən şəxslərin bir qismi axşam təhsilinə, digər qismi isə qiyabi təhsilə cəlb olunur.

Eksternat formasında təhsil almaq istəyən şəxslər yaşadıkları bölgədə eksternat təhsil vermək hüququ olan tədris müəssisəsinin rəhbərinə ərizə ilə müraciət edirlər, orada qeydə alınır. Eksternat müvafiq tədris proqramları, dərs vəsaitləri əldə edir və müstəqil hazırlaşır. O, müəyyənləşdirilmiş vaxtlarda təhkim olunduğu tədris müəssisəsində gedib imtahan verir.

Adından göründüyü kimi, məsafədən təhsil almaq istəyən şəxs müvafiq tədris müəssisəsində qeydə alındıqdan sonra telefonla, məktubla, internet vasitəsi ilə əlaqə saxlayır, təhsillə bağlı ortaya çıxan problemləri həll edə bilir.

Bu və ya digər xəstəlik üzündən məktəbə gedə bilməyən və yataqda qalmağa məcbur olan oğlan və qızlarımız dövlət tərəfindən unudulmur. Dövlət bu cür uşaqların qayğısına qalır, onların da təhsil almaları üçün şərait yaradır. Bu məqsədlə “Evdə məktəb” fəaliyyət göstərir. Məktəbin müəllimləri dərs cədvəli üzrə ünvanlara gedir, ev şəraitində şagirdlərə dərs keçirlər.

Azərbaycanda təhsilin formalarına dair biliklərin də tələbələrə bilavasitə daxil var. Əvvəla, belə məlumatdan tələbə qürur hissi keçirməyə bilməz ki, onun yaşadığı ölkədə bütün oğlan və qızların təhsil alması üçün hər cür imkan yaradılmışdır. İkincisi, sabah sinif müəllimi kimi fəaliyyət göstərərəkən ölkəmizdə müstəsna olaraq uşaqların hamısının təhsil almasına şərait yaradıldığı barədə həm şagirdlər arasında, həm də valideynlər arasında söhbətlər apara bilər. Söhbətləri dinləyən valideynlər özləri üçün müvafiq nəticələr çıxarır; onlar

respublikamızda təhsilin insanpərvər səciyyə daşdığını yəqin edirlər; öz övladlarının hansı təhsil formasını seçəcəyi barədə düşünürlər və s.

3.İbtidai təhsilin məzmunu və bunu bilməyin tələbə üçün əhəmiyyəti.

Tətbiqi pedaqogika fənnini tədris edən müəllim tələblərə müraciətlə deyir ki, bütün növ təhsilin, o cümlədən ibtidai təhsilin məzmunu əsas üç dövlət sənədində əks olunur. Bu sənədlərin birincisi ***tədris planı*** adlanır. Gəlin ibtidai məktəbin (I-IV siniflərin) tədris planı nümunəsində onun nə demək olduğunu öyrənək. (Bax: səh.66).

Müəllim həmin tədris planını nümayiş etdirir və tələbələrin birinə sənədin üstündəki imzanın və möhürün kimə məxsus olduğunu oxutdurur. Tələbə oxuyur:

- İmza və möhür təhsil nazirliyindədir.

Buna əsaslanan müəllim deyir:

- Deməli, tədris planı dövlət sənədi hesab edilir.

Müəllim başqa bir tələbədən tədris planının solundakı sözləri oxudur:

- Azərbaycan dili, riyaziyyat, xarici dil, həyat bilgisi, musiqi və nəğmə, təsviri incəsənət, fiziki tərbiyə, əmək hazıqlığı və s.

Müəllim tələbələrə müraciət edir və həmin adların nə demək olduğunu soruşur.

Onlardan biri cavab verir:

- Həmin sözlər I-IV siniflərdə öyrənilməli fənlərin adlarıdır.

Müəllim tələbələrin diqqətini tədris planının sağında qrafadakı rəqəmlərə yönəldir və deyir:

- Qrafaların yuxarısında sinifləri, qrafadakı rəqəmlər isə fənlərə verilmiş həftəlik saatların miqdarını göstərir. Baxın, I sinifdə həftədə Azərbaycan dilinə 9 saat, yaxud riyaziyyata 4 saat verilir.

Ali məktəblərin tədris planları bir qədər mürəkkəb olsa da həmin göstəricilər orada da olur. İndi deyin görək: tədris planı nə deməkdir?

Tələbələr müəllimin yönəldici sualları əsasında belə bir ümumi rəyə gəlirlər: ***Bu və ya digər tədris müəssisəsində öyrənilməli fənlərin adlarını, hər fənnə ayrılan həftəlik saatların miqdarını, habelə siniflər üzrə fənlərin tədrisi ardıcılığını göstərən dövlət sənədinə tədris planı deyilir.*** Onu da yadda saxlamaq

faydalıdır ki, hər hansı tədris müəssisəsinin çoxşaxəli təlim-tərbiyə işlərinin mərkəzində tədris planı durur. Bu sənəd məktəbdə bir nömrəli sənəd hesab edilir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, təhsilin, o cümlədən ibtidai təhsilin məzmununu əks etdirən ikinci dövlət sənədi tədris proqramıdır. Tədris proqramı da dövlət sənədi hesab edilir. Çünki onuda təhsil nazirliyi əmrlə təsdiq edir.

Müəllim, məsələn, ibtidai məktəb üçün riyaziyyatdan tədris proqramını əlində tutaraq, onu səciyyələndirən başlıca əlamətləri sadalamağa başlayır:

-Birinci əlaməti. Tədris proqramı tədris planına uyğun tərtib edilir. Bu zaman şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri və tədris planında riyaziyyata ayrılmış saatların ümumi miqdarı nəzərə alınır. Tədris proqramının ikinci əlaməti. Tədris proqramında fənnin əhatə etdiyi bölmələrin və mövzuların adları yazılır. Üçüncü əlaməti. Tədris proqramındakı hər mövzunun altında öyrənilməli məsələlər sadalanır. Dörüncü əlaməti. Proqramda ayrı-ayrı mövzuların öyrənilməsinə yardım edən çalışmalar göstərilir.

Müəllim əlindəki tədris proqramının əlamətlərini birər-birər göstərdikdən sonra tələbələrə sual verir:

- Kim sadaladığımız əlamətlərini nəzərə alaraq tədris proqramının mahiyyətinə tərif verər?

Bir neçə tələbənin söylədiyi fikirləri müəllim belə yekunlaşdırır:

- Tədris planındakı fənnin əhatə etdiyi mövzuları, hər mövzunun məzmununu açan məsələləri, bu məsələlərin möhkəm mənimsənilməsinə yardımçı olan dövlət sənədinə tədris proqramı deyilir.

Deməli, tədris zamanı müəllimin əsas götürdüyü başlıca sənədlərdən biri də fənn üzrə təsdiq edilmiş tədris proqramıdır.

Fənn müəlliminin təlim zamanı istifadə etdiyi üçüncü sənəd həmin fənn üzrə tərtib edilmiş dərslikdir.

Müəllim dərsliyin xüsusiyyətlərini tələbələrin gözü qarşısında canlandırmaq məqsədi ilə riyaziyyat dərsliyini onlara göstərir və deyir:

- Hörmətli tələbələr! Hər bir dərsliyin, o cümlədən ibtidai siniflər üçün yazılmış riyaziyyat dərsliyinin xüsusiyyətlərindən biri onun tədris proqramına uyğun tərtib edilməsidir. Baxın, dərslikdəki mövzular proqrama uyğun yazılmışdır.

Dərslinin digər xüsusiyyəti yadda saxlanmalı fikirlərin, orada fərqli hərflərlə çapıdır. Üçüncü xüsusiyyəti. Tədris proqramında mövzular üzrə sadalanan məsələlər dərslərdə izah edilir. Dördüncü xüsusiyyəti. Çətin başa düşülən məsələlər, adətən, dərslərdə müvafiq şəkillərlə müşayiət edilir. Beşinci xüsusiyyəti. Hər mövzunun sonunda, adətən, müxtəlif növ çalışmalar, sual və ya tapşırıqlar verilir.

Dərslinin xüsusiyyətlərini konkret dərslərin nümunəsində açan müəllim üzünü tələbələrə tutub deyir:

- Sadaladığımız xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq kim dərsləyə tərif verə bilər?

Bir neçə tələbə təşəbbüs göstərərək sualı cavablandırmaq istəyir. Lakin müəllimin ürəyincə alınmır. Müəllim köməyə gəlir:

- Tədris proqramı əsasında yazılan, tədris proqramının əhatə etdiyi ayrı-ayrı mövzuların məzmununu şərh edən, zəruri fikirləri fərqli şriftlərlə verən, mövzuların sonuna oxucunu düşündürməyə və işləməyə yönəldən çalışmalar verən kitaba dərslərdə deyilir.

Tədris planı, tədris proqramı və dərslərdə haqqında danışmadan əvvəl müəllim tələbələr arasında kiçik sorğu-sual aparır, həmin məfhumlar haqqında onların anlayışlarının səviyyəsini öyrənmək istəyir. Məlum oldu ki, onların anlayışları yox dərəcəsindədir. Vəziyyəti nəzərə alan müəllim tələbələrdə anlayışları konkretləşdirmək üçün söhbəti həmin sənədlərin nümunəsində qurur.

Əminlik ki, konkret nümunələr əsasında tədris planı, tədris proqramları və dərslərdə haqqında əldə edilən biliklərdən tələbə özü bəhrələndirəcək və sinif müəllimi kimi işləyən zaman şagirdlərinə də öyrətməyə çalışacaq.

4.İbtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası üzrə dövlət standartı haqqında.

Müəllim məsələnin öyrənilməsini standart sözünün mənasını tələbələrin necə başa düşdükələrini müəyyənləşdirməkdən başlayır. Məlum olur ki, tələbələrdə anlayış qənaətbəxş deyil. Odur ki, müəllim həmin sözün mənasını tələbələrə başa salmağa çalışır:

- Standart ingilis sözündəndir; mənası nümunə, model, qəlif deməkdir. O, hər hansı əşyanı, məhsulu istehsal etmək, düzəltmək üçün əvvəlcədən həmin əşyanın, məhsulun keyfiyyət göstəricilərinə verilən tələblər, qoyulan normalar kimi başa düşülür.

Təhsil sahəsində də müvafiq dövlət standartları müəyyənləşdirilib tətbiq edilir. Şagirdlərin, yaxud tələbələrin təhsili üzrə də dövlət standartları

müəyyənləşdirilmişdir. Təhsilin hər hansı sahəsinin dövlət standartına həmin sahə üzrə kadr hazırlığının məzmununa və səviyyəsinə qoyulan minimum dövlət tələbləri kimi baxılır. Misal olaraq ali təhsilli sinif müəllimi hazırlığının məzmununa və səviyyəsinə qoyulan minimum dövlət tələblərinə-standartına nəzər salaq. Bu sənəd 2006-cı ildə hazırlanmışdır.

Müəllim sənədi tələbələrə göstərir və onun hissələrini səciyyələndirir. Sənəddə əvvəlcə *ibtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası ixtisasının ümumi xarakteristikası* verilir. Sonra həmin ixtisas üzrə bakalavr pilləsini başa vurmuş *məzunun hazırlıq və bilik səviyyəsinə qoyulan tələblər* sadalanır. Daha sonra sənəddə ibtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası ixtisası üzrə bakalavr hazırlığını təmin edən *ali baza təhsil proqramı* aşağıdakı cədvəl formasında verilir.

İbtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası üzrə bakalavr hazırlığını təmin edən ali baza təhsil

P R O Q R A M I

1. İndeks	2. Fənn bölümünün və fənlərin adı	3. Auditoriya saatlarının miqdarı
		3105
HF-B00	Humanitar fənlər	405
<i>HF-B01</i>	Azərbaycan tarixi	90
<i>HF-B02</i>	Xarici dil	150
<i>HF-B03</i>	Azərbaycan dili* (təlimi rus dilində olanlar üçün)	75
HF-B04	Seçmə fənlər**	90
HF-B00	İxtisasın ümumpeşə hazırlığı fənləri	1965
<i>İÜHF-B01</i>	Azərbaycan dili (Təlimi rus dilində olanlar üçün Rus dili)	270
<i>İÜHF-B02</i>	Riyaziyyatın ibtidai kursunun nəzəri əsasları	270
<i>İÜHF-B03</i>	İnformatika	60
<i>İÜHF-B04</i>	Psixologiya	105
<i>İÜHF-B05</i>	Uşaq ədəbiyyatı	120
<i>İÜHF-B06</i>	Həyat bilgisi və onun tədrisi metodikası	150
<i>İÜHF-B07</i>	Uşaq anatomiyası, fiziologiyası və gigiyenası	90
<i>İÜHF-B08</i>	Azərbaycan coğrafiyası	45
<i>İÜHF-B09</i>	Musiqi və onun tədrisi metodikası	135
<i>İÜHF-B010</i>	Pedaqogika	90
<i>İÜHF-B011</i>	Nitq mədəniyyətinin əsasları	60
<i>İÜHF-B012</i>	Əmək təlimi və onun tədrisi metodikası	75

<i>İÜHF-B013</i>	Loqopediya	45
<i>İÜHF-B014</i>	Fiziki tərbiyə və onun tədrisi metodikası	60
<i>İÜHF-B015</i>	Təsviri incəsənət və onun tədrisi metodikası	90
<i>İÜHF-B016</i>	Seçmə fənlər	300
İF-B00	İxtisas fənləri	420
<i>İF-B01</i>	Ana dilinin tədrisi metodikası	120
<i>İF-B02</i>	Riyaziyyatın tədrisi metodikası	120
<i>İF-B03</i>	İbtidai təhsilin pedaqogikası	90
İF-B04	Seçmə fənlər	90
XF-B00	Xüsusi fənlər bölümü	315
<i>XF-B01</i>	Bədən tərbiyəsi	120
<i>XF-B02</i>	Mülki müdafiə	45
<i>XF-B03</i>	Tibbi biliklərin əsasları*	150

Bunun arxasınca, ali baza təhsili proqramı əsasında həmin ixtisas üzrə tədris müəssisəsinin *ali təhsil proqramını* tərtib etməyin normaları qeyd edilir. Nəhayət, sənədin növbəti hissəsində, ibtidai təhsil pedaqogikası və metodikası ixtisası üzrə ali baza təhsil proqramına daxil edilmiş *fənlərin birər-birər qısa məzmunu* açılır.

Bu cür dövlət standartları bütün ixtisaslar üzrə hazırlanmışdır. Hətta ümumtəhsil məktəbləri, ayrı-ayrı fənlər və siniflər üzrə, şagirdlərin hazırlığı üzrə də dövlət standartları var.

Hər ixtisas hazırlığına, o cümlədən də ibtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası ixtisası hazırlığına qoyulan minimum dövlət tələblərini tələbələrimizin bilməsi iki cəhətdən zəruridir. Bir tərəfdən tələbə öyrənir ki, dövlət hansı minimum keyfiyyətlərə malik olmağı ondan tələb edir. İkinci tərəfdən, dövlət ibtidai sinif şagirdlərində hansı keyfiyyətləri görmək istəyir. Bu keyfiyyətləri əvvəlcədən ətraflı öyrənən indiki tələbə- gələcəyin müəllimi həm özünü təkmilləşdirməyə, həm də şagirdlərdə həmin keyfiyyətləri ağılla formalaşdırmağa çalışacaq.

Yöndəldici və düşündürücü çalışmalar.

1. Təhsilin növləri barədə məlumatlı olmaq tələbəyə nə verir?
2. Azərbaycanda təhsilin formalarından xəbəri olmağın tələbələr üçün əhəmiyyətini sübut edin!

3. İbtidai təhsilin məzmununun nədən ibarət olduğunu tələbələr nə üçün bilməlidir?
4. İbtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası ixtisası üzrə dövlət standartlarını tələbənin bilməsinin əhəmiyyətini izah edin.

FƏSİL 5.

TƏHSİL SAHƏSİNDƏ DÖVLƏT SİYASƏTİNİN ƏSAS PRİNSİPLƏRİ.

Təhsil sahəsində dövlət siyasətinin bəzi prinsipləri.

1. Hər bir vətəndaş üçün təhsilin müyəssərliyi.

Bu mövzuda danışarkən müəllim bildirir ki, təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsasında duran prinsiplər çoxdur. Vaxt azlığından burada onlardan bəzilərini öyrənməyə çalışacağıq.

Mövzunun öyrənilməsinə başlamaq məqsədi ilə müəllim auditoriyada tələbələrə belə bir sualla müraciət edir:

-Bizim respublikamızda təhsilin hər bir vətəndaş üçün müyəssər olmasını necə başa düşürsünüz?

Tələbələrdən biri suala cavab vermək əvəzinə müəllimdən xahiş edir ki, müyəssərlik sözünün nə demək olduğunu izah etsin. Müəllim tələbəyə sualına görə minnətdarlıq edir və deyir:

-Bəs orta məktəbdə təhsil haqqını kim ödəyir? Texnikumlarda və ali məktəblərdə uğurla oxuyan tələbələrə kim təqaüd verir? Laboratoriyalardan, kitabxanalardan istifadə edəndə sizdən haqq alırlarmı? Gündüz əyani şöbədə oxumaq imkanı olmayan gənclərin axşam və ya qiyabi təhsil almaları üçün kim şərait yaradır? Gözdən, qulaqdan, dildən, əldən, ayaqdan, əqli cəhətdən şikəst olan uşaqlara, yeniyetmə və gənclərə kim və nə məqsədlə şərait yaradır?

Müəllim təhsilin bu cəhətlərinə toxunduqca auditoriyada canlanma getdikcə güclənir, tələbələrin “mən deyim, mən deyim” sədaları artır.

Nəhayət, müəllim sözü tələbələrə verir; onlar təhsilin sadalanan məsələlərinin hamısını əhatə etməyə can atsalar da, müəllim onları saxlayır, digər tələbələrin də danışmasına şərait yaradır. Tələbələri dinləyəndən sonra müəllim onların fikirlərini ümumiləşdirir:

-Dediyiniz kimi, hər bir vətəndaşın təhsil almasını təmin etmək üçün dövlətimiz hər cür şərait yaradır: məktəb binaları tikdirir; orada gənc nəsəl dövlət hesabına təhsil verir; tədris müəssisələrinin maddi-texniki bazasından şagirdlərin və tələbələrin maneəsiz, təmənnəsiz istifadəsinə verir; dövlət tədris müəssisələrində oxuyan və ehtiyacı olan şagird və tələbələrə maddi yardım edir; səylə oxuyan tələbələrə təqaüd verir; ana dilində təhsil almağa şərait yaradır; işləyən gənclərin təhsil alması üçün axşam və ya qiyabi şöbələr açır; aspirantları

təqaüdlə təmin edir; dissertantlara və doktorantlara həm əmək haqqı, həm də yaradıcılıq məzuniyyəti verir; onların alimlik elmi dərəcələri almalıları üçün ixtisaslaşmış müdafiə şuraları təşkil edir; gözdən, qulaqdan, əl-ayaqdan, dildən, əqli cəhətdən əlil olan, yataq şəraitində ömür keçirən uşaqlar, yeniyetmə və gənclər də diqqətdən kənarda qalmır, onlardan ötrü də xüsusi məktəblər açır. Nəticədə təhsil hamıya müyəssər- qismət olur.

Bu məlumatları bilən hər bir azərbaycanlı, o cümlədən hər bir şagird və ya tələbə fəxr edə bilər ki, onun yaşadığı ölkədə dilindən, dinindən, mənşəyindən, milliyətindən, yaşadığı bölgədən asılı olmayaraq hamının təhsil almasına münasib şərait vardır. Təki insanlarda təhsil almağa həvəs olsun.

2. Təhsildə xalqların hüquq bərabərliyi.

Təhsil sahəsində dövlətimizin həyata keçirdiyi prinsiplərdən biri də xalqların hüquq bərabərliyidir.

Məsələnin tələbələr tərəfindən mənimsənilməsinə təmin etmək məqsədi ilə müəllim onlara müraciət edir:

-Azərbaycan Respublikasında təhsil üzrə xalqların hüquq bərabərliyi haqqında nə deyə bilərsiniz?

Bir neçə tələbə söz demək üçün əl qaldırır. Onlardan biri müəllimin razılığı ilə deyir:

-Mən görürəm ki, respublikamızda yaşayan xalqların uşaqları birlikdə oxuyurlar, birlikdə dostluq edirlər.

Digər tələbə yoldaşının fikrini müdafiə edir və əlavə olaraq göstərir ki, hələ indiyədək bizdə heç kəs heç kimə deməyib ki, sən rüssan, yaxud ukraynalısan, nə üçün gedib öz respublikanızda oxumursan.

Müəllim hiss edir ki, tələbələrin fikirləri ümumən düz olsa da konkretlikdən bir qədər uzaqdır. Bu səbəbdən də o, söhbətə müdaxilə edir:

-Kim deyər; təhsildə xalqların hüquq bərabərliyini dövlətimiz hansı yollarla həyata keçirir?

Sualın cavabında tələbələrin çətinlik çəkdiyini görən müəllim yenidən söhbətə qoşulur:

-Dövlətimiz öz siyasətini xalqların arzu etdikləri dildə təlim keçilməsinə şərait yaradır: həmin xalqların dilində dərslik və dərs vəsaitləri hazırlanıb çap

etdirir; həmin dildə dərs deyəcək mütəxəssislər hazırladır; onları müvafiq binalarla, maddi-texniki baza ilə təmin edir.

Təhsildə xalqların hüquq bərabərliyinə dair dövlət siyasəti haqqında tələbələrin məlumatlarını bir qədər də konkretləşdirmək üçün müəllim yenidən tələbələrə üz tutur:

-Kim təhsil sahəsində xalqların hüquq bərabərliyinə dair dövlət siyasətinin həyata keçirilməsinə konkret rəqəm və ya fakt deyə bilər?

Suala cavab verən olmadığından, özü faktlara keçir:

-Azərbaycanın, demək olar ki, bütün ali məktəblərində təlimi rus dilində olan fakültələr fəaliyyət göstərir. Bakı şəhərində xüsusi universitet – Slavyan universiteti var. Yaxud, 1985-ci ildə Azərbaycanda 4215 ümumtəhsil məktəbində 1 milyon 326 min 233 şagird oxumuşdur. Onlardan təlimi Azərbaycan dilində olan 3559 məktəbdə 938936 şagird, təlimi rus dilində olan 162 məktəbdə 121207 şagird, qalan məktəblərdə isə digər millətlərdən olan şagirdlər oxumuşdur. Təlimi Azərbaycan və rus dillərində olan 258 məktəbdə 224 min 430 şagird, təlimi Azərbaycan və gürcü dillərində olan 4 məktəbdə 2803 şagird oxumuşdur. Bütün tədris kompleksləri və digər tədris materialları bu məktəblərə həmin dillərdə göndərilir. Təlimi Azərbaycan dilində,yaxud rus dilində olan məktəblərdə müxtəlif millətlərdən uşaqların oxuduğu hallar indi də az deyil.

Təhsil sahəsində xalqların hüquq bərabərliyinə dair dövlət siyasətimizin düzgünlüyünü tələbələrimiz gələcəkdə dərs deyəcəkləri şagirdlərə və onların valideynlərinə də çatdıra bilər. Tələbə öyrənir ki, Azərbaycanda yaşayan xalqların nümayəndələrinə istədiyi tədris müəssisəsində təlim-tərbiyə almaları üçün bərabər imkanların yaradılması təhsildə xalqların hüquq bərabərliyidir.

3. Təhsilin dövlət və ictimai səciyyəli olması.

Müəllim bu məsələni də tələbələrlə birlikdə müzakirə edir. O, tələbələrdən soruşur:

- Təhsilin dövlət və ictimai səciyyəli olmasını necə başa düşürsünüz?

Tələbələrdən biri bildirir ki, təhsil verən məktəb dövlətə məxsus olduğundan belə deyilir.

Bu fikirləri eşidən müəllim yəqin edir ki, tələbələr o qədər də düzgün məlumata malik deyillər. Odur ki, müəllim tələbələr qarşısında bəzi ardıcıl suallar qoyur:

-Deyin görək, ölkəmizdə olan ümumtəhsil məktəbləri kimə məxsusdur?

-Dövlətə məxsusdur!

-Onun xərcini kim ödəyir?

-Dövlət ödəyir!

-Məktəbi kim idarə edir?

-Dövlətin təyin etdiyi şəxs!- direktor!

-Məktəbin idarə olunmasında başqa şəxslər də iştirak edirmi?

-Xeyr, iştirak etmir!

Tələbənin bu məsələdə dəqiq olmadığını müəllim bildirir və məktəbin idarə olunmasında iştirak edən təşkilatları onlara xatırladır:

-Direktorla yanaşı məktəbdə təlim-tərbiyə işinə məktəb pedaqoji şurası, məktəb valideynlər şurası, sinif valideynlər şurası, metodik komissiyalar, fənn komissiyaları da rəhbərlik edir.

-Adları çəkilən təşkilatlar necə adlanır?

-Onlara ictimai təşkilatlar deyilir.

-Nə üçün onlar ictimai təşkilatlar adlanır?

-Çünki o təşkilatlar çəkdikləri zəhmətin müqabilində dövlətdən əmək haqqı almırlar.

Etiraf edək ki, bütün tədris müəssisələrində, o cümlədən ali məktəblərdə də bu cür ictimai təşkilatlar fəaliyyət göstərir. Hətta təhsil nazirliyi də bu cəhətdən müstəsnaqlıq təşkil etmir. Nazirliyin nəzdində ictimai əsaslarda işləyən müxtəlif qurumlar, o cümlədən elmi-metodik şuralar var. Hətta nazirliklə yanaşı Azərbaycan Respublikası Təhsil Şurası da təsis edilmişdir.

Bu cür faktlar göstərir ki, Azərbaycanda təhsil nəinki dövlət, həm də ictimai səciyyəlidir.

Təhsilimizin dövlət və ictimai səciyyəli olmasını tələbələrimizin bilməsi və təbliğ etməsi yalnız fayda verir.

4. Dövlət tədris müəssisələrində təhsilin dünyəviliyi.

Müəllim təhsildə dünyəviliyin öyrənilməsini müsahibə ilə başlayır:

-Təhsildə dünyəvilik deyəndə nə başa düşürük?

-Dünyəvilik, yəni təhsil zamanı dünyanı öyrənirik.

-Dünyanı hansı fənlərin köməyi ilə öyrənirik?

-Fizika, kimya, biolojiya, coğrafiya fənləri ilə.

-Bəs dil, ədəbiyyat, tarix, riyaziyyat, bədən tərbiyəsi, əmək hazırlığı, musiqi, nəğmə, rəsm kimi fənlərin tədrisinin dünyanı öyrənməyə dəxli yoxdur?

Tələbələr fikrə gedir, bir-biri ilə məsləhətləşirlər. Onların tərəddüddə olduğunu görən müəllim məlumat verməli olur. O, deyir:

-Dünyanı dərk etməkdə, başa düşməkdə öyrəndiyimiz fənlərin hamısının rolu var. Onların hərəsi dünyanın bir cəhətini bizə öyrədir. Məsələn, dil fənləri dil hadisələri haqqında, dildə işlənən sözlərin mahiyyəti, mənşəyi, inkişafı, dəyişməsi haqqında gənc nəsle düzgün, real, inandırıcı, sübut olunan biliklər öyrədir. Yaxud, tarix fənni cəmiyyətin yaranması və inkişafı, bugünkü səviyyəyə gəlib çatması barədə bizlərə uydurulmuş əhvalatlar deyil, sübut olunmuş, inandırıcı, real elmi biliklər aşılayır.

Unutmayaq ki, Azərbaycan Respublikasının dövlət məktəblərində din tədris edilmir; burada dini ayinlər icra olunmur. Bundan ötrü ayrıca məktəb, yəni mədrəsə var. Bununla yanaşı Azərbaycanda vicdan azadlığı mövcuddur, yəni dinə inanmaq və ya dinə inanmamaq hər bir vətəndaşın öz işidir: dinə inandığına, yaxud inanmadığına görə heç kəsə üstünlük verilmir və ya təqib olunmur. Başqa sözlə desək, ölkəmizin dövlət müəssisələrində şagirdlərə yalnız real elmi biliklər, elmi dünyagörüşü aşılanır. Biz yeri gəldikcə islam dinində və Məhəmməd peyğəmbərin kəlamlarında gənc nəslin təlim-tərbiyəsi üçün faydalı olan fikirlərdən də istifadə edirik.

Beləliklə, təbiət və cəmiyyət hadisələri barədə tədris müəssisələrində öyrədilən isbat olunmuş və istifadəsi həyatda mümkün olan real elmi biliklər, bacarıq və vərdislər təhsilin dünyəviliyidir.

5. Təhsil sistemində vahidlik və varisliyin olması.

Müəllim bu məsələnin aydınlaşdırılmasına sualla başlayır:

- Kim deyər, elan etdiyimiz bu məsələdə neçə pedaqoji məfhum var?

- Bu məsələdə üç məfhum vardır.
- Həmin məfhumlar hansılardır?
- Təhsil sistemi, vahidlik və varislik.
- Məsələnin qoyuluşuna bir qədər də diqqətlə yanaşın, mən demirem neçə söz var, soruşuram: neçə pedaqoji məfhum var.

Tələbələr duruxur, bir-birinə baxır. Müəllimi anlamadıqları məlum olur. Suala müəllimin özü cavab verməli olur.

Həmin fikirdəki məfhumlar bunlardır: təhsil sistemi, təhsil sistemində vahidlik və təhsil sistemində varislik. İndi gəlin bu məfhumların mahiyyətini araşdıraq. Təhsil sistemi məfhumunu necə başa düşürsünüz?

Təhsil sistemi məfhumu haqqında tələbələrin qeyri müəyyən fikirlər söylədiklərini görən müəllim özü ətraflı məlumat verir, göstərir ki, ölkəmizdə təhsil sistemi pilləlidir: ibtidai təhsil pilləsi, əsas təhsil pilləsi, ümumi orta təhsil pilləsi, orta ixtisas təhsil pilləsi, ali təhsil pilləsi və s. Bu pillələr arasında qarşılıqlı əlaqə olur: biri o birisinin əsasında fəaliyyət göstərir. Müəllim izahatı belə yekunlaşdırır: bu və ya digər ölkədə müxtəlif pillələr üzrə qarşılıqlı əlaqə şəraitində fəaliyyət göstərən tədris müəssisələri şəbəkəsi təhsil sistemidir.

Bundan sonra ikinci pedaqoji məfhumun öyrənilməsinə keçilir. Müəllim soruşur:

- Təhsil sistemində vahidliyi necə başa düşürsünüz?

Müəllim tələbələrin söylədikləri müxtəlif fikirləri dinləyir, fəallıq göstərdiklərinə görə onlara minnətdarlığını bildirir və müzakirəni belə yekunlaşdırır:

- Söylədiyiniz fikirləri də nəzərə alaraq, ölkəmizin təhsil sistemində vahidliyi belə başa düşürük: Əvvəla, respublikamızda fəaliyyət göstərən bütün tədris müəssisələri bir başlıca məqsədə - Azərbaycan xalqının ehtiyaclarını ödəməyə xidmət edir; ikincisi, təhsil sisteminin hər bir pilləsində (məsələn, ümumtəhsil pilləsində) eyni tipli tədris müəssisələrinin baza tədris planları və proqramları əsasən vahid olur. Və bu səbəbdən də ***təhsil sisteminin başqa-başqa pillələrində deyil, bir pilləsində eyni tipli müxtəlif tədris müəssisələrində***

öyrənilən biliklərin, bacarıq və vərdişlərin təqribən eyni olmasına təhsildə vahidlik deyilir.

Bundan sonra üçüncü pedaqoji məfhumun - təhsildə varislik prinsipinin mahiyyəti öyrənilir. Müəllim bu məqsədlə tələbələrin məlumatlılıq səviyyəsini öyrənməyə çalışır. Onlardan soruşur:

- Təhsildə varisliyi necə başa düşürsünüz?

Bir neçə tələbə öz fikirlərini bildirir. Müəllim yəqin edir ki, tələbələrin anlayışı məişət çərçivəsindən kənara çıxmır, onu mexaniki şəkildə təhsilə tətbiq edirlər; hətta valideynlərin bilik və bacarıqlarının övladlara ötürüldüyünü dilə gətirənlər də olur. Vəziyyəti nəzərə alan müəllim tələbələrin təşəbbüslərinə dəstək verir və onların anlayışlarını dəqiqləşdirməyin vacibliyini vurğulayır; o deyir:

Yuxarıda qeyd etdik ki, Azərbaycanda təhsil çoxpilləlidir. Bir pillədə, məsələn, sizin təhsil aldığınız ali məktəbdə aparılan təlim-tərbiyə işi özündən əvvəlki pillədə (ümumi orta təhsil məktəbində) yerinə yetirilmiş təlim-tərbiyə işi üzərində qurulur və onu davam etdirir. Bu səbəbdən də ölkəmizdə təhsil sisteminin bir pilləsindən digər pilləsinə yüksəlmək və orada təhsili davam etdirmək üçün ortada heç bir bəhanə, heç bir maneə yoxdur. Təhsilin pilləsindən pilləyə keçmək üçün şəxsə imkan verən yalnız qazanılan biliklər, bacarıq və vərdişlər, habelə mənəvi dəyərlərdir. Bu səbəbdən də ***təhsil sisteminin bir pilləsindən digər pilləsinə keçməyə əsas verən biliklər, bacarıq və vərdişlər, habelə mənəvi dəyərlər toplusuna təhsildə varislik deyilir.***

6. Təhsilin milli və ümumbəşəri dəyərlərdən qidalanması.

Müəllim nələrin milli dəyər hesab edildiyini tələbələrdən soruşur; müəyyənləşdirir ki, onların böyük əksəriyyəti Azərbaycan xalqının adət və ənənələrini sadalayır, hətta islam dininə etiqat göstərildiyini dilə gətirir, bunların hamısını milli dəyərlərimiz adlandırır. O, tələbələrin fikirlərini bəyənir, lakin söylənənlərin yarımçıq olduğunu qeyd edir; milli dəyərlər haqqında tələbələrin anlayışlarının dolğunluğunu təmin etmək üçün bəzi məqamları onlara xatırladır:

- Azərbaycan Respublikasının ərazisində yeraltı və yerüstü nə varsa bunların hamısı milli dəyərlərimizdir. Milli dəyərlərimizi iki böyük qrupa ayırmaq olar: maddi dəyərlər və mənəvi dəyərlər. Birincilərə aiddir tarixən salınmış şəhərlər, tikilən binalar, körpülər, fabriklər və zavodlar, gözəl dağlar, dərələr, ucaldılmış abidələr və s. İkincilərə aiddir sizin dediyiniz adət-ənənələrimiz, tariximiz, dilimiz, ədəbiyyatımız, musiqimiz, incəsənətimiz, elmimiz, təhsilimiz, mədəniyyətimiz.

Dövlət siyasətimizin tələblərindən biri budur ki, Azərbaycan məktəbləri üçün təhsilin məzmunu, yəni tədris planları və proqramları və dərsliklər hazırlanan zaman xalqın milli dəyərlərinə, həm maddi dəyərlərə, həm də mənəvi dəyərlərə üstünlük verilsin.

Yuxarıda səsləndirilən prinsipdə milli dəyərlərlə yanaşı ümumbəşəri dəyərlərin də öyrənilməsinin zəruriliyi qeyd edilir. Bu cəhəti nəzərə alan müəllim adəti üzrə tələbələrdən məlumatlılıq səviyyəsini üzə çıxarmağa çalışır. O, tələbələrdən soruşur:

-Nələri ümumbəşəri dəyərlər adlandırırsınız?

Tələbələr müxtəlif fikirlər səsləndirirlər. Müəllim həmin fikirlərin arasında birinin fikrini daha düzgün fikir hesab edir: bütün ölkələrin xalqları tərəfindən qəbul edilən, istənilən, arzu olunan dəyər.

Müəllim yenidən tələbələrə müraciət edir:

-Bu cür başa düşülən ümumbəşəri dəyərlərə kim misal gətirər?

Tələbələr misallar sadalayırlar: sülh, əminəmanlıq, azadlıq, insanpərvərlik, dostluq, ehtiyacı olan şəxsə yardım etmək və ya riyaziyyatda, fizikada, kimyada, biologiyada, tibbdə, texnikada üzə çıxarılan və hamı tərəfindən qəbul edilən elmi qanunauyğunluqlar da ümumbəşəri dəyərlərə aid edilə bilər.

Müəllim tələbələrin fikirlərinə tərəfədar çıxdığını bildirir özü də aşağıdakı ümumbəşəri dəyərləri əlavə edir: Söz azadlığı, mətbuat azadlığı, vicdan azadlığı, məlumat azadlığı, yaradıcılıq azadlığı, sərbəst toplaşmaq azadlığı və s.

Müəllim belə bir gözlənilməz sualla tələbələrə müraciət edir:

-Deyin görək, elə bir milli dəyər ola bilərmi ki, özündə həm də ümumbəşəri dəyər daşımış olsun?

Tələbələr xeyli düşünür, lakin misal gətirməkdə çətinlik çəkirlər. Müəllim köməyə gəlir. O, Yusif Məmədəliyevin neft emalı sahəsində kəşflərini,

Nizami Gəncəvi poeziyasını, Naxçıvanda Möminəxatın məqbərəsini misal gətirir. O, göstərir ki, Yusif Məmmədəliyev və onun elmi yenilikləri Azərbaycana məxsus olsa da dünya həmin yeniliklərdən bəhrələnmişdir. Nizami Gəncəvi yaradıcılığı Azərbaycana məxsus olsa da onun əsərləri dünya xalqları tərəfindən sevilə-sevilə oxunur. Möminəxatın məqbərəsi Azərbaycanda inşa olunsada, qadına dünya miqyasında hörmət və ehtiram nümunəsinə çevrilmişdir.

Dövlətimiz haqlı olaraq gənc nəslin təhsilində milli dəyərlərlə yanaşı geniş mənada başa düşülən ümumbəşəri dəyərlərin öyrənilməsinə də önəm verir.

7. Təhsil sistemində dövlət siyasətinin əsaslarını bilməyin tələbə üçün əhəmiyyəti.

Təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsaslarını bilmək tələbələr üçün, xüsusən müəllimlik fəaliyyətinə hazırlaşan tələbələrdən ötrü bir çox cəhətdən vacibdir. Əvvəla, tələbə üçün az maraqlı deyil ki, aldığı təhsilin əsasında duran prinsipləri, ideyaları bilsin. Tələbə sevinməli deyilmi ki, o, təhsildə yürüdülməyən müəssərlik siyasəti əsnasında orta təhsilə sahib olub, indi də ali pedaqoji təhsil sorağında parta arxasında oturur!? Bu siyasətin əhəmiyyətini dərindən başa düşən indi tələbə kimi və gələcəkdə müəllim kimi lazım gələndə başqalarını da ayılda bilər.

Deyilən bu fikir təhsildə xalqların hüquq bərabərliyinə, təhsilin dövlət və ictimai səciyyəli olmasına, dövlət tədris müəssisələrində təhsilin dünyəviliyinə, təhsil sistemində vahidlik və varisliyə, təhsilin milli və ümumbəşəri dəyərlərdən qidalanmasına da aiddir.

Təhsildə xalqların hüquq bərabərliyinin dövlət siyasətinin tərkib hissəsi olduğunu bilən müəllim şagirdlər arasında azsaylı xalqların uşaqları olduqda onlara xüsusi qayğı və həssaslıqla yanaşmalı olur; müəllim belə şagirdlərin valideynləri ilə daha sıx ünsiyyətə qoşulur, uşaqlarının təlim-tərbiyəsində zəruri pedaqoji köməklik göstərir.

Təhsilin dövlət və ictimai səciyyəli olduğunu bilən tələbə tələbəlik dövründə yadda saxlamalı və lazım gələrsə istinad etməli olduğu konstitutsiya müddəası belədir: “Dövlətin idarə olunmasında Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının hüquqları vardır”.

Dövlət tədris müəssisələrində təhsilin dünyəviliyini tələbəlikdə də möhkəm yadda saxlamaq, ona daim əməl etmək son dərəcə vacibdir. Bu

məsələ ilə əlaqədar yuxarıda deyilənlərdən əlavə tələbənin (gələcəkdə müəllimin) bəzi konstitutsiya müddəalarını da xatırlatmaq yerinə düşərdi. Konstitutsiyada birmənalı şəkildə göstərilir ki, “Dövlət təhsil sistemi dünyəvi xarakter daşıyır”. Bununla yanaşı, təlim-tərbiyə işində müəllim dindar valideynlərə və onların övladlarına həssaslıqla yanaşmalı olur, onların etiqadına hörmət etməli olur, onların heysiyyətlərinə heç cür toxunmağa imkan vermir.

Təhsil sistemində vahidlik və varislik siyasətinin xalq üçün, dövlət üçün böyük əhəmiyyətə malik olduğunu dərk edən tələbə daha əzmlə çalışır, sinif müəllimi işləyərkən şagirdləri yuxarı siniflərə, təhsilin növbəti pilləsinə uğurla hazırlayır.

Təhsilimizin əsas iki kanaldan – milli və ümumbəşəri dəyərlərdən qidalandığını yəqin edən tələbə həm milli dəyərlərlə, həm də ümumbəşəri dəyərlərlə əvvəlcə özünü, sonra sinif müəllimi işləyərkən şagirdlərini zənginləşdirməyə xüsusi səy göstərməli olacaq.

Təhsil sisteminin əsasında duran başqa prinsiplər də var: təhsilin humanitar istiqamətli olması; təhsildə siyasi fəaliyyətin yol verilməzliyi; şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafına təhsilin imkan verməsi; təhsilin idarə olunmasında demokratiklik; təhsil sisteminin açıqlığı.

Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.

1. Ölkəmizdə təhsilin müyəssərliyini bilmək müəllimlik fəaliyyətinə hazırlaşan tələbəyə nə verir?
2. Təhsildə xalqların hüquq bərabərliyini bilən tələbənin və bilməyən tələbənin gələcək fəaliyyəti arasında nə kimi fərq ola bilər?
3. Təhsildə ictimai qurumlar hansı formalarda iştirak edə bilər?
4. Dövlət tədris müəssisəsində təhsilin dünyəviliyi hansı hallarda pozula bilər?
5. Təhsil sistemində vahidlik və varislik prinsipi ölkəmizə nə verir?
6. Təhsilin milli və ümumbəşəri dəyərlərdən qidalanmasının müasir dövr üçün zəruriliyini əsaslandırın.

ÜÇÜNCÜ BÖLMƏ.

Məktəbdə müəllim fəaliyyətinin başlıca istiqamətləri.

FƏSİL 6.

Təlimə müasir yanaşma müəllimə və şagirdlərə yeni nə verir?

1. Təlimin təhsilləndirici, tərbiyələndirici və inkişafetdirici vəzifələrinin vəhdətdə həyata keçirilməsi; bunu bilməyin əhəmiyyəti.

Müəllim təlimə müasir yanaşmanın yeniliyini tələbənin nəzərinə çatdırmaq üçün onu ənənəvi yanaşma ilə müqayisə edir. O, məktəb təcrübəsindən misallar gətirərək göstərir ki, müəllimlərimizin əksəriyyəti dərslər zamanı yaxşı halda mövzu üzrə şagirdlərə bilik, bacarıq və vərdiş aşılayır. Bu istiqamətdə müəllimin istək və arzusu təqdirə layiqdir. Lakin bununla təlimi məhdudlaşdırmaq istənilən nəticəni vermir. Nə üçün? Çünki belə halda mövzunun tədrisinin tərbiyəvi və inkişafetdirici imkanları müəyyən dərəcədə diqqətdən yayınır, kölgədə qalır.

Milli pedaqogikaya görə təlimə müasir yanaşmada iki əsas yeni məqam var. Bu məqamlardan birində fənn üzrə mövzunun tədrisində bir deyil, üç başlıca vəzifənin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur: təhsilləndirici, tərbiyələndirici və inkişafetdirici vəzifələr. Fəndən asılı olmayaraq hər bir mövzunun öyrənilməsində usta müəllim həmin üç əsas vəzifəni diqqətdə saxlamalı, bu və ya digər dərəcədə həyata keçirməli olur. Nəticəsi müəllimi də, şagirdi də sevindirir. Çünki şagirdlər belə təlim zamanı fənn üzrə nəinki konkret biliklər, bacarıq və vərdişlər mənimsəyir, həm də həmin biliklərin, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsi zamanı tərbiyə olunur və psixoloji cəhətdən inkişaf edirlər.

Təlimə müasir tərzdə yanaşan müəllimlərin təcrübəsindən məlum olubdur ki, tərbiyəlilik səviyyəsi yüksələn, psixoloji qüvvələri inkişaf edən şagirdlər, bir qayda olaraq, bilik və bacarıqlara daha uğurla yiyələnirlər.

Təlimə müasir yanaşmadakı ikinci məqam təlim zamanı müəllimin mövqeyi və şagirdin mövqeyi ilə əlaqədardır. Ənənəvi anlama görə təlim zamanı müəllimin funksiyası mövzu üzrə bilik və bacarıqları şagirdlərə öyrətməkdən, şagirdlərin funksiyası isə müəllimin öyrətmək istədiyi bilik və bacarıqları mənimsəməkdən ibarətdir. Milli pedaqogikada müəyyənləşdirilmiş təlimə müasir yanaşmada isə müəllim mövzu üzrə nəzərdə tutulan bilikləri, bacarıq və vərdisləri bilavasitə öyrətmir, izah etmir, onların şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsini *təşkil edir*, ona *istiqlal verir*; çətinlik olan yerdə müəllim kömək edir; başqa sözlə desək, təlim zamanı müəllim öyrənməyi şagirdlərə öyrətməyə çalışır.

Deməli, təlimə ənənəvi yanaşmada dərs zamanı daha çox işləyən, daha çox düşünən, daha çox fəaliyyət göstərən şagird deyil, müəllim olur. Müasir yanaşmada isə, əksinə, daha çox fəallıq göstərən, düşünən, axatarıb tapmalı olan müəllim deyil, şagird olur.

Psixoloji cəhətdən də yanaşmalarda ciddi fərq mövcuddur. Təlimə ənənəvi yanaşmada şagirdlərin ən çox eşitmə və yadasalma funksiyaları inkişaf edir; Təlimə müasir yanaşmada isə şagirdlərdə ən çox təfəkkür tərzləri, düşünmək, təhlil etmək, variantlar axtarmaq, mənbələri araşdırmaq, mülahizələr, fərziyyələr irəli sürmək, dəlil gətirmək, öz fikrini sübut etməyə çalışmaq, tapşırığı müstəqil həll etməkdən zövq almaq kimi faydalı keyfiyyətlərin formalaşması üçün münasib şərait yaranır.

Tətbiqi pedaqogika fənninin tədrisi gələcəkdə sinif müəllimliyinə hazırlaşan tələbələrə təlimdə müasir yanaşmanın xüsusiyyətlərini aşılmalıdır. Necə? Növbəti fəsillərdə suala cavab verilir.

2. Təlimdə olan tərbiyəvi imkanların üzə çıxarılması.

Təlimə ənənəvi yanaşma təcrübəsində dərsin tərbiyəvi imkanlarından bəzən istifadə edilmədiyinin və ya zəif istifadə edildiyinin səbəblərindən biri

dərsdə tərbiyəvi imkanların varlığından bir çox müəllimlərimizin xəbərsiz olmasıdır. Təlimə müasir yanaşma tərəfdarlarının təcrübəsi isə sübut edir ki, sınıfdən və fəndən asılı olmayaraq hər bir dərslə kifayət qədər tərbiyəvi imkanları olur; və bu imkanlardan istifadə arzu olunan nəticəni verir. Deyilənləri nəzərə alaraq dərslə hansı məqamlarında tərbiyəvi imkanların olduğunu açıb tələbələrə və müəllimlərə göstərməyi faydalı hesab edirik. Dərs zamanı öyrənilən mövzunun məzmunu, əlbəttə, tərbiyəvi təsir cəhətdən aparıcı amil hesab edilir. Bu, dərslə hamı tərəfindən qabarıq şəkildə duyulan cəhətdir. Dərslə aydın sezilməyən, lakin tərbiyə imkanları geniş olan cəhətləri daha çoxdur. Onlardan yalnız dördünə: zənglə əlaqədar, ev tapşırıqları ilə, müəllimin şərhilə və yoldaşın danışığı ilə əlaqədar cəhətlərə qısa nəzər salaqlar.

Zəngdən – zəngə hər hansı dərslə tükənməz tərbiyəvi imkanları olduğunu birer-birər açmağa çalışlaqlar.

Dərslə başlanmasını və qurtarmasını bildirən zəngə şagirdlərin münasibətlərinə müəllimin yanaşma tərzlərində tərbiyəvi imkanlar var. Bu imkanlar nədən ibarətdir? Təcrübə göstərir ki, zəng olan kimi şagirdlərin əksəriyyəti sinfə daxil olur; bununla yanaşı, bir qədər gecikən, müəllimdən sonra sinif otağına gələn, hətta dərslə gəlməyən şagirdlər olur. Sınıf vaxtında gələn, gəlməyən və gecikən şagirdlərə müəllim yanaşmalarında xeyli müxtəliflik müşahidə olunur. Tərbiyəvi təsir imkanları məhz həmin müxtəlifliklərədir.

Bu cür tərbiyəvi imkanlar dərslə qurtarmasını bildirən zəngə şagirdlərin münasibətinə müəllimin yanaşma tərzlərində də mövcuddur. Zəngin çalınmasını öz qol saatında və ya cib telefonunda şagirdin izləməsi, hətta zəng çalınmamış “zəngin vaxtıdır” replikasını ortaya atmaqlar, zəng olan kimi çağır-bağır salmaqlar, müəllimlərdən qabaqlar sinif otağını tərk etmək halları olur; şagirdlərin əksəriyyəti müəllimin sinif otağından çıxmasını gözləyir və s. Bu cür hallara müəllimin münasibətində, onları müəllimin necə qiymətləndirəcəyində tərbiyəvi təsir imkanları kifayət qədərdir.

Ev tapşırıqlarının icra vəziyyətinə nəzər salaq. Təcrübə göstərir ki, ev tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi vəziyyətində müəllim olduqca müxtəlif hallarla qarşılaşır. Şagirdlərin əksəriyyəti tapşırıqları vaxtında keyfiyyətlə icra edir. Hansısa şagird dəftərini itirir; hansısa şagird tapşırığı yerinə yetirmir; tapşırığı yarımçıq icra edən də tapılır; yoldaşının dəftərindən köçürmə halı da olur; tapşırığın başdansovdu, səliqəsiz yerinə yetirildiyi hallara da rast gəlirik və s. Həmin hallara müəllimlərin münasibət tərzləri də müxtəlif olur. Ev tapşırıqlarının icra vəziyyətindəki rəngarəngliyə müəllimlərin münasibətində tərbiyəvi təsir imkanları var. Bu imkanlardan istifadə edilməlidir. Necə? Təlimə müasir yanaşma tərzində cavab verilir.

Dərs zamanı müəllimin şərhinə, onun izahatına şagirdlərin qulaq asmaq, dinləmək səviyyəsinə müəllimin münasibətində də tərbiyə imkanları az deyil. Hər hansı məsələyə müəllim aydınlıq gətirərkən şagirdin dinləmək səviyyəsi heç də həmişə ürəkaçan olmur. Diqqətlə qulaq asan şagirdlə yanaşı, diqqətləri tez-tez yayınanlar da olur: bir-biri ilə söhbət etmək, şəkil çəkmək, kitaba baxmaq, gözləri müəllimə zillənsə də fikri başqa yerdə olmaq, soruşanda “əşitmədim” demək və s. hallar da buna misal ola bilər. Belə hallara müəllimin yanaşmaları tərbiyəvi təsir cəhətdən müxtəlif olur. Bu müxtəlifliyin tərbiyəvi mahiyyəti açılmalıdır.

Dərsdə müəllimin təklifi ilə yoldaşın cavabına, lövhədə misalın həllinə, hər hansı şagirdin sinfə və ya müəllimə ünvanladığı suala qalan yoldaşların münasibəti birmənalı olmur. Danışan şagirdə qulaq asanlar, münasibət bildirənlər də, tam laqeyd qalanlar, qulaq asmayanlar da, öz aləminə qapılanlar da olur. Lövhədə şagirdin misal, yaxud müəllimin məsələ həllini və ya cümlə təhlilini diqqətlə izləyənlərlə yanaşı yoldaşının fəaliyyətinə, onun uğuruna və ya çətinliklərinə tam biganəlik göstərənlər, özləri üçün müvafiq nəticələr çıxarmaqdan uzaq düşünlər də olur. Bu cür hallara müəllimin münasibəti necə olur və necə olmalıdır? Hansı münasibət tərzində şagirdlərin tərbiyəlilik səviyyəsi yüksəlir və deməli, təsirlilik səviyyəsi də artır? Hansı hallarda isə şagirdlərin tərbiyəlilik səviyyəsində nəzərə cərpacaq irəliləyiş

müşahidə olunmur və deməli, təhsillilik səviyyəsi də yerində sayır? Bu cür suallara təlimdə müasir yanaşma tərzində cavab verilir.

3. Təlimdəki tərbiyə imkanlarının reallaşdırılması.

Məlumdur ki, təlim zamanı şagirdlərin tərbiyəlilik səviyyəsinə güclü təsir göstərən amillər sırasında müəllim şəxsiyyəti və dərslük ön plandadır. Təsadüfi deyil ki, həyat və fəaliyyətlərində uğurlarından danışan görkəmli şəxslər öz yaddaşlarında möhkəm iz qoymuş müəllimlərini, xüsusən sinif müəllimlərini xatırlayırlar. Bu, xatirənin görünən tərəfidir. Onun görünməyən tərəfində isə xatirələrdə məskən salmış müəllimin öz şagirdlərinin təhsili ilə yanaşı, tərbiyəli olmalarına, psixoloji cəhətdən yetkin, ağıllı olmalarına çəkdiyi əsil vətəndaşlıq zəhməti durur. Bu, hamıya məlumdur.

Şagirdlərin tərbiyəsində dərslinin məzmununun rolu da danılmazdır. Bu da tərbiyənin görünən tərəfidir. Tərbiyədə dərslinin rolunu işıqlandıran birçə misalla kifayətlənək. 2006-cı ildə “Əlfərül” nəşriyatı tərəfindən IV sinif üçün “Oxu” dərslisinin üz qabığındakı rəsm əsərinə, onun məzmununa diqqət yetirək. Həmin rəsm elə bil I - IV sinif şagirdlərinin öyrəndiklərini əyani olaraq onların özlərinə xatırladır. Öz peşəsinin əsil ustası olan müəllim yalnız bu rəsm üzərində şagirdləri görün nə qədər düşündürə, işlədə bilər:

-Şəklə baxın və aşağıdakı suallara cavab yazın:

- 1.Rəsmdə Dədə Qorqudla əlaqədar hansı əlamətlər əks olunub?
- 2.Azərbaycan xalqının tarixi qəhrəmanlarından kimlərin obrazları şəkildə əks olunub?
- 3.Şəklə baxanda Azərbaycan xalqının hansı tarixi döyüşləri yadınıza düşür?
- 4.Şəkildə Azərbaycan şahını tapın və onun şah olduğunu sübut edin.
5. Azərbaycan xalqının hansı tarixi abidəsi şəkildə verilibdir?
- 6.Qədim dövrlərdə döyüş zamanı hansı silahlardan istifadə olunarmış?
- 7.Şəklin sağında aşağıda oturan qadın nə barədə düşünür?
8. Dədə Qorqud sazda çalıb nə oxuyur?
9. Şəkildə Azərbaycanın hansı təbii sərvətləri əks olunub?

10.Şəklin ortasındakı kişi və qadın gələcək haqqında nə düşünür?

Şagirdlərin suallarla əlaqədar yazdıqları fikirlər dərsləndikən oxu məşğələsində ətraflı müzakirə edilir. Şagirdlər bir-birindən maraqlı fikirlər söyləyirlər. Tapşırığın icrası və geniş müzakirəsi şagirdlərdə müşahidəçilik qabiliyyətinin, diqqətin, hafizənin, müstəqil düşünmək, fikri müstəqil ifadə etmək, keçmişdə olanları xatırlamaq, şəklə baxaraq insanın nə barədə düşündüyünü açmaq kimi faydalı mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasına yönəlmişdir.

I - IV siniflər üçün yazılmış dərsliklər isə bu cür məzmunlu şəkillər və mətnlərlə zəngindir. Dərsliyin hər bir şəklində, hər bir mətnində olan tərbiyəvi mənanı açmaq və şagirdlərin malına çevirmək hər bir müəllimin borcudur.

Bu sonuncu da, yuxarıda deyildiyi kimi, təlimin görünməsi çox zaman diqqətdən yayınan cəhətdir. Biz yuxarıda dərsin gedişində saya gəlməyən tərbiyəvi imkanlardan yalnız dördünün üzərində dayandırıq. İndi də həmin imkanların açılması təcrübəsinə diqqət yetirək. Bunlardan biri zənglə əlaqədar idi. Sinfə vaxtında daxil olan şagirdə, gecikənlərə və dərsə gəlməyənlərə müəllimlərimizin münasibətləri olduqca müxtəlifdir. Zəng olan kimi sinfə daxil olub şagirdlərin öz yerlərində əyləşmələrinə, ayağa qalxıb müəllimlə salamlaşmalarına müəllimlərimizin əksəriyyəti adi hal kimi baxır. Halbuki, burada olan tərbiyəvi məqamlara müəllim münasibət bildirməli, vaxtında sinfə gəldiklərinə və ayağa qalxıb müəllimi salamladıqlarına görə şagirdləri ruhlandırıcı xoş söz deməsi faydalı hesab edilir.

Dərsə gecikmək və dərsə gəlməmək halları da müəllimin diqqətindən yayınmamalıdır. Bu cür halların səbəbini öyrənmək, səbəblərini aradan qaldırmaq üçün müəllim hökmən müvafiq tədbirlər görməli, gecikməyin və xüsusən dərsə gəlməməyin acı nəticələrini həmin şagirdlərin və valideynlərinin nəzərinə çatdırmalıdır.

Dərsin sonunu bildirən zənglə əlaqədar hallarda da müəllimin tərbiyəvi addımlar atmasına böyük ehtiyac duyulur. Müəllim çalışır ki, şagird cib telefonunu özü ilə məktəbə gətirməsin və ya dərs zamanı telefonu söndürsün;

ev tapşırığının nədən ibarət olduğunun hamısını qeyd etsin, sinifdən əvvəlcə özü, sonra şagirdləri çıxsın.

Ev tapşırıqlarının icra vəziyyətində ortaya çıxan faktlara müəllimlərin münasibətlərinə nəzər salaq. Təcrübəli müəllimlər ev tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinə məsuliyyətlə yanaşan, səliqəli və keyfiyyətlə öhdəsindən gələn şagirdləri nümunə gətirir, onların işlərini nümayiş etdirir. Dəftəri itən şagirdlər məzəmmət edilir; Hər hansı səbəbdən tapşırığa əməl etməyənlər, onu səliqəsiz yerinə yetirənlər yenidən işləməli olurlar. Nəticədə şagirdlər yəqin edirlər ki, ev tapşırıqları vaxtında və keyfiyyətlə icra edilməlidir.

Müəllim hər hansı məsələyə aydınlıq gətirərkən şagirdlərin dinləmək qabiliyyətlərində üzə çıxan hallara müəllimlərin münasibətində rəngarənglik olur. Şərhə diqqətlə qulaq asan və buna görə də deyilənləri şüurlu başa düşən, soruşanda ətraflı cavab verən şagirdlər təcrübəli müəllimlər tərəfindən qiymətləndirilir; belə müəllimlər sinifdəki bütün şagirdləri nəzarətdə saxlayır, tək-tək şagirdlərdə diqqətin azacıq yayınması halını müəyyənləşdirən kimi dərhal tədbir görür, belə şagirdi ayağa qaldırır, ağır söz demədən soruşur:

-De görüm, mən nəyi izah edirdim, nədən danışırıdım?

Bəzən isə müəllim səsinin tonunu qaldırmaqla və ya aşağı salmaqla həmin şagirdə baxır, diqqətinin yayındığını ona hiss etdirir.

Bu cür hallar danışan yoldaşı dinləməyi bacarmaqda da müşahidə olunur. Müəllim bəzən sinif qarşısında hər hansı sual qoyur, hansı şagirddən isə izah etməsini istəyir; eyni zamanda sinifdən xahiş edir ki, diqqətlə qulaq assınlar, yoldaşlarının fikrinə münasibətlərini bildirsinlər. Müzakirə zamanı diqqəti yayınan şagird müəyyənləşir. Müəllim həmin şagirdə müraciət edir:

-Deyə bilərsənmi yoldaşının son fikri nə oldu?

Şagird pis vəziyyətə düşdüyünü, diqqətsizliyə yol verdiyini duyur və sinifdəki ümumu işə qoşulur.

Müəllim kiçik bir epizoddan böyük pedaqoji nəticə çıxarıb deyir:

-Unutmayın ki, diqqət biliyin qapısıdır. Kim özünü ələ alıb diqqətini səfərbər edə bilirsə dərstdə fəal iştirak edir və nəticədə uğurla təhsil alır; kim özünü ələ ala bilmirsə, kimin diqqəti tez-tez yayınrsa, o, təhsildə çətinlik çəkməli olur, uğur qazana bilmir.

Diqqət biliklərin, bacarıq və vərdişlərin qazanılmasında böyük rol oynayan qüdrətli psixoloji qüvvələrdən biridir. Belə psixoloji qüvvələrə nəzər salaq.

4. Təlimdə psixoloji inkişaf imkanlarının aşkar edilməsi.

Dərsin nəinki tərbiyəvi iş aparmaq imkanları, həm də şagirdlərin psixoloji qüvvələrini hərəkətə gətirərək səviyyəsini artırmaq, təhsillilik dərəcəsini yüksəltmək vasitəsinə çevirmək imkanı olur.

Təlim zamanı müəllimdən *xoş söz eşitmək*, valideynlərini *sevindirmək*, yoldaşları arasında *sayılıb seçilmək* istəyi ilə nümunəvi oxumağa və nümunəvi intizama *can atan* şagirdlərimizlə yanaşı, müəllimindən tənəli sözlərə alışan, öz mənliliyini başqa cəhətlərdə, dəyərliliyi ilə yoldaşlarını güldürməyə və nəticədə müəlliminin əsəbləşməsinə səbəb olan şagirdlərimiz də olur.

Birinci qrup şagirdlərdə diqqət, iradə, təsəvvür, təxəyyül, təfəkkür, hafizə kimi psixoloji qüvvələr intensiv inkişaf etməyə başlayır; uğurlar gündəngünə artır. Şagirdin özü də sevinc hissi keçirir, müəllim də razı qalır, valideyn də məmnun olur. İkinci qrup şagirdlərdə dərs zamanı diqqətin yayınması, özünü ələ ala, özünü müəllimin tələbinə tabe edə bilməmək, müəllimin təklifi üzrə cavab verməyə hazır olmamaq, hafizəsində ilişib qalan məlumatları xatırlamaqda tənbellik etmək, lazım olan zaman təsəvvürü işə salmaqda çətinlik çəkmək, görmədiyi hadisələri eşitdiyi və ya oxuduğu əsasında təxəyyülündə canlandırmağa qadir olmamaq, ev tapşırıqlarını səbirsizlik üzündən səlqişsiz və ya yarımçıq yerinə yetirmək kimi qüsurlu psixoloji hallar müşahidə olunur.

Müşahidələrdən alınan belə faktlar göstərir ki, sadaladığımız qüsurların başlıca səbəblərindən birini ailə tərbiyəsində və məktəbdə təlimə ənənəvi yaşmada, psixoloji qüvvələrin təlimdə roluna əhəmiyyət verməməkdə axtarmaq lazımdır.

Valideyn də, müəllim də yaxşı halda şagirddən dərslikdəki materialı söyləməsini, şəri əzbər danışmasını, ev tapşırığının icrasını tələb edir. Bu tələblər təbiidir və təlimlə əlaqədar hər bir şəxs tərəfindən görülməsi mümkün olan tərəfidir. Lakin valideynlərimizin və müəllimlərimizin xeyli hissəsi təlimin digər cəhətini, özü də dərsdə onun gözlə görünməsi bir qədər çətin olan tərəfini-psixoloji qüvvələrin necəliyini mənalandırmır. Halbu ki, təlimdə şəxsən, o cümlədən, şagirdin, xüsusən təhsilin ilk pilləsinə qədəm qoymuş aşağı sinif şagirdlərinin təlimdə uğur qazanmasının ən vacib, ən zəruri vasitəsi onun diqqətli, iradəli, hafizəli olması, fikir yürütmək, lazımı məqamlarda təsəvvür

etmək, xəyalda canlandırmaq, özünü ələ ala bilmək, səbirli olmaq qabiliyyətidir.

Valideyn də, müəllim də möhkəm yadda saxlamalıdır ki, qeyd etdiyimiz psixoloji qüvvə və qabiliyyətlər anadangəlmə, irsən, nəsildən-nəslə keçən əlamətlər deyil; onlar şəxsin həyatında formalaşır. Təlim-tərbiyə bu işdə aparıcı rola malikdir. Sadaladığımız psixoloji qüvvələrin və qabiliyyətlərin təlimdə rolunu aydın təsəvvür etməyən valideynlərin uşaqlarında və müəllimlərin şagirdlərində həmin qüvvə və qabiliyyətlərin səviyyəsi, adətən, aşağı olur. Əksinə, təlimdə diqqətin, iradənin, hafizənin, təsəvvürün, təxəyyülün, təfəkkürün və s. psixoloji qüvvələrin aparıcı rolunu başa düşən və öz əməli işində nəzərə alan valideynlərin uşaqlarında və müəllimlərin şagirdlərində psixoloji qüvvələrin səviyyəsi yüksəlir; təhsildə müvəffəqiyyətə yol açır. Necə? Təlimə müasir yanaşma tərzində bu suala da cavab verilir.

5. Təlimdə psixoloji qüvvələrin inkişaf etdirilməsi.

Nəzərə alınmalıdır ki, diqqəti çəkən psixoloji qüvvələrin hər biri ayrı-ayrı dərslərdə formalaşdırılmaz. Konkret dərstdə şagirdlərin bütün psixoloji qüvvələri: diqqət, iradə, hafizə, təsəvvür, təxəyyül, təfəkkür və s. iştirak edir. Adları çəkilən psixoloji qüvvələrin səviyyəsi isə aşağı sinif şagirdlərinin fərdi və yaş xüsusiyyətlərindən aslı olaraq müxtəlif ola bilər.

Konkret sinifdən, fəndən, öyrənilən mövzunun imkanından və müəllimin istəyindən asılı olaraq bir dərstdə bütün psixoloji qüvvələrin hamısını da, onlardan hər hansı birini də əvvəlcədən müəyyənləşdirib aktuallaşdırmaq, inkişafına təkan vermək olur.

Psixoloji qüvvələri kompleks şəkildə inkişaf etdirməyə misal olaraq IV sinifə aid “Oxu” dərsləri üzrə gətirilən məşğələyə qayıdaq. Həmin məşğələdən göründüyü kimi, tapşırıqdakı on sual üzərində çalışan şagirdlərdə müşahidəçilik hafizə, təsəvvür, təxəyyül, təfəkkür, yaradıcılıq, təşəbbüskarlıq kimi qabiliyyət və bacarıqların inkişafına münasib şərait yaradılmışdır.

Əvvəla, sualların hamısı şagirdlərdən şəklə ümumiyyətlə baxmağı yox, istənilən əlaməti görməyi, digər əlamətlər arasında onu seçib qeyd etməyi tələb edir. (9 sual: Şəkildə Azərbaycanın hansı təbii sərvətləri əks olunub? sualı misal ola bilər). Bu qəbildən olan suallar üzərində işləyən şagirdlərdə, hər şeydən əvvəl, müşahidəçilik qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. İkincisi, oradakı sualların bəziləri, məsələn, 8-ci sual (Dədə Qorqud sazda çalıb nə oxuyur?)

şagirdlərdə yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına təkan verir: Uşaqlar müstəqil düşünərək olduqca müxtəlif fikirlər söyləyirlər. Üçüncüsü, suallardan bəziləri şagirdləri müqayisələr aparmağa, müstəqil mühakimələr yürütməyə təhrik edir. 4-cü sual (Şəkildə Azərbaycan şahını tapın və onun şah olduğunu sübut edin) buna misal ola bilər. Şagirdlər şəkildəki əlində qılınc dayanan şəxsi, öküzə güc gələn pəhləvanı, taxtda oturan insanı və digərlərini nəzərdən keçirəndən, onların kimliyini izah edəndən sonra belə qənaətə gəlirlər ki, oturan şəxs şahdır. Dördüncüsü, şəkillə əlaqədar şagirdlər qarşısında qoyulan sual elə ifadə olunur ki, tarixi hadisələri müasir dövr hadisələri ilə tutuşduraraq cavablandırmaq mümkün olsun. 6-cı sual və ona verilən cavablar buna misal ola bilər. Sual belə idi: Qədim dövrlərdə döyüş zamanı hansı silahlardan istifadə olunarmış? Şəkil əsasında suala diqqət yetirən şagirdlər avtomat, pistolet, tüfəng, top, raket kimi müasir silahları xatırlasalar da qılınc, qalxan, ox, nizə kimi silahları dilə gətirirlər. Beşincisi, şagirdlərdə diqqətliliyin, iradi keyfiyyətlərin, təxəyyülün, təfəkkürün, nitqin inkişafına təkan verən suallar da vardır. İkinci sual (Azərbaycan xalqının tarixi qəhrəmanlarından kimlərin obrazları şəkildə əks olunmuşdur?), 3-cü sual (Şəklə baxanda Azərbaycan xalqının hansı tarixi döyüşləri yadınıza düşür?), 7-ci sual (Şəklin sağında aşağıda oturan qadın nə barədə düşünür?) kimi suallar və həmin suallar ətrafında şagirdlərin fikirləri buna misal ola bilər.

Göründüyü kimi, bir şəkil, şer, hekayə ilə əlaqədar bir neçə psixoloji qüvvələrin inkişafına istiqamət vermək olur. Bununla yanaşı, hər hansı şəklin və ya mətnin (şeyrin, hekayənin) mahiyyətini şagirdlərin dərk etməsi üçün diqqətin iradənin, hafizənin, təxəyyülün, təfəkkürün bilərəkdən işə salınması müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Bunsuz şəkil haqqında uşaqlarda yalnız ümumi *təəssürat* yaranır; yuxarıda sadaladığımız psixoloji qüvvələr şəklə baxarkən şüurlu olaraq şagirdlərin fəaliyyətlərinə qoşulduqda iki vacib vəzifə yerinə yetirilir: Bir tərəfdən şagirdlərdə diqqət, iradə, təfəkkür və s. psixoloji qüvvələr inkişaf edir; digər tərəfdən də psixoloji qüvvələri inkişafda olan

şagirdlər hadisənin (şəklin, mətnin) mahiyyətini şüurlu surətdə mənimsəmiş olurlar.

Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.

1. Təlimin təhsilləndirici, tərbiyələndirici və inkişafetdirici vəzifələrini vəhdətdə həyata keçirəndə və keçirməyəndə nəticə necə olur?
2. Təlimdə tərbiyəvi imkanların üzə çıxarılması nə üçün zəruridir?
3. Təlimdəki tərbiyə imkanlarının reallaşdırılmasının faydası nədədir?
4. Təlimdə psixoloji inkişaf imkanlarını aşkar etmək nə üçün vacibdir?
5. Təlimdə psixoloji qüvvələri inkişaf etdirmək tələbəyə, gələcəkdə sinif müəlliminə və şagirdlərə nə verir?

FƏSİL 7

Dərsin tərbiyələndirici imkanlarından istifadə təcrübəsi.

1.Dərs zamanı şagirdlərin nümunəvi davranışlarının və uğurlarının müəllim tərəfindən rəğbətləndirilməsi təcrübəsi.

Yuxarıda dərsin bəzi cəhətlərinin, o cümlədən zənglə əlaqədar, ev tapşırıqları, müəllimin nitqinə münasibətlə bağlı tərbiyə imkanlarının olduğuna və bu imkanlardan istifadənin əhəmiyyətinə toxunmuşuq. Dərsin tərbiyəvi imkanları deyilənlərlə bitmir. Belə imkanlar kifayət qədərdir. Şagirdlərin nümunəvi davranışına və uğurlarına, çətin tərbiyə olunanlara, dərsdə geri qalanlara, xüsusi qabiliyyətli şagirdlərə münasibət və s. məsələlər buna misal ola bilər. Bu cür hallara müəllimlərin münasibətləri, təəssüf ki, birmənalı olmur.

Ayrı-ayrı şagirdlərin dərsdə nümunəvi davranışına və uğurlarına müəllimlərimizin münasibətlərinə diqqət yetirək. Müşahidələr göstərir ki, aşağı siniflərdə tədris edilən Azərbaycan dilindən də, riyaziyyatdan da, musiqidən də, təsviri sənətdən də, digər fənlərdən də ayrı-ayrı şagirdlərin uğuru müəllimini də, valideynlərini də sevindirir. Müəllim belə şagirdi yoldaşlarına nümunə gətirir və hərdən deyir:

-Bax, belə oxuyarlar!

Söz yoxdur ki, uğurla oxuyan şagirdin sinifdə nümunə kimi qeyd edilməsi tərbiyə cəhətdən əhəmiyyətliidir; sinifdəki yoldaşları ondan nümunə götürə bilərlər. Lakin düşünürük ki, uğurla təlim-tərbiyə alan şagirdin nümunəsi bir şərtlə daha güclü tərbiyəvi təsir göstərə bilər: biz uğurlu fəaliyyəti

səciyyələndirən əlamətlərin müəllim tərəfindən sinif qarşısında açılmasını nəzərdə tuturuq. Şagirdlər yəqin edərdilər ki, yaxşı oxumağın sirri dərstdə son dərəcə diqqətli olmaqdadır, müəllimin şərhinə, yoldaşlarının dediklərinə diqqətlə qulaq asmağı bacarmaqdadır, oxuduğu şeirdə, yaxud hekayədə rast gəldiyi sözlərin mənasını başa düşməyə çalışmaqdadır, evə verilən tapşırıqları vaxtında və səliqəli yerinə yetirməkdədir.

Nümunəvi oxuyan şagirdin fəaliyyətindəki xüsusiyyətlərin yoldaşlarının gözü qarşısında çözlənməsi onları daha çox maraqlandırır və konkret əlamətləri əxs edirlər.

Başqa səciyyəli nümunəyə müəllim münasibətlərinin də şahidi olmuşuq. Şagirdlərdən biri riyaziyyat sahəsində, digəri səliqəli yazıda, üçüncüsü nəğmədə, daha birisi təsviri sənətdə və s. sahədə fərqlənir. Sual olunur: Nümunənin bu cür təzahür formalarına müəllimlərin münasibəti necədir? Müxtəlif! Müəllimlər var ki, şagirddə təhsilin yalnız bircə cəhətində qabiliyyət nişanəsi gördüyündən, qalan fənlər üzrə isə çətinlik çəkdiyi üçün onu danlayır. Belə həm də burasındadır ki, belə müəllim şagirdin çətinliklərinin səbəbləri ilə maraqlanmır, ona məsləhət verə, yol göstərə bilmir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, həm təhsildə müvəffəqiyyətin səbəblərini, həm də uğursuzluğun səbəblərini bəzi müəllimlərin açmadığının nədən irəli gəldiyi indi başa düşülür. Başa düşülür ki, vaxtı ilə ali pedaqoji təhsil alarkən təlim zamanı şagirdlərin uğurlu və ya uğursuz fəaliyyət göstərmələrinin psixoloji mexanizmlə, psixoloji qüvvələrlə bağlılığı tələbələrə öyrədilməmişdir. Məhz bu cəhətdən də ali təhsilli sinif müəllimi kimi kadrların hazırlanmasında islahat zərurətə çevrilmişdir.

2. Dərstdə geri qalan şagirdlərə qayğılı münasibət göstərilməsi təcrübəsindən.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, şagirdlər arasında təlimdə geri qalma halları olur. Təhsil sahəsində geri qalma halları ən ciddi, ən köklü problemlərdən biridir. Nə üçün? Çünki geri qalma halları yalnız belə şagirdlərin özlərinin problemləri deyil, mənəvi cəhətdən sıxıntı çəkmək,

yoldaşları arasında pisikmək məsələsi deyil, gələcək aqibət məsələsi deyil, valideyn narahatlığıdır; valideyn öz övladını savadlı, sayılan, seçilən mütəxəssis kimi görmək arzusu ilə yaşayır. Təlimdə geri qalma ümumxalq, ümumdövlət probleminə də çevrilə bilər. Çünki, kəmsavad adam tək-cə valideyn üçün yox, cəmiyyət üçün də yükə çevrilir. Nəhayət, təlimdə geri qalma sinif müəllimindən ötrü üzüqaralıqdır, müəllim fəaliyyətinin necəliyini qiymətləndirməyin meyarlarından biridir.

Təlimdə geri qalmanın bu cür acınacaqlı nəticələrindən indiki tələbələrin – gələcək sinif müəllimlərinin hali olması faydalı hesab edilir. Tələbələr indidən özlərini gələcək fəaliyyətə hazırlamaladırlar. Necə? Geri qalmanın səbəblərini öyrənmək yolu ilə! Səbəblər isə çoxdur: Hər hansı səbəb üzündən dərəcə ara-sıra gəlmək; məişət çətinlikləri; şagirdin tənbelliyi və səhlənkarlığı; səriştəsiz müəllimin düşünülməmiş ifadəsi və hərəkəti; şagirdlər arasında kobudluq halları; mənası aydınlaşdırılmamış söz və ifadələrin əzbərlənməsi; təlimdə psixoloji qüvvələrin roluna əhəmiyyət verilməməsi və s.

Hər hansı xəstəlik üzündən şagirdin dərəcə gəlməməsi onun geri qalması səbəblərindən birinə çevrilir. Həssas müəllim dərhal səbəbi müəyyənləşdirir, öyrənilmiş mövzuları və ev tapşırıqlarını valideyn və ya şagirdlər vasitəsi ilə həmin şagirdə çatdırır, geriləmənin qarşısını alır.

Təlimdə geriləməyə səbəb olan amillərdən biri də məişət çətinlikləridir. Bəzən ailədə ər-arvad arasında dedi-qodu, bəzən ailədə maddi durum uşağın vaxtında dərəcə getməsinə maneyəyə çevrilir. Diqqətli müəllim şagirdin dərəcə olmadığını müəyyənləşdirən kimi, həmin gün dərəcə olmamağın səbəbini araşdırır; səbəb valideynlər arasındakı münaqişə ilə bağlı olduğu halda müəllim valideynlərlə görüşür, onlar arasında izahat aparır, münaqişənin uşağa zərərli təsirini onlara anladır. İkinci hal üzə çıxdıqda sinif müəllimi məktəbin direktoru ilə danışır, icbari təhsil fondundan şagirdə yardım ayrılmasına nail olur.

Uşağın xarakterində baş qaldıran tənbellik, məsuliyyətsizlik kimi mənfi keyfiyyətlər də bəzən təlimdə geriləməyə gətirib çıxara bilər. Pedaqoji təcrübəsi zəngin olan müəllim yəqin edir ki, həmin zərərli keyfiyyətlər ya ərköynlüyün,

yaxud da gün rejiminin olmamasının məhsuludur. Odur ki, müəllim valideynlərə məsləhət görür ki, həmin uşaq üçün gün rejimi tərtib edilsin, rejimə dönmədən əməl olunması üzərinə ciddi nəzarət qoyulsun və onun şiltaqlığına qətiyyən uymasınlar.

Yuxarıda dediyimiz kimi, təəssüf ki, geriləmə sinif müəllimi ilə də əlaqədar olur. Səriştəsiz müəllim bəzən düşünür ki, qarşısındakı balacadır, qanmır; dəftərini və ya kitabını evdə qoyan şagirdi, gözlədiyi cavabı ala bilmədiyi şagirdi arzuolunmaz ifadələrlə təhqir edir. Belə şagird müəllimdən inciyir, onun tapşırıqlarına laqeyd olur, fəallıq göstərmir; nəticədə geriləməyə başlayır. Odur ki, tələbə gələcəkdə sinif müəllimi işləyərkən hər bir sözünü, atdığı hər bir addımı ətraflı ölçüb biçməyi bacarmalıdır.

Mənası qaranlıq qalan söz və ifadələrlə dolu şer, hekayə və digər mətnlərin şagirdlərə əzbər öyrədilməsi də şagirdlərin təlimə marağını azalda bilir. Sinif müəllimi təlimin bu cəhətindən də hali olmalıdır ki, öyrənilən mətnə şagird üçün heç bir məqam qaranlıq qalmasın.

Tək-tək şagirdlər arasında bir-birinə qarşı kobudluq halları da sinifdə təlim-tərbiyənin səviyyəsində əks səda verə bilər. Bu cəhəti diqqət mərkəzində saxlayan təcrübəli müəllim çalışır ki, sinifdəki bütün şagirdlər arasında qarşılıqlı hörmət, qarşılıqlı yardım və dostluq hökm sürsün.

Təlimdə geriləmənin köklü səbəblərindən biri müəllimlərimizin əksəriyyəti tərəfindən o qədər də ciddi əhəmiyyət verilməyən psixoloji qüvvələrdir. Məsələn burasındadır ki, dərslə müntəzəm gələn, oxumağa səy göstərən şagirdlərimizin arasında da geriləmə halları olur. Bəs nə üçün bütün dərslərdə iştirak edən, yoldaşlarından yaxşı mənada fərqlənmək arzusunda olan şagirdlər arasında da geriləmə halları olur? Bu sual uzun müddət məktəblərimizdə araşdırıldıqdan sonra cavab tapmaq mümkün olmuşdur ki, həmin qəbildən olan şagirdlərdə, bir qayda olaraq, psixoloji qüvvələrin inkişafı istənilən səviyyədə deyil. Diqqətin yayınması halı, tapşırığın çətinliyindən yayınmaq halı, təxəyyülün zəifliyi, nitqdə əlaqəsizlik halları var. Şagirdin təhsildə irəliləməsinə mane olan da məhz həmin psixoloji çatışmazlıqlardır. Müəllimin qayğılarından birisi göstərilən psixoloji çatışmazlıqları aradan qaldırmağa nail olmaqdan ibarətdir. Necə? Suala növbəti fəsildə cavab verilir.

3. Şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinin müəllim tərəfindən nəzərə alınması təcrübəsi.

Yuxarıda gətirilən misalların bəziləri fərdi xüsusiyyətlərlə əlaqədar idi. Fərdi xüsusiyyət digərlərində müşahidə olunmayan məhz bu və ya digər şagirddə özünü göstərən əlamətdir. Fərdi xüsusiyyətlər ailədən, yaxud uşaq baxçasından təzəcə ayrılmış və müntəzəm təlimə qədəm qoymuş aşağı sinif şagirdlərində daha çox müşahidə edilir.

.... Fərdi xüsusiyyətlər irsi səciyyəli də, mühitin və tərbiyənin məhsulu da ola bilər. Nəzərə alınmalıdır ki, irsən nəsildən-nəslə keçən əlamətlərin əksəriyyəti normal, həyat üçün faydalı əlamətdir. Normadankənar əlamətlərlə üzləşdikdə müəllim ona təsir göstərməkdə aciz olur. İrsi əlamətlə, məsələn, əqli cəhətdən ləng inkişaf edən, görmə və ya eşitmə orqanlarında çatışmazlıqları olan şagirdləri müəllim qayğı göstərərək xüsusi məktəblərə yerləşdirə bilər.

....Aşağı sinif şagirdləri arasında müəllim bəzən tərslik halı ilə rastlaşır. Müəllim bir müddət müşahidə aparır, şagirddə tərslik hallarının nə zaman, hansı mühitdə tərslik etdiyinin səbəbini öyrənməyə çalışır. Müəyyənləşdirə bilər ki, o, danışarkən atmacalı sözlər eşidildiyi və onunla sərt danışıldığı hallarda susur, tutulur, müəllim təkid etsə də, şagird dillənmir.

....Uşaqda tərsliyi, onun təzahür etdiyi şəraiti ətraflı öyrənən müəllim dərdə dərman tapa bilər, danışan zaman atmacalı söz demir; onunla mülayim danışır: tərslik əlamətini aradan qaldırır.

....Şagirdlərdən Namiq adlı biri dərstdə astadan, özü də aram-aram danışır. Günlərin bir günü yoldaşları müəllimdən xahiş edirlər:

-Müəllim, Namiqə deyin, hündürdən danışsın; o, danışanda adam darıxır.

....Müəllim:

-Uşaqlar, Namiq təhsildə sizin heç birinizdən geri qalmır; onun xəttinə baxın, hərflər elə bil eyni ölçüdə muncuqlar kimi sapa düzülmüşdür! Çəkdiyi şəkillər? Ele bil yaşlı rəssam çəkib! Birdəki, atalar sözünü də unutmayın: “Asta gedən, uzaq gedər”.

Keçilmiş mövzunu danışmasını xahiş edəndə şagirdlərdən biri çox vaxt belə cavab verirdi:

-Müəllim, iki dəfə oxumuşam yadımda qalmır.

....Müəllim dərstdən sonra həmin şagirdlə söhbət edir. Oxunan materialın yadda qalması yollarını ona deyir. Bu yollardan biri də oxunan materialı hissələrə ayırmaq, hər hissəyə bir başlıq vermək və sonra onu başlıqlar üzrə danışmaqdır. Bu məqsədlə müəllim şagirdə deyir:

-“Oxu” dərsliyinizin 43-cü səhifəsini aç. Orada “Şəhidlərin şahidiyəm” adlı hekayə var. Hekayə kiçik ulduzcuqlarla beş hissəyə ayrılmışdır. Əvvəlcə hekayəni oxu. Sonra hər hissənin məzmununa uyğun gələn bir başlıq müəyyənləşdirib dəfətərə yaz. Nəticədə beş başlıq alınacaqdır. Sonra hekayəni həmin başlıqlar üzrə ya öz-özünə danış, yaxud evdə ailə üzvlərindən birinə danış; istəsən dərstdə mənə də danışarsan. Hekayənin hissələrinə başlıqlar tapmaqda çətinlik çəksən mənə deyərsən kömək edəyəm.

Ertəsi gün şagird müəllimə hesabat verir, hətta hekayəni müəlliməsinə danışır və ona minnətdarlığını da bildirir.

4. Qabiliyyətli şagirdlərin üzə çıxarılması və onlara xüsusi qayğı göstərilməsi.

Azərbaycan xalqının gələcəyi olan gənc nəsildə qabiliyyətlərin inkişafını təmin etmək üçün real şərait yaradılır. Fərəhli haldır ki, belə bir münasib şərait ölkəmizdə uşaq bağçasından tutmuş yuxarı siniflərdə də yaradılır.

Sınıf müəllimi olmağa hazırlaşan tələbə işləyəcəyi I-IV siniflərdə mövcud olan şəraitin nədən ibarət olduğunu bilməlidir. Bu mənada ibtidai məktəbin tədris planını xatırlamaq faydalı olar.

İbtidai məktəbin 2006/2007-ci tədris ili üçün tədris planı

№	Təhsil sahələri	Siniflər üzrə həftəlik saatların miqdarı				C ə m i
		I	II	III	IV	
1	Azərbaycan dili	9	10	10	10	39
2	Xarici dili	1	1	1	1	4
3	Riyaziyyat	4	4	4	4	16
4	Həyat vergisi	1	1			2
5	Təbiətşünaslıq			2	2	4
6	Əmək hazırlığı	2	2	2	2	8
7	Fiziki tərbiyə	2	2	2	2	8
8	Təsviri incəsənət	1	1	1	1	4
9	Musiqi və nəğmə	1	1	1	1	4
	Cəmi:	21	22	23	23	89
	Fakultativ, fərdi və qrup məşğələləri.	1	1	1	1	4

Əvvəla, tədris planı imkan verir ki, bütün Azərbaycan əhalisi I-IV siniflərdən öz doğma dilində: Azərbaycan dilinin timsalında yazıb-oxumağı, əmək hazırlığı, musiqi və nəğmə fənlərinin tədrisi sayəsində səsin gözəlliklərini duymağı və təkmilləşməyi, təsviri sənət fənni timsalında ətraf mühitə yaradıcı münasibət göstərmək bacarığını, fiziki tərbiyə fənni sayəsində orqanizmin möhkəmləndirilməsini, təbiətşünaslıq fənni vasitəsi ilə canlı və cansız aləm haqqında ilkin elmi anlayışları, həyat bilgisi fənninin köməkliyi ilə sosial-iqtisadi hadisələrdən baş açmağı, riyaziyyat fənninin timsalında təbiət və cəmiyyət hadisələrinə rəqəmlər baxımından yanaşmağı, xarici dilin öyrədilməsi ilə digər xalqlarla ünsiyyət qurmağı öyrənsin. Bir sözlə, I-IV siniflərin tədris planı imkan verir ki, hər bir şagirdin şəxsiyyəti birinci sinifdən hərtərəfli inkişaf etsin.

Tələbə bilməli və möhkəm yadda saxlamalıdır ki, tədris planının verdiyi bu imkanı reallığa çevirmək, ətə-qana doldurmaq üçün müəyyən dərəcədə özünün aldığı ali təhsil də şəxsiyyətin hər tərəfli inkişafına münasib şərait yaradır. Bu da təbiidir. Çünki, özü hərtərəfli inkişaf etməyən şəxs hərtərəfli inkişaf etmiş nəsl yetişdirə bilməz. Deməli, bəri başdan tam inamla demək olar ki, ibtidai sinif şagirdlərində qabiliyyətlərin birtərəfli deyil, hərtərəfli inkişaf etməsində sinif müəlliminin də payı vardır.

Tədris planının digər faydalı cəhətini də deyilənlərə əlavə etmək vacibdir. Biz hər sinifdə hər həftə üçün nəzərdə tutulmuş bir saatlıq fakultəvi, fərdi və qrup məşğələlərini xatırlatmaq istərdik. Sinif müəllimi belə bir gözəl imkandan səmərəli istifadə etməyə borcludur. Hər hansı sahədə fərqlənən şagirdlərlə fərdi və qrup halında aparılan məşğələ öz səmərəsini verir.

Xüsusi qabiliyyət nümayiş etdirən şagirdlərə əlavə formada qayğı göstərən sinif müəllimlərimiz var. Onlar məktəbdənkənar təlim-tərbiyə müəssisələri ilə əlaqə saxlayırlar. Belə şagirdlərdə qabiliyyətlərin daha intensiv inkişafı üçün onları müvafiq məktəbdənkənar təlim-tərbiyə müəssisələrində məşğələlərə cəlb etdirirlər.

Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.

1.Dərs zamanı şagirdlərin nümunəvi davranış və uğurlarının müəllim tərəfindən rəğbətləndirilməsi nə ilə nəticələnər?

2.Dərsdə geri qalan şagirdlərə qayğı hansı formalarda göstərilə bilər?

3.Şagirdin fərdi xüsusiyyətlərini müəllim təlim zamanı nəzərə almasa və ya ala bilməsə hansı nəticələrlə üzləşər?

4.Bəzilərinin dediklərinə görə, qabiliyyət tanrı vergisidirsə onun formalaşdırılması ilə xüsusi məşğul olmaq nə dərəcədə məntiqlidir?

DÖRDÜNCÜ BÖLMƏ.

Təlim zamanı şagirdlərdə psixoloji qüvvələrin və xüsusiyyətlərin inkişaf etdirilməsi

FƏSİL 8.

Təlim-tərbiyənin keyfiyyətinə psixoloji qüvvələrin təsiri təcrübəsi

1. Təlim və psixoloji inkişaf arasındakı qarşılıqlı əlaqə; bunu bilməyin əhəmiyyəti.

Təlim ilə psixoloji qüvvələr arasında əlaqənin olduğu elmdə çoxdan məlumdur. Təlim zamanı öyrənənlərin yaş, cinsi və fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almağın vacibliyi alimlər arasında mübahisə doğurmur. Hamı – uşaq da, yaşlı adam da öz şəxsi həyatında duyur ki, məsələn, hafizəsi möhkəm olan şəxs eşitdiyini, gördüyünü və ya oxuduğunu yadında yaxşı saxlayır; belə adam hafizəsində möhkəm qalan məlumatlardan istədiyi vaxt istifadə edə bilir və belə keyfiyyətə malik olan şəxs həyatda uğur qazanır. Hafizənin möhkəmliyi təhsil almaqda xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Hafizəsi zəif olan şəxs başqaları ilə ünsiyyətdə, fəaliyyətdə, o cümlədən təhsildə xeyli çətinliklərlə üzləşir; nəyisə yada salmaq istəyəndə hafizənin zəifliyi başqaları yanında onun üzünü qara edir; zəif hafizə sahibi həyatda, fəaliyyətdə, xüsusən təhsildə xeyli çətinlik çəkir.

Deyilənlər təxəyyül, təfəkkür, iradə, diqqət kimi psixoloji qüvvələrə də aiddir. Adamlar nəinki yaş xüsusiyyətləri, cinsi xüsusiyyətləri cəhətdən, həm də psixoloji qüvvələrin keyfiyyətləri cəhətdən fərqlənirlər. Bu səbəbdən də alimlər məsləhət görürlər ki, təlim zamanı adamların psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınsın.

Bu problemin digər tərəfi keçən əsrin əvvəllərindən xüsusiylə intensiv müəzakirə olunur: təlim zamanı dinləyicilərin psixoloji qüvvələrini inkişaf etdirmək olarmı?

Psixoloqların və pedaqoqların apardıqları tədqiqatlar suala müsbət cavab verir: bəli, təlim-tərbiyə işi, obyektiv olaraq, müəllimin istəyindən asılı olmayaraq,

şagirdlərdə və tələbələrdə psixoloji qüvvələrin inkişafına müəyyən dərəcədə müsbət təsir göstərir.

Bu həyat təcrübəsindən başqa sual yaranır: müəllimin istəyi ilə təlimi elə təşkil etmək olarmı ki, şagirdlərdə intensiv formalaşdırılan hafizə, təxəyyül, təfəkkür, iradə, diqqət və s. psixoloji qüvvələr təlimin sonrakı mərhələsinin səmərəsini nəzərə cəpacaq dərəcədə artırsın? Etiraf edək ki, son zamanlar aparılan tədqiqatlar və qabaqcıl müəllimlərin təcrübəsi bu suala da müsbət cavab verir.

Respublikamızın bəzi müəllimləri öz dərslərində yeri gəldikcə şagirdləri fəallaşdıran müasir üsullardan, o cümlədən rollu oyunlardan, kublaşdırmadan, müzakirədən, problemlı situasiyadan, əqli hücumdan, BİBO üsulundan, zıqzaq üsulundan, tədqiqat üsulundan, şaxələndirmə üsulundan, beşlikdən, Blum taksonomiyasından və s.-dən istifadə edirlər. Bu üsullardan istifadə edilən dərslərin müşahidəsindən görünür ki, dərstdə şagirdlərin fəallığı, şüurluluğu artdıqca, nitqləri və mühakimələri təkmilləşdikcə, iradə, diqqət, hafizə, təxəyyül, təfəkkür kimi psixoloji qüvvələri də intensiv inkişaf edir. Nəticədə növbəti məşğələlərin səmərəliliyi artır.

Sual olunur: dərş zamanı şagirdləri fəallaşdıran, onların təşəbbüskarlığını artıran müasir üsullardan istifadə etməyin tələbəyə dəxli varmı? Bəli, var! Özü də iki cəhətdən. Əvvəla, yeni iş üsullarının faydalı olduğundan bir tələbə kimi özü üçün nəticə çıxarır, özünü təkmilləşdirir. İkincisi, özünü gələcək sinif müəllimliyinə hazırlamalı olur, dərşin səmərəsini artırmağın yollarını öyrənir.

Təlim zamanı şagirdlərdə psixoloji qüvvələri inkişaf etdirməyin yollarını konkretləşdirən təcrübəyə müraciət edək.

2. Dərş zamanı şagirdlərdə diqqəti inkişaf etdirmək təcrübəsi.

Sınıf müəllimi psixoloji qüvvələrin, o cümlədən diqqətin həyatda, xüsusən təhsildə rolunu daim yadda saxlamalıdır. Çünki təlimdə onun uğur qazanmasına imkan verəcək psixoloji qüvvələrdən biri şagirdlərindəki mövcud diqqətlilik dərəcəsidir. Oxuyan, yazan, dinləyən şagird dərstdə nə qədər diqqətli olursa bir o qədər uğurla təhsil alır. Bu cür şagirdlərlə müəllimin təlim işi müvəffəqiyyətli cərəyan edir, irəliləmə tempi artır. Diqqəti tez-tez yayınan şagird yazıda da, oxuda da, dinləməkdə də qüsurlara yol verir; özü çətinlik çəkdiyi kimi müəlliminin işini xeyli mürəkkəbləşdirir; müəllim belə şagirdə əlavə vaxt sərf etməli olur; onun iş əmsalı azalır, “Diqqət biliyin qapısıdır” deyənlər yanılmaz. Sınıf müəllimi çalışmalıdır ki, birinci sinfə qəbul olunan şagirdlərdə diqqətliliyin səviyyəsi ilə

maraqlansın, diqqəti zəif olan, diqqəti tez-tez yayınanlara əlavə qayğı göstərsin. Nəcə? Necəliyi bir neçə misalda aydınlaşdıraraq. Müəllim dərşboyu şagirdlərə tapşırıqlar verir, onların qarşısında suallar qoyur, lövhədə nəşə yazır, köçürülməsini xahiş edir və s. və i. a.

Təcrübəli müəllim hər dəfə tapşırığın, sualın bütün şagirdlər tərəfindən eşidilib-eşidilmədiyini müəyyənləşdirir. Tapşırığı və ya sualı eşitməyən olduqda şagirdlərdən birinə təkrar etdirir; diqqəti yayınanın nəzərinə çatdırır, diqqətli olmasını xahiş edir. Müəllimin göstərişi ilə şagirdlər tapşırıq üzərində işləyirlər. Müəllim kimin necə işlədiyi, diqqətin yayınıb-yayınmadığı üzərində nəzarət qoyur, diqqəti yayınana xəbərdarlıq edir. Tapşırığı səliqəli, keyfiyyətli icra edən şagirdləri adlandıran, belələrini həvəsləndirən müəllimlərimiz az deyil. Bu müəllimlərin işində yaxşı cəhət həm də odur ki, onlar şagirdlərin uğurlarını sadəcə dilə gətirməklə kifayətlənmirlər; müvəffəqiyyətin səbəblərini də açmağa çalışırlar, tapşırığı yerinə yetirərkən daim diqqətli olduqlarını, heç bir kənar işlə məşğul olmadıqlarını qeyd edirlər.

Dərsdə şagirdlərin fəaliyyətinin başqa cəhətinə nəzər salaq. Müəllim danışan zaman şagirdlərin diqqətlilik dərəcəsi də onun maraq dairəsində olmalıdır. Burada da qabaqcıl müəllimlərin təcrübəsinə müraciət etmək faydalı olardı. Müəllim danışan zaman həm sinifdəki bütün şagirdləri, həm də özünü nəzarətdə saxlamalı olur. Çalışır ki, kimin nə ilə məşğul olduğunu, kimin diqqətlə qulaq asdığını, kimin isə diqqətinin yayındığını müəyyənləşdirsin; o, sonuncu hal baş verdikdə müəyyən pədaqoji tədbir görür, məsələn, kitaba baxan, nəşə yazan, yaxud yoldaşı ilə danışan və ya gözlərini harasa zilləyən şagirdə deyir:

-Yaqut, mənim sonuncu fikrim nə oldu? Təkrar et!

Şagird ayağa qalxır, lakin bir söz deyə bilmir. Müəllim səbəbini soruşur. Yaqut cavab verir:

-Müəllim, bağışlayın, eşitmədim.

Müəllim bu dəfə həmin sualla sinfə müraciət edir. Şagirdlərin böyük əksəriyyəti əllərini qaldırır. Müəllimin məsləhəti ilə onlardan biri səlis cavab verir. Müəllim əlavə edir:

-Baxın, adam diqqətli olanda belə düzgün cavab verə bilir.

- Nəinki sual verən, hətta cavab verən şagirdə qalan şagirdlərin münasibətlərində də diqqəti tərbiyə etmək imkanları var. Təcrübəli müəllim şagirdlərdən birinə sual verir və qalan şagirdlərə tapşırır ki, diqqətlə qulaq assınlar.

İstəyənlər öz fikirini deyər, əlavələr edə bilər. Şagird cavab verdikcə müəllim qalanlarını müşahidə edir, diqqətin yayınma halı olan kimi qarşısını alır, belə şagirdi ayağa qaldırır, diqqətinin yayındığını ona xatırladır. Sonra cavabın müzakirəsini təşkil edir. Diqqətlə qulaq asanlar müəyyənləşdirilir və onların ünvanına xoş sözlər söylənilərək həvəsləndirilir.

Göründüyü kimi, dərşboyu, dərşdən dərşə birinci sinifdən başlayaraq diqqəti zəif olan şagirdləri nəzarətdə saxlayan, diqqətinin yayındığını onlara sərt şəkildə yox, mehribanlıqla, xeyirxahlıqla çatdıran müəllim, nəhayət, belə şagirdlərdə də diqqətin inkişafına nail ola bilər; nəticədə isə o, sinifdəki bütün şagirdlərin uğur qazanmasına yol açmış olur.

Təəssüflə etiraf etməliyik ki, belə müəllimlərlə yanaşı, təhsildə diqqətin rolunu lazımınca qiymətləndirməyən, təlim zamanı diqqətsizlik hallarının qarşısını almaq imkanlarının olduğunu bilməyən müəllimlərimiz az deyil. Məhz bu cür müəllimlərin dərşlərində diqqətsizlik halları nəinki azalmır, əksinə, bir qədər də artır. Nəticədə həmin müəllimlərin siniflərində mənimsəmənin səviyyəsini yüksəltmək müşğul işə çevrilir.

Özünü sinif müəllimi fəaliyyətinə hazırlayan hər bir tələbə həm birinci qrupa aid olan müəllimlərin, həm də ikinci qrupa aid olan müəllimlərin iş təcrübəsindən hali olmalıdır; özü üçün müvafiq nəticələr çıxarmalı, birinci qrup müəllimlərin təcrübəsindən gələcəkdə istifadə etməli, ikinci qrup müəllimlərinin nöqsanlarının təkrarlanmasına yol verməməlidir.

3. Dərş zamanı şagirdlərdə iradi keyfiyyətləri inkişaf etdirmək təcrübəsi.

Təlim zamanı uğur qazanmaq üçün şagirdlərdən tələb olunan psixoloji qüvvələrdən biri də iradəli olmaqdır. Şagirdlərin iradəli olması nə deməkdir? Ümumiyyətlə iradə məfhumunun mahiyyəti necə başa düşülür?

İradə məqsəddən başlayır. Adam öz qarşısına müəyyən məqsəd qoyur. Məqsəd yaxın da, uzaq da, sadə də, mürəkkəb də ola bilər. Məqsədə çatmaq üçün adam yollar axtarır, tapır və işə başlayır. İş prosesində adamın qarşısına bir çox maneələr çıxır, çətinliklər yaranır. Maneələr isə həm maddi, həm də psixoloji səciyyəli ola bilər. Adam bu maneələri, çətinlikləri aradan qaldıra bilsə iradəli olduğu üzə çıxır; hər hansı çətinliyin, maneənin öhdəsindən gələ bilmədikdə, geri çəkildikdə, başladığı işi yarımçıq qoyursa iradəsində qüsurlar olduğu özünü göstərir. Belə adam öz üzərində işləməklə, iradəsindəki nöqsanları, bu nöqsanların səbəblərini öyrənib aradan qaldırmaqla iradəsini isdədiyi səviyyəyə qaldıra bilər.

Deyilənlər şagirdlərə də aiddir. Yaşlılardan fərqli olaraq təhsil alan şagirdlər qarşısında məqsəd çox halda müəllim tərəfindən qoyulur və icrası da müəllim tərəfindən tələb olunur. İbtidai məktəb şagirdlərinin nəinki bir gün, bir həftə, bir il ərzində, nəinki təhsil müddətində, hətta bir dərs ərzində fəaliyyəti silsilə tədris tapşırıqlarının qəbul edilməsi, yerinə yetirilməsi, müəllim tərəfindən qiymətləndirilməsi prosesi kimi nəzərə çarpır. Məsələn, üçüncü sinifdə Azərbaycan dilindən “Xüsusi isimlər” mövzusu üzrə şagirdlər qarşısında görün nə qədər tapşırıq formasında məqsədlər qoyulur: Mətni oxuyun və cavab verin: Bəzi sözlər nə üçün böyük hərflə yazılıb?... Oxuyun. Qarşı-qarşıya yazılmış sözlərə fikir verin. İkinci sözlərin ilk hərfi nə üçün böyük yazılıb?...

Həmin mövzu üzrə şagirdlər azı 12 tapşırıq ətrafında düşünməli, işləməli, yazmalı və ya cavab verməli olur. Bu, hələ bir fəndən bir sinifdə bir mövzuda şagirdlər qarşısında qoyulmuş kiçik məqsədlərdir. Axı həmin sinifdə tədris edilən digər fənlərdən də bu cür tapşırıqlar verilir!

Deməli, ibtidai məktəb şagirdlərində iradəni möhkəmləndirməkdən ötrü obyektiv şərait mövcuddur. Lakin belə bir obyektiv şəraitin mövcudluğu o demək deyil ki, şagirdlərin hamısında iradə möhkəmlənir, onun səviyyəsi istənilən dərəcəyə qalxır. Məktəb təcrübəsi göstərir ki, digər məsələlərdə olduğu kimi, iradə tərbiyəsi də sinif müəllimindən xüsusi diqqət və ardıcıl qayğı tələb edir. Çünki, əvvəla ailədən məktəbin birinci sinfinə gələn uşaqların bəziləri müntəzəm təlimə psixoloji cəhətdən lazımı hazırlıq görmür, təlim rejiminə çətin alışır, sinifdə adi davranış qaydalarına əməl edə bilmir, özünü ələ almaqda acizlik göstərir. İkincisi, bəzi şagirdlər başqa-başqa səbəblərdən dərse gələ bilmir, keçilmiş mövzulardan xəbərsiz olur, növbəti mövzuları anlamaqda çətinliklə üzləşir. Nəticə olaraq təlimdə geriləmə başlayır. Üçüncüsü, iradənin zəifliyindən tək-tək şagirdlərin diqqəti tez-tez yayınır. Dərs zamanı müəllimə davamlı qulaq asmağa özünü məcbur edə bilməyən şagird də təlimdə geri qalanların sırasına keçməli olur.

Belə hallarla rastlaşmamaq üçün qabaqcıl sinif müəllimləri ilk günlərdən şagirdlərin iradi keyfiyyətlərinin durumu ilə maraqlanırlar. Çalışırlar ki, birincisi, ailədən gələn şagirdlərdə iradi keyfiyyətlərinin necəliyini öyrənsin, ehtiyacı olanlara həm dərstdə, həm də dərstdən sonra lazımı yardım etsin; ikincisi, dərse gəlməyən şagirdlə əlaqə yaratsın, keçilmiş mövzunun mənimsənilməsini təmin etsin; üçüncüsü, diqqətsizlik üzündən iradi zəiflik

göstərən şagirdlərdə həm diqqətsizlik hallarını aradan qaldırsın, həm də onlarda özlərinə inam hissi formalaşdırsın.

Təcrübə göstərir ki, öz şagirdlərində iradi keyfiyyətlərin inkişafı naminə həmin üç istiqamətdə əlavə gərgin iş aparan müəllimin növbəti mərhələlərdə tədris fəaliyyəti xeyli rəvan gedir, müvəffəqiyyəti artır, pedaqoji ustalığı cəlalanır. Belə müəllimlər tapşırıqların yerinə yetirilməsində iradi yetginlik nümayiş etdirən şagirdləri nümunə kimi qeyd edirlər, tapşırıq üzərində işləyərkən heç bir kənar işlə məşğul olmadıqlarını hamının nəzərinə çatdırır.

Özünü və şagirdlərini müşahidə etməyən və ya müşahidə etməyi bacarmayan müəllim nə özü kamilləşər, nə də şagirdlərini kamilləşdirər.

Sınıf müəllimliyinə hazırlaşan indiki tələbələr I-IV siniflərdə işləyən müəllimlərin iş təcrübəsindən gətirdiyimiz həmin faydalı və nöqsanlı faktlardan özləri üçün lazımı nəticələr çıxara bilirlər.

4. Dərs zamanı şagirdlərdə təfəkkürü inkişaf etdirmək təcrübəsindən.

Diqqəti, iradəsi zəif inkişaf etmiş şagird təlimdə çətinlik çəkdiyi kimi, ləng düşünən, hadisələrdəki, cisimlərdəki oxşar və fərqli əlamətləri deməkdə acizlik göstərən şagird də təlimdə cəsarətlə irəliləyə bilmir. Müstəqil dövlətimizə bu gün iradəli adamlar, yaradıcı düşünən şəxslər, qurub-yaradan vətəndaşlar lazımdır. Bu cür keyfiyyətlərə malik olan vətəndaşların yetişdirilməsinin möhkəm təməli məhz I-IV siniflərdə qoyulur. Belə bir vəzifənin öhdəsindən gəlmək üçün aşağı siniflərin dərsliklərində, ümumən təlimdə kifayət qədər imkanlar var. Bu imkanlardan istifadə etmək üçün sinif müəllimliyinə hazırlaşan tələbə düşünmək, fikir yürütmək bacarığının, yəni təfəkkür bacarığının təzahür formalarının nədən ibarət olduğunu bilməlidir ki, onları öz şagirdlərində formalaşdırmağın öhdəsindən gəlmək imkanı qazansın.

Təfəkkür aşağıdakı formalarda özünü göstərir: hər hansı məfhumu, hadisəni, cismi təhlil etmək; məfhumlar, hadisələr, cisimlər arasındakı oxşarlığı və ya fərqi müəyyənləşdirmək; məfhumları, hadisələri, cisimləri oxşar əlamətlərinə görə ümumiləşdirmək; məfhumları, hadisələri, cisimləri oxşar və fərq əlamətlərinə görə qruplaşdırmaq və s.

Tələbə sadalanan təfəkkür formalarının nəinki adlarını, həm də ayrılıqda hər birinin mahiyyətini bilməlidir. Bunsuz o, şagirdlərdə təfəkkürü uğurla formalaşdırma bilməz.

Mövzunun ən vacib cəhətlərindən biri budur ki, müəllim təfəkkür bacarığını, fikir yürütmək bacarığını şagirdlərdə formalaşdırmağın yollarından

da xəbərdar olmalıdır. Faktlara müraciət edək. III sinifdə Azərbaycan dili dərsidir. Mövzu “Sözün tərkibi; kök və şəkilçi”. Dərsin əsas məqsədi kökün və şəkilçinin nə demək olduğunu şagirdlərə başa salmaqdır. Müəllim lövhədə aşağıdakı sözləri yazır: Kitab, kitabda, kitabdan, kitabsız, kitabla sözlərini sıra ilə yazır və şəkilçilərin altından xətt çəkir.

Müəllim sinifə müraciət edir:

-Lövhədə yazılmış sözlərdə dəyişməyən hissəni deyin. Şagirdlərdən biri cavab verir:

-Kitab.

Müəllim yenidən sinifə müraciət edir:

-Bəs həmin sözlərdə dəyişənlər hansılardır?

Şagirdlərdən biri lövhəyə yaxınlaşıb dəyişən hissələri səsləndirir: da, dan, sız, la.

Müəllim lövhəyə yaxınlaşır, yazılmış sözlərdəki dəyişməyən sözü (kitab) hər dəfə təkrar edir və üzünü şagirdlərə tutub deyir:

-Yadınızda saxlayın, sözün dəyişməyən hissəsinə kök deyilir; sözün dəyişən hissəsi isə şəkilçi adlanır.

Dərsin bu hissəsindən göründüyü kimi, müəllim çalışmalıdır ki, ümumiləşdirmə yolu ilə kök və şəkilçi məfhumlarını şagirdlərinə öyrətsin.

Başqa bir müəllim həmin mövzunun öyrədilməsində bir qədər fərqli yol seçmişdir. O, üzünü şagirdlərə tutub deyir:

-Uşaqlar, görəsən biz söz haqqında nə bilirik?!

Şagirdlər bir-birinin üzünə baxır, necə cavab verəcəklərini düşünürlər. Müəllim şagirdlərin nıgaranlığını görüb deyir:

Gəlin qoyulmuş suala cavab axtaraq. Hər hansı bir söz deyin.

Şagirdlərdən biri dillənir:

-Məktəb.

Müəllim məktəb sözünü lövhədə yazır və əlavə edir:

-Xahiş edirəm, məktəb sözünü cümlələrdə işlədin.

Şagirdlər bir-birinin ardınca cümlələr deyir, müəllim isə onları lövhədə sıra ilə yazır: Mən məktəbə gedirəm, mən məktəbdən gəldim, mən məktəbdəyəm, mən məktəbi sevirəm, mən məktəbin kitabxanasına getdim.

Müəllimin xahişi ilə şagird cümlələrdə məktəblə bağlı olan sözləri seçib lövhənin sağ tərəfində alt-alta yazır. Müəllim başqa şagirddən xahiş edir ki,

həmin sözlərin dəyişməyən hissəsinin altından bir xətt, dəyişən hissəsinin altından isə iki xətt çəksin. Şagird tapşırığı icra edir. Müəllim sual verir:

-Kim deyər, altından xətt çəkilən hər söz neçə hissədən ibarətdir?

-İki hissədən ibarətdir: sözün dəyişməyən hissəsi və sözün dəyişən hissəsi.

-Sizcə, sözün dəyişməyən hissəsi necə adlanır, dəyişən hissəsi necə?

Şagirdlərdən heç kəs cavab verə bilmir. Müəllim köməyə gəlir və bildirir:

-Sözün dəyişməyən hissəsi sözün **kökü**, dəyişən hissəsi isə **şəkilçi** adlanır.

Bu iki iş təcrübəsindən göründüyü kimi, ikisində də şagirdlər kök və şəkilçi məfhumlarını konkret faktların ümumiləşdirilməsi əsasında öyrənmişlər. Sınıf müəllimi olacaq tələbələrə tapşırıq verilir:

-Eyni mövzunun tədrisi üzrə iki müəllimin iş təcrübəsini müqayisəli təhlil edin və belə bir suala cavab hazırlayın: hansı müəllimin iş təcrübəsində şagirdlər daha çox fəallıq göstərmiş və daha çox müstəqil fikir söyləyə bilmişlər? Nə üçün? Sübut edin!

Məktəb təcrübəsində bunlara bənzər saysız-hesabsız təcrübə nüminələri var, özündə müxtəlif variantlı. Məsələn, II sinfin Azərbaycan dili dərslərində təfəkkür tərzlərindən biri olan qruplaşdırma əməliyyatını işə salmaq üçün belə bir tapşırıq verilir: aşağıdakı sözləri dəftərinizə yazın – camış, canavar, ceyran, pişik, pələng, at, ayı, it, inək, tülkü, çaqqal, öküz, kəl, zürafə.

Şagirdlərdən xahiş olunur ki, ev heyvanlarının adlarını seçib vərəqin sol tərəfində, vəhşi heyvanların adlarını isə - sağ tərəfində yazsınlar.

Şagirdlər tapşırığa əməl edirlər. Müəllim icranı yoxlayır. Məlum olur ki, onların xeyli hissəsi heyvanları qruplara ayırmaqda tək-tək olsa da səhvə yol vermişlər. Səhv ən çox camış, kəl və zürafə ilə əlaqədar olmuşdur. Müəllimin azacıq izahından sonra bu məsələyə də aydınlıq gətirilmişdir.

Müəllim hadisələrin qruplaşdırılmasına aid şagirdlərin işini belə yekunlaşdırmışdır:

-Uşaqlar, sağ olun. Ev heyvanları və vəhşi heyvanları qruplaşdırma bildiniz; onları ayrı-ayrı qruplara ayırdınız.

Şagirdlərdə təfəkkürün cilalanmasına, istənilən tapşırığın icrası yollarının tapılmasına istiqamətləndiriləcək imkanlar bütün fənlərin tədrisində var. II sinfdə riyaziyyatın tədrisinə aid misala diqqət yetirək. Toplama və çıxma əməlləri üzrə şagirdlərə belə bir məsələ təklif edilir: Yan-yana iki kisə qoyulub. Birində 15 alma var. Digərində isə 5 alma çoxdur. Tapın görək ikinci kisədə neçə alma var.

Şagirdlər fikrən düşünməli, birinci kisədəki alma qədərini üstünə beşini də əlavə edərək tələb olunan cavabı tapırlar. Məsələnin bu cür həlli ikinci sinif şagirdləri üçün məntiqi təfəkkürü formalaşdırmağın ilk pilləsi hesab edilə bilər. Burada məntiqi təfəkkürü növbəti pilləyə qaldırmağa çalışmaq halları da var.

Bu məqsədlə müəllim məsələnin həlli üçün sual qoyaraq həll etməyi öyrədir. O, deyir:

- Uşaqlar, həmin məslədə sualı elə qoymaq olarmı ki, birinci və ikinci kisələrdə almaların cəmi tapılsın? Görək kim sualı belə ifadə edə bilər.

Şagirdlərdən bəziləri təklikdə düşünür, bəzləri bir-biri ilə məsləhətləşir. Nəhayət əllər qalxmağa başlayır. Onlardan birinə söz verilir. O, deyir:

- Yan-yana iki kisə qoyulub. Birndə 15 alma var. Digərində isə 5 alma çoxdur. İki kisədə cəmi neçə alma var?

Şagirdlər məsələnin öhtəsindən gəlirlər. Onlar müəllimin tapşırığı ilə həmin məsələni misal formasında ifadə edirlər. Belə: $15+(15+5)=$

Müəllim şagirdlərin təfəkkür tərzini bir qədər də dəyişdirir. O, şagirdlərə deyir:

-Məsələnin şərtini elə dəyişə bilərsinizmi ki, onun həlli $15+(15-5)$ formasına düşsün. Uşaqlar yenidən düşünməyə başlayırlar. Tez bir zamanda əllər qalxır.

Birinə söz verilir:

- Yan-yana iki kisə qoyulub. Birində 15 alma var. Digərində isə 5 alma azdır. İki kisədə cəmi neçə alma var?

Şagirdlər bu tapşırığın da öhtəsindən gəlirlər.

Gətirilən misallardan göründüyü kimi, tədris materiallarının öyrənilməsi zamanı şagirdlərdə təfəkkürü inkişaf etdirmək imkanı genişdir. Bu imkanların reallaşdırılması daha çox müəllimlərin hazırlıq səviyyəsindən asılı olur.

5.Dərs zamanı şagirdlərdə təxəyyülün inkişaf etdirmək təcrübəsi.

Təlim zamanı, xüsusən aşağı siniflərdə öyrənilən hadisələrin, cisimlərin heç də hamısını bilavasitə görmək, müşahidə etmək mümkün olmur. Şagird çox halda oxuduğu və eşitdiyi məlumatlarla qidalanır. Bu səbəbdən də aşağı sinif şagirdləri haqqında eşitdikləri hadisələri, inasanları, cisimləri görməyə, eşitməyə, onlarla təmasda olmağa can atırlar. Aşağı sinifə aid dərsliklər bu cəhətdən şagirdlərin ehtiyaclarını müəyyən dərəcədə ödəməyə xidmət göstərir: Dərsliklər imkan daxilində əyaniləşdirilir. Öyrənilən hadisələrə və cisimlərə

Müzakirədən sonra müəllimin məsləhəti ilə hər qrup şagirdləri öz payına düşmüş tərəvəzin modelini yapır.

Sonrakı dərsdə qrup adından şagird tapmacanı deyir və yaptığı tərəvəz modelini müəllimin masası üstünə qoyur. Nəticədə müəllimin masası üstündə bir növ tərəvəz sərgisi alınır.

Şagirdlər sərgiyə baxıb öz fikirlərini bildirirlər.

Daha sonra müəllim sinfə müraciət edir:

-Uşaqlar, daha hansı tərəvəzləri tanıyırsınız?

Şagirdlər dedikcə müəllim tərəvəzləri lövhənin sol tərəfində yazır, meyvə adı səslənəndə sağ tərəfdə yazır. Müəllim sinifdən soruşur:

-Kim deyər, nə üçün bu adları lövhənin sağında yazmışam?

-Çünki bunlar tərəvəz deyil, meyvə adlarıdır.

Müəllim bir qədər də tərəvəz və meyvə arasındakı fərqi şagirdlərlə birlikdə araşdırır və onların fəaliyyətini qiymətləndirir.

Beləliklə, dərsin gedişindən görünür ki, şagirdlər müəllimin müdrik rəhbərliyi ilə öz təxəyyüllərində canlandırıqları tərəvəz obrazlarını yapmada ətə-qana doldurmağa çalışmışlar.

Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.

1.Hansı hallarda psixoloji qüvvələr dərsin səmərəliliyinə daha güclü təsir göstərir?

2.Dərs zamanı şagirdlərdə diqqətin yayınma hallarının qarşısını hansı yollarla almaq olur?

3. Dərs zamanı şagirdlərdə iradi keyfiyyətlərin vəziyyəti ilə müəllimin maraqlanması nələrlə nəticələnər?

4.Nə üçün müəllim dərs zamanı şagirdlərdə təfəkkür tərzlərinin formalaşması qayğısına qalmalıdır?

5. Eyni mövzunu təxəyyülü inkişaf etmiş şagird necə qavrayar, təxəyyülü zəif inkişaf etmiş şagird necə qavrayar?

FƏSİL 9.

Təlim-tərbiyə işində bəzi qeyri adi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması təcrübəsi.

1. Aşağı siniflərdə təlim səviyyəsini yüksəltməyə mane olan psixoloji amillər.

I-IV siniflərdə təlim-tərbiyə işi heç də həmişə müəllimin istədiyi səviyyədə rəvan getmir. Müəllim bir sıra çətinliklərlə qarşılaşmalı olur. Bu çətinliklər bəzən tək-tək şagirdlərin səhəti ilə, bəzən ayrı-ayrı şagirdlərin ünsiyyətindəki kəsirlərlə, bəzən bu və ya digər valideynin öz övladına laqeydliyi ilə, bəzən də sinif müəllimlərinin pedaqoji səriştəsizliyi ilə əlaqədar ola bilər.

Tək-tək uşaqlar sinif otağının kölgəli yerində və ya günəş şüasının gur düşdüyü yerdə oturan zaman lövhədəki yazıları yaxşı görə bilmir. Belə uşaqlar çox halda utanır, müəllimə bildirməkdən çəkinir. Onlar hava tutqun olanda, şər qarışanda, xüsusən gecələr pis görür. Bu cür hal göz xəstəliyinin əlamətidir. Bu xəstəlik tibb elmində hemeralopiya adlanır. Xəstəlik A vitaminin orqanizmdə çatışmazlığından törəyə bilər.

Sinifdə və tənəffüz zamanı şagirdləri diqqətlə müşahidə edən müəllim bu xəstəliyin uşaqda olduğunu müəyyən edə bilər və müvafiq tədbir görə bilər. O, əvvəla belə şagirdi sinifdə gur günəş şüası düşən yerdə deyil, kölgəli yerdə deyil, normal işıq düşən yerdə oturdur. İkincisi, müəllim həmin şagirdin valideynləri ilə məsləhətləşmələr aparır, uşağı həkimə aparmağı, A vitamin verməyi faydalı hesab edir.

Başqa bir misal. Müəllim xeyli müşahidələrdən sonra görür ki, şagirdlərdən biri əvvəlki kimi dərstdə fəallıq göstərmir, tez-tez başını tutur, danışdırmasan dillənmir, diqqəti yayınır, rəngi getdikcə ağarır, evdən gətirdiyi yeməyi qalır, iştahadan düşür, əsəbiliyi artır; bir sözlə, şagird əvvəlki şagird deyil. Bütün bunlardan əlavə şagird dərstdə geriləməyə başlamışdır. Müəllim güman edir ki, uşağın bağırsaqlarında qurd ola bilər. O, valideynlə görüşür. Uşağı həkimə aparırlar, müayinə edirlər. Müəyyənləşir ki, doğurdan da iri

qurdlar uşağın mədə-bağırsağında məskən salıbdır – helmintoz xəstəliyidir. Uşaq müalicə olunur, əvvəlki normal vəziyyətə qaytarılır; həvəslə oxumağa başlayır.

Şagirdlərin fəaliyyətində müşahidə olunan bir sıra digər psixoloji hallar da təcrübəli sinif müəlliminin diqqətindən yayınmır. Müəllim bir də hiss edir ki, hansısa şagird narahatlıq keçirir, özünü nədənsə qorumağa çalışır, artıq, yersiz əl hərəkətinə yol verir. Müəllim həmin şagirddən soruşur:

-Nə olub, niyə belə narahatsan?

Şagird yarı ciddi, yarı inamla cavab verir:

-Arı məni sancmaq istəyirdi, qoymadım.

-Oğlum, axı burda arı-zad yox idi?!

-Mən onu gördüm, başımın ətrafında fırlanırdı.

Müəllim bir qədər fikrə gedir, öyrənmiş olduğu hallyusinasiya hadisəsini xatırlayır: bəzi yoluxucu və zəhərlənmə xəstəliklərinin nəticəsində baş beyninin hansı hissəsində pozuntu əmələ gəlir. Bunun nəticəsi olaraq adam real olmayan şeyi elə bil görür, səsi elə bil eşidir, nəyisə elə bil tutur.

Xəyaldan ayrılan sinif müəllimi həmin şagirdin valideyni ilə görüşüb məsləhətləşir, müşahidəsi barədə ona danışır və ondan soruşur:

-Uşağınız infeksiya və ya zəhərlənmə xəstəliklərinə tutulmamışdır ki?

Valideynlə qərara gəlirlər ki, psixiatra müraciət etsinlər. Psixiatr uşağa yuxu və sakitləşdirici dərmanlar yazır; o, uşaqla son dərəcə mülayim və sakit rəftar etməyi məsləhət görür. Çox çekmir ki, şagird hallyusinasiya xəstəliyindən yaxa qurtara bilir.

Burada nümayiş etdirdiyimiz faktlardan irəli gələn nəticə belədir: Sinif müəllimi təlim-tərbiyə işində tam uğur qazanmaq üçün, digər tədbirlərlə yanaşı, hər bir şagirdin halını daim müşahidə etməli, azacıq da olsa dəyişiklikləri duymalı, təcili, gecikmədən tədbir görməli, valideynlərlə məsləhətləşməlidir. Hər bir şagirdə valideyn qayğısı göstərən sinif müəllimi təlim-tərbiyə işində yüksək göstəricilərə nail olacağına bel bağlıya bilər.

2.Şagirdlər arasında ruhdandüşmə və məyusluq halları və onların aradan qaldırılması təcrübəsi.

Ruhdandüşmə və məyusluq halları haqqında ayrıca danışmaq xüsusilə zəruridir. Çünki psixoloji durumun bu şəraitdə vəziyyəti müstəsnasız olaraq hər bir şagirdə müşahidə edə bilər.

İnsan həyatı üçün, xüsusən təlim üçün xoşagəlməz olan bu psixoloji durumun təzahür əlamətləri sinif müəllimliyinə hazırlaşan tələbəyə məlum olmalıdır. Ruhdandüşmə və məyusluq hallarını keçirən uşaqlarda bədən hərəkətləri, əl-ayaq hərəkətləri ləngiyir, düşünmə halları yavaşlayır, fəallığı aşağı düşür, təşəbbüskarlığı heçə enir, danışığa, söhbətə meyli sönür, özü söhbətə qarışmır, soruşanda həvəsiz olaraq bir kəlmə ilə cavab verir, sifətində kədər, qüssə əlamətləri aydın duyulur, iştahası pozulur, dərstdə yuxusu gəlir, yaşamaq həvəsi sönür, bu dünyadan küsür, hətta özünü öldürüb canını qurtarmaq qərarına da gələ bilər.

Sinif müəllimi olacaq tələbə uşağın düşdüyü bu psixoloji pərişanlığın səbəblərini də öyrənməlidir. Tələbə bilməlidir ki, uşaqda pərişanlığa, ruhdandüşməyə və məyusluğa müxtəlif amillər səbəb ola bilər. Amillər arasında yaxın, istəkli şəxsin ölümünü, valideynlər arasında baş verən çəkişmə və dedi-qoduları, ailənin dağılmasını, şagirdin anadangəlmə fiziki və əqli çatışmazlığı, müalicəsi qeyri müəyyən vaxtadək uzanan xəstəliyi, yoldaşlarının ehtiyatsızlıq üzündən işlətdikləri söz və ifadələr, müəllimin laqeydliyi, özünün uğursuz fəaliyyəti və s. amilləri qeyd etmək olar.

Bu amillərdən hər hansının uşağa təsiri uzun müddət davam etdikdə, qarşısı alınmadıqda, tədbir görülmədikdə onun şəxsiyyətində ciddi patoloji pozuntulara səbəb ola bilər. Odur ki, bu cür uşaqlara diqqət xüsusən artırılmalıdır: yoluxucu xəstəliklərdən qorunmalı, onun normal psixoloji və fiziki inkişafı üçün zəruri olan şərait yaradılmalı, normal ailə mühiti ilə təmin edilməli, tərbiyəsində insani üsullarda istifadə olunmalı, sinifdəki bütün şagirdlərin ona qayğısı ön plana çəkilməlidir. Belə şagirdə hissiyat yaradılmalıdır ki, o, tənha deyil, onun haqqında düşüncələr var, hər şey onun xeyrinə dəyişir. Əmələ gələn yeni psixoloji əhval, ab-hava, nəhayət, şagirddəki ruhdandüşmənin ruhlandırılması ilə, məyusluğun sevinc hissi ilə əvəz olunmasına gətirib çıxarır. Onda yaşamaq, oxumaq həvəsi baş qaldırır; tədricən təlimdə geriləmənin qarşısı alınır. Müəllim də, sinifdəki şagirdlərdə sevinirlər, düşünürlər ki, müəllimlərinin müdrik rəhbərliyi ilə həyatdan bezmiş, ətrafdakılardan küsmüş olan bir uşağı həyata qaytarmaq, adamlara inam hissi yaratmaq mümkün imiş.

3. Fiziki və əqli cəhətdən məhdud imkanlı uşaqlarla aparılan təlim-tərbiyə təcrübəsi.

Azərbaycan Respublikasında normal inkişafdan kənar olan uşaqların təlim və tərbiyəsini təmin etmək üçün zəruri olan hər cür şərait yaradılır. Bu iş iki istiqamətdə aparılır: anormal uşaqların təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olan xüsusi tədris müəssisələri yaradılır. Bundan əlavə, anormal uşaqların psixoloji və fiziki xüsusiyyətləri öyrənilir, fiziki və psixoloji çatışmazlıqların qismən də olsa əvəz edilməsi üçün təkliflər verilir.

Sınıf müəllimliyinə hazırlaşan tələbə bilməlidir ki, anormal uşaqların kateqoriyaları, təəssüf ki, genişdir; kor uşaqlar, zəif görən uşaqlar, kar uşaqlar, sonralar karlaşan uşaqlar, nitqində zəif pozuntular olan uşaqlar, lal uşaqlar, əqli cəhətdən geri qalan uşaqlar, kor-lal-kar uşaqlar, əqli qüsurlu-kor-kar uşaqlar, hissi-iradi cəhətdən qüsurlu uşaqlar və s.

Tələbələrin xəbəri olmalıdır ki, anormal uşaqların, yəni fiziki və psixoloji qüsurlu uşaqların həyat və fəaliyyətlərini təmin edən, onların təlim və tərbiyəsi ilə məşğul olan xüsusi tədris müəssisələri var. Həmin xüsusi tədris müəssisələrində uşaqların təlim-tərbiyəsinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini öyrənən ayrıca elm-defektologiya və onun da sahələri mövcuddur: tiflopedaqogika, surdopedaqogika, oliqofrenopedaqogika, loqopediya.

Tiflopedaqogika- kor uşaqlarla və zəif görən uşaqlarla aparılan təlim-tərbiyə problemlərini öyrənir; surdopedaqogika- kar uşaqların və zəif eşidən uşaqların təlim və tərbiyə məsələlərini araşdırır; oliqofrenopedaqogika- əqli cəhətdən geri qalan uşaqların təlim və tərbiyə məsələlərini tədqiq edir; loqopediya isə nitqi qüsurlu olan uşaqlarla aparılan tərbiyə və təlim problemlərini öyrənməklə məşğuldur.

Bəs fiziki və əqli cəhətdən məhdud imkanlı uşaqların təlim və tərbiyə problemləri ilə tədris müəssisələrində bilavasitə məşğul olan mütəxəssislərin hazırlanması nə vəziyyətdədir? Tələbə bilməlidir ki, anormal uşaqların təlim və tərbiyəsi ilə məşğul olmaq, onlara müəllimlik etmək, tərbiyəçi olmaq nə qədər çətin olsa da, bir o qədər xeyirxah insani peşədir; fərəhli haldır ki, ölkəmizdə həmin sahələr üzrə ali təhsilli mütəxəssislər hazırlanmağa başlanmışdır.

Nəzərə alınmalıdır ki, fiziki və əqli cəhətdən qüsurlu övladları olan heç bir valideyn bu vəziyyətlə heç cür barışmır, çalışır ki, necə olursa- olsun, övladı təhsil alsın, cəmiyyətimizin faydalı vətəndaşına çevrilsin. Gözəl istək, gözəl arzudur. Bu arzu ilə anormal uşaqların xeyli hissəsi məktəbə-birinci sinfə gətirilir. Məktəbdə xeyli problem ortaya çıxır. Sınıf müəllimlərindən böyük səbr, pedaqoji takt tələb olunur ki, belə valideynlərin istəklərinə və o cür

uşaqların heysiyyətinə toxunmadan, xüsusi həssaslıqla, müstəsna qayğıkeşliklə yaranan çətinlikləri həll edə bilsinlər.

Məktəb təcrübəsində bu cür problemlər əksər halda qarşılıqlı anlaşma şəraitində yoluna qoyulur. Fiziki və əqli çatışmazlığın yüngül formalarına aid edilənlər məktəbin birinci sinfinə qəbul edilir. Və şərt qoyulur ki, həmin uşaqlar həm sinif müəlliminin, həm də valideynin gündəlik nəzarətində olsun; tələb edilən profilaktik və müalicə tədbirləri davam etdirilsin.

Anormallığın orta və ağır hallarına aid edilən uşaqların isə müvafiq tədris müəssisələrinə göndərilməsi məsləhət görülür. Bu halda uşağın xüsusi tədris müəssisəsinə göndərilməsinin həm onun xeyrinə, həm də valideynlərin xeyrinə olduğu barədə onlarda inam yaradılması olduqca vacibdir. Valdeynlər məktəbin rəhbərinin də, sinif müəlliminin də məsləhətlərindən tam razı qalırlar. Məktəb tərəfi fiziki və əqli cəhətdən məhdud imkanlı uşaqlar haqqında dövlətimizin xüsusi qanunu olduğunu, belə uşaqlar üçün lazımi şəraitin yaradıldığını, ayrıca məktəblərin açıldığını, orda uşaqlara təhsillə yanaşı peşələrin öyrədildiyini valdeynlərə izah edəndə onlar razı qalır və arxayınlaşırlar.

Özünü sinif müəllimi vəzifəsinə həsr edən tələbə valideynlərlə bu cür söhbətlərə hazır olmalıdır.

4. Şagirdlər arasında ünsiyyət və bunun təlim-tərbiyə işinə təsiri.

İnsanlar arasında, o cümlədən şagirdlər arasında ünsiyyət xarakterin formalaşmasına müəyyən təsir göstərir.

Təlim zamanı, xüsusən onun əsas təşkili forması olan dərs zamanı şagirdlər, isər-istəmər, özlərindən asılı olmayaraq ünsiyyətdə olurlar; biri digərinə təsir edir, biri o birindən nəyisə öyrənir. Təlim zamanı şagirdlər arasında ümumi faydalı ünsiyyəti gücləndirmək məqsədi ilə bəzi müəllimlər müxtəlif üsullara əl atırlar. Məsələn, müəllim şagirdlərə imkan verir ki, öyrənilən və ya təkrar edilən mövzu ilə əlaqədar dərs zamanı bir-birinə sual versin, danışan yoldaşın unutduğunu ona xatırlatsın, dəqiq demədiyi fikrə düzəliş etsin, dərse gəlməyən yoldaşın evlərinə getsin və öyrənilmiş məsələlər barədə ona məlumat versin, sinifdə uşaqların ad günləri qeyd edilsin, uşaqlar

gül-çiçəklə bir-birini təbrik etsin, hansı cəhətdənsə yardıma ehtiyacı olanlara köməklik edilsin və s. və i. a.

Bu cür tədbirlər göstərir ki, sinif şagirdləri arasında sağlam ünsiyyətin yaradılmasında təlimin yaratdığı imkanlardan yaradıcılıqla istifadə edən sinif müəllimlərimiz var. Belə sinif müəllimləri şagirdlər arasında ümumi ünsiyyət yaratmaqla kifayətlənmirlər. Bununla yanaşı, ayrı-ayrı şagirdlər arasında formalaşan məhdud ünsiyyət qruplarını da diqqət mərkəzində saxlayır, onların məhdud dairədə birləşərək ünsiyyətə girdiklərinin səbəblərini öyrənir; və çox maraqlı və faydalı faktlar müəyyənləşdirə bilir. Məsələn, bir müəllim öyrənir ki, sinifdə məhdud dairədə ünsiyyətə girən üç qrup var. Şagirdlərdən birinin evlərində kompüter olduğundan üç uşaq boş vaxtlarında orada yığışb kompüterdən istifadə etməyi öyrənirlər. Başqa bir şagirdin evlərində çoxlu kitab var. Kitablار arasında uşaqlara aid olanları çoxluq təşkil edir. Asudə vaxtları olanda 3-4 uşaq oraya gedib maraqlı kitabları oxuyurlar. Üçüncü qrupdakı uşaqlar atası rəssam olan şagirdin atasının emalatxanasında toplaşır, rəssamlığın sirlərini öyrənmək istəyirlər. Müəllim bu şagirdlərin fəaliyyətini dəsdəkləsə də onlardan soruşur:

- Deyin görüm, siz yoldaşlarınızgilə gedəndə valideynlərinizə deyirsinizmi?
- Bəli, deyirik.

Kiçik qruplarda ünsiyyətlə müəllimin maraqlanmasına haqq qazandırmaq

lazımdı. Bunun səbəbi də tələbələrə məlum olmalıdır. Tələbə bilməlidir ki, aşağı sinif şagirdlərində həyat təcrübəsi az olduğundan başqalarının təsiri altına düşmək ehtimalını unutmaz. Aşağı sinif şagirdlərinin məktəbdə olduğu kimi, məktəbdənkənar yerlərdə də daim nəzarətdə olmaları məsləhətdir. Sinif müəllimi və valideyn nəzarəti qarşılıqlı olduğu yerlərdə uşaqların tərbiyəsi uğurlu gedir: Şagirdlər arasında məktəbdəki sağlam mənəvi ünsiyyət asudə vaxtlardakı sağlam ünsiyyətlə tamamlandıqda şagirdlərin

təhsillilik səviyyəsi də, tərbiyəlilik səviyyəsi də xeyli yüksək olur. Bu həqiqət də özünü sinif müəllimliyinə hazırlayan tələbəyə məlum olmalıdır.

5. Müəllimlə şagirdlər arasında ünsiyyət və bunun təlim-tərbiyə işinə təsiri.

Məktəb təcrübəsindən məlumdur ki, şagirdlər arasında ünsiyyət heç də həmişə hər yerdə problemsiz ötüşmür. Problemlər, şagirdlərarası narazılıqlar da ortaya çıxır. Tət-tək şagirdlərin düşünülməmiş dediyi söz, şit zarafatı, şiltaq hərəkəti, ələ salmaq meyli yoldaşının xatirinə dəyir, onu özündən incik salır.

Əlbətdə, bu cür hərəkətlər sinifdə, bütövlükdə götürüldükdə məktəbdə sağlam ünsiyyət ab- havasına müəyyən kölgə salır. Bəzən incik düşən şagird öz narazılığını müəllimə bildirir. Bəzi şagirdlər isə narazılığını açıb bildirmir, ürəyində saxlayır, yoldaşından küsür, onunla ünsiyyətə girmir. Bu, sinifdə yeganə hall olsa belə, yolverilməzdir. Onun qarşısı dərhal alınmalıdır.

Birinci halın nə ilə nəticələncəyini əvvəlcədən bilmək çətin deyil. Ürəyini müəllimə açan şagird mənən bir qədər yüngülləşir; bilir ki, müəllim müəyyən tədbir görəcək. Doğrudan da belə olur. Müəllim əvvəlcə ona müraciət etmiş şagirdin özü ilə ayrılıqda söhbət edir. Məsələnin nə yerdə olduğunu öyrənir. Sonra digər tərəflə təkliddə danışır. Günahın bu şagirddə olduğunu yəqin edən müəllim ondan xahiş edir ki, getsin yoldaşından üzr istəsin, onun könlünü alsın və gəlib müəllimə nəticəsini bildirsin. Belə də olur: Problem qaydaya düşür.

Bəs ikinci hal? Axı, şagird incikliyi barədə müəllimə heç nə deməyib! Bu halda müəllim necə hərəkət etməlidir? Onun öhtəsində olan ən güclü silahı-müşahidəçilik silahını işə salmalıdır. Axı, bütün dərslərdə, dərslərarası tənəffüslərdə şagirdlər onun gözü qarşısındadır! Kimin kimlə şən zarafat etdiyini, kimin kimlə gedib-gəldiyini, kimin şən, kimin bir qədər kədərli olduğunu, kimlərin əvvəllər bir, sonralar isə aralı gəzib dolandığını görmək və müvafiq nəticələr çıxarmaq imkanındadır! Sinif müəllimi bu imkandan məharətlə istifadə etməyə, azacıq da olsa incikliyi görməyə, şagirdlər arasında ünsiyyətin yüksək səviyyədə qalmasına borcludur. Sinif müəllimində gündəlik

səmimilik, mülayimlik və qayğıkeşlik görən şagirdlər öz ürəklərini ona açır, düzgün məsləhətlər verdiyini hər dəfə yaqın edirlər. Şagirdlər məhz belə müəllimə bağlanırlar, onun göstəriş və tələblərinə həvəslə əməl edirlər, onunla ünsiyyətə can atırlar. Nəticə olaraq sinifdə təlim-tərbiyənin səviyyəsi yüksəlir.

O da həqiqətdir ki, müəllimindən yalnız sərtlik görən, kobudluq duyan, tənəli sözlər eşidən, elə hey danlanan şagird nəinki həmin müəllimlə ünsiyyətdən çəkinir, nəinki bu müəllimin fənninə marağı sönür, onun simasında məktəbə, biliyə soyuqluq göstərir. Nəticədə sinif üzrə təlim-tərbiyənin səviyyəsini yüksəltmək işi xeyli çətinləşir.

Deməli, nəiki şagirdlər arasında ünsiyyətin necəliyi, hətta müəllimlə şagirdlər arasında ünsiyyətin necəliyi müəllimin ustalıq dərəcəsiindən çox asılı olur. Sinif müəlliminin ustalıq dərəcəsi isə son anda təlim və tərbiyənin səviyyəsində əks səda verir.

Sinif müəllimi olacaq tələbə unutmamalıdır ki, dərş zamanı şagirdlər arasında dostluq və yoldaşlıq, mehribanlıq, qarşılıqlı yardım, əməkdaşlıq məhz müəllim tərəfindən yaradılır və istiqamətləndirilir. Sinif müəllimi çox gözəl bilir ki, sağlam ünsiyyətin mayasını təşkil edən həmin nəcib mənəvi keyfiyyətlər təlim-tərbiyə işinin səviyyəsini yüksəltməyin vasitəsinə çevrilir.

Yönəldici və düşündürücü çalışmaları.

1. Hansı psixoloji amillər təlim-tərbiyə işini çətinləşdirir?
2. Şagirdlər arasında ruhdandüşmə hallarına nələr səbəb ola bilər?
3. Ruhdandüşmə halları nə üçün aradan qaldırılmalıdır?
4. Fiziki və əqli cəhətdən məhdud imkanlı uşaqların təlim-tərbiyəsi üçün ölkəmizdə nə kimi şərait yaradılır?
5. Təlim zamanı şagirdlər arasında ünsiyyətin necəliyi ilə sinif müəllimi nə üçün marqlanmalıdır?
6. Şagirdlərlə müəllim arasında ünsiyyətin hansı formalarını zərərli hesab edirsiniz?

BEŞİNCİ BÖLMƏ
TƏLİMDƏ MÜƏLLİMİN UĞUR QAZANMASINA İMKAN VERƏN
BƏZİ AMİLLƏR
FƏSİL 10.

Təlimə bəzi müasir yanaşmalar.

1. Öyrənilən mövzunun həyatda əhəmiyyətinin şagirdlər tərəfindən başa düşülməsinin təmin edilməsi.

I-IV siniflərdə ayrı-ayrı fənlər üzrə tədris edilən mövzuların həyatda gərəkli olacağını şagirdlərə başa salmalı olan sinif müəlliminin özü bu vacib vəzifənin öhdəsindən gəlməyə hazır olmalıdır. Bundan ötrü o, iki əsas istiqamətdə özünü təkmilləşdirməlidir. Sinif müəllimi olmaq iddiasına düşmüş tələbə I-IV siniflərdə şagirdlərə öyrədilən fənlərin məzmunu ilə tanış olmalı, həmin sinif şagirdlərinin hazırlıq səviyyəsinə verilən dövlət tələblərini yaxşı bilməlidir. Bundan əlavə, I-IV siniflərdə işləyərkən ibtidai məktəb qarşısında qoyulmuş tələbləri yerinə yetirməyin yollarını da mənimsəməlidir. Bu, adi bir həqiqətdir ki, müəllim özünün mükəmməl bilmədiyini şagirdlərinə mükəmməl öyrədə bilməz. Odur ki, müəllim tədris etdiyi hər bir fənni, fənnə aid hər bir mövzunu öyrənməyin gələcək həyat və fəaliyyət üçün əhəmiyyətini əvvəlcə özünə aydınlaşdırsın, sonra şagirdlərinə başa salsın.

Azərbaycan dili fənni ilə əlaqədar sinif müəlliminin yaxşı yadda saxlamalı və şagirdlərinə aşılmalı olduğu fikir Azərbaycan dilinin ölkəmizdə dövlət dili olduğudur. Bu, o deməkdir ki, hər bir azərbaycanlı öz dövlət dilini mükəmməl bilməlidir. Azərbaycan dilini normal bilməyən, yaxud bilib azərbaycanca danışmayan şəxs Azərbaycanda uğur qazana bilməz.

Azərbaycan tarixinə aid bütün mövzular hər bir azərbaycanlı üçün doğmadır, hər mövzu şagird üçün yenidir. Bu fənnin tədrisi xalqımızın tarixini şagirdlərin gözü qarşısında açır. Müəllimin rəhbərliyi altında şagirdlər aydın başa düşür ki, keçmişdə xalqımızın dostu kim olub, düşməni kim olub. Şagirdlər onu da yəqin edirlər ki, xalqın tarixini yaxşı bilənlər dövlətimiz üçün sayılıb-seçilən vətəndaşlar olur; xalqın tarixini yaxşı bilməyənlər arasından dönüklər çıxır. Belələrinə qarşı şagirdlərdə nifrət hissi yaradılır. Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə şagirdlərdə Azərbaycançılıq ideyası formalaşır, milli şüur baş qaldırır.

Xarici dil fənninin tədrisində şagirdlər yəqin edirlər ki, adam nə qədər çox dil bilirsə, bir o qədər dövlətli sayılır. Xarici dili, məsələn, ingilis dilini və

ya alman dilini, yaxud rus dilini bilən adam həmin xalqların nümayəndələri ilə faydalı ünsiyyət qura bilər.

Riyaziyyat fənnindən dərslərdə şagirdlər yəqin edirlər ki, dünyada olan cisimləri və hadisələri riyazi dildə-rəqəmlərdə ifadə etmək mümkündür və bu, insan əməyini xeyli yüngülləşdirməyə səbəb olur; böyük məsələləri az bir zaman kəsiyində tez həll etmək olur.

İnformatika haqqında ümumi biliyi olan sinif müəllimi öz şagirdlərinə informatikaya dair ilkin məlumat verə, həyatda və fəaliyyətdə onun əhəmiyyətini açar.

Həyat bilgisi fənninin mövzu baxımından əhatə dairəsi kifayət qədər genişdir. Fənnin elə bir mövzusu yoxdur ki, onu həyatla əlaqələndirmək mümkün olmasın. Əslində fənnin mövzusuna daxil edilmiş mövzuların hamısı birbaşa elə həyat hadisələridir. Fənnin tədrisinin təşkili formaları da həyat hadisələri ilə bağlıdır: əşya dərsləri, müşahidə dərsləri, ekskursiya dərsləri.

I- IV sinif şagirdlərində elmi dünyagörüşünün formalaşdırılmasında musiqi fənninin müyyən rolu var. Musiqi uşaqlara spesifik vasitələrlə-səslər və səsdüzümü ilə, səsdüzümündə ahəngdarlıqla, temple, ritmlə təsir göstərir. Şagirdlərin musiqiyə marağında onun, yəni musiqinin sadalanan ünsürləri ilə yanaşı, həyatı başa düşməkdə bu və ya digər formada həyatı əks etdirmək cəhəti də müəllimin diqqət mərkəzində olmalıdır. Həyat hadisələrini: küləyi, şlalənin səsinə, quşların səsinə, insanın sevinc və ya kədərini musiqi sədalarında əks etdirən bəstəkarlarımız az deyil. Hətta musiqi adamı ruhlandırır da, ruhdan sala da bilər. Ölməz bəstəkar Ü.Hacıbəyovun “Koroğlu” operasının uverturası buna misal ola bilər. Bu uverturanı eşidən şəxs istər-istəməz ayağa qalxmalı olur; elə bil hücumə səsləyir.

Əmək təlimi və ya əməyə hazırlıq fənni də müəllimə imkan verir ki, şagirdlərə əməyin rolunu, cəmiyyətdə insan orqanizminin formalaşmasında əməyin əhəmiyyətini şagirdlərin nəzərinə çatdırsın. Üstəlik, bu fənn sadə əmək vərdislərinin şagirdlərə aşılanmasında önəmli yer tutur.

Aşağı sinif şagirdlərinin təlimində, tərbiyəsində, təhsili və psixoloji inkişafında fiziki tərbiyənin rolunu ayrıca qeyd etmək zəruridir. Təkcə ona görə yox ki, təlimin həyatla əlaqələndirilməsində, təlimin həyatda əhəmiyyətinin şagirdlər tərəfindən başa düşülməsində fiziki tərbiyənin imkanları genişdir; həm də ona görə ki, bəzi sinif müəllimləri, təəssüf ki, həyatda fiziki tərbiyənin əhəmiyyətini başa düşmədiklərindən ona ayrılan saatlarda Azərbaycan dili və ya riyaziyyat keçirlər. Sinif müəllimliyinə hazırlaşan tələbə insan orqanizminin möhkəmlənməsində fiziki tərbiyənin roluna layiq olduğu qiyməti verəcək, bu qiyməti I- IV sinif şagirdlərinə də çatdıracaq və fiziki tərbiyə sahəsində bəzi məktəblərin səhvlərini təkrarlamayacaq.

Tələbə təsviri sənətin həyatda rolunu düzgün qiymətləndirməyi bacarmalıdır. O, bilməlidir ki, təsviri sənətin ayrı-ayrı növləri rənglərlə, müxtəlif cizgi və xətlərlə sosial-iqtisadi və təbii hadisələri əks etdirir; bu yolla həyatın dərk olunmasını asanlaşdırır.

Deyilənlərdən məlum olur ki, I- IV siniflərdə tədris olunan fənlərin, fənlərdəki mövzuların həyatda əhəmiyyətinin şagirdlər tərəfindən başa düşülməsini təmin edən müəllim təlimdə uğur qazana bilər.

Gələcək fəaliyyətə hazırlaşan tələbə xarici aləmin dərk olunmasında təsviri sənətin rolunu şagirdlərə çatdırmağın vacibliyini yadda saxlamalıdır.

2. Dərs zamanı şagirdlərin fəallığa həvəsləndirilməsi təcrübəsi.

Şagirdlərin fəallaşdırılması təlimin köklü prinsiplərindən biridir. Təlim zamanı şagirdlərini fəallaşdırmağın vacibliyini nəzəriyyəçi pedaqoqlar da deyir, sırayı müəllimlər də. Dərsdə fəallaşdırmağın yolları və formaları haqqında yazanlar da çoxdur. Təcrübədə olduqca müxtəlif təkliflər də irəli sürülür.

Onlardan bəzilərinə nəzər salaq. Məsələn, savad təlimi zamanı müəllim “a” hərfini lövhədə kifayət qədər səliqəli yazır və şagirdlərə müraciət edir:

- Uşaqlar, baxın, mən “a” hərfini yazdım. Siz də baxın, öz dəftərinizdə yazın, görün, kim onu lövhədəki kimi gözəl, səliqəli yazsa biləcək.

Şagirdlər işə başlayır. Müəllim sıra ilə gəzir, şagirdlərin parta arxasında oturuşuna, qələmi necə tutduğuna, dəftəri parta üstündə necə qoyduğuna diqqət yetirir, bəzi şagirdlərə göstəriş verir. Yenidən şagirdlərin yazılarına baxır. Onlardan ən nümunəvisini götürüb deyir:

- Baxın, uşaqlar, görün Kamal nə gözəl yazıb “a”-nı.

Başqa bir misal gətirək. III sinifdə Azərbaycan dili dərsi idi. “Felin zamana görə dəyişməsi” mövzusu öyrənilirdi. Müəllim lövhədə əyani vəsait asır. Vəsaitin üstündə aşağıdakı dörd yarımçıq cümlə yazılmışdı:

1. Bənna daşı yon..., qaldır..., divara qoy...
2. Malakeş palçığı qat..., divara mala çək...
3. Dülğər taxtanı ölç..., kəs..., yon...
4. Şüşəsalan pəncərənin gözələrini ölç..., şüşəni kəs..., yerinə sal...

Əyani vəsaiti asandan sonra şagirdlərdən xahiş edir ki, həmin yarımçıq cümlələr olduğu kimi dəftərlərinə köçürsünlər. Tapşırıq əməl edəndən sonra müəllim yenidən tapşırıq verir:

- İndi də nöqtələrin yerinə elə şəkilçilər artırın ki, fellər indiki zamana aid olsun.

Şagirdlərin hamısı işə girişir. Müəllim ciddi nəzarət qoyur ki, şagirdlər tapşırıq tam müstəqil əməl etsinlər. Müəllim partalararsı hərəkət etdikcə yazılara diqqət yetirir. 27 şagirddən 3-nün tapşırığı düzgün icra etdiyini, yerdə qalınların tək-tək səhvə yol verdiyini bildirir və həmin 3 şagirdə təşəkkür edir.

Başqa misal. IV sinifdə oxu dərsi idi. “Şuşa Gültəkin” adlı hekayə öyrənilirdi. Müəllim şagirdlərə belə bir tapşırıq verdi: “Hekayənin ulduzcuqlara ayrılmış hissələrinə dəftərinizdə başlıqlar yazın; görək kim necə düşünəcək”.

Şagirdlər hekayəni yenidən oxumağa başlayırlar. Onlar oxuduqca öz dəftərlərində başlıqlar yazırdılar. Müəllim bir neçə şagirdin yazısını götürüb baxdı, razılığını bildirdi. Artıq şagirdlər arasında “mən yazdım” sədələri artmağa başladı. Müəllim:

- Tapşırığa cavab yazmayan varmı?

Mən yazmamışam deyən olmadı. Sınıfdə zəif oxuyan 3 şagirdin birindən müəllim yazıb-yazmadığını soruşduqda o, dedi:

- Bəli, yazmışam!
- Neçə başlıq yaza bilmisən?
- Beş başlıq.
- Axı, hekayə altı hissədən ibarətdir?

Şagird, məyus-məyus dayandı, lakin dillənmədi. Müəllim bir neçə şagirdin yazısını oxudu. Onların fikirləri müxtəlif olsa da müəllim təqdir etdi.

Dərsdə şagirdlərin fəallaşdırılmasına aid nümayiş etdirdiyimiz faktları ümumi şəkildə olsa da təhlil edək. Belə bir suala cavab verək:

Dərslərdən gətirilən nümunələri fəallığa həvəsləndirmə nümunələri kimi qiymətləndirmək olarmı?

Yox, olmaz! Nə üçün? Çünki, əvvəla, həmin dərslərdə həvəsləndirilən bir neçə şagird idi, özü də sayılıb seçilən şagird; ikincisi, həmin dərslərdə zəif hesab edilən şagirdlər də tapşırıqları bu və ya digər dərəcədə yerinə yetirsələr də fəallığa həvəsləndirmədən kənarda qaldılar. Halbuki, dərs zamanı şagirdlərin fəallığa həvəsləndirilməsi bir neçə şagirdi deyil, sınıfdəki bütün şagirdləri nəzərdə tutur. Belə hesab edirik ki, fəallığa həvəsləndirilmə birinci növbədə zəif oxuyan uşaqlardan başlamalıdır. Bu şagirdlərin fəaliyyətində azacıq da olsa tərpəniş, fəallıq, tapşırığı icra etməyə göstərilən səy müəllimin diqqətindən yayınmamalıdır, dərhal müsbət qiymətləndirilməli, həvəsləndirilməlidir. Təəssüf ki, qısaca təsvir etdiyimiz dərslərdə biz bunun şahidi olmadıq.

Dediklərimizdən irəli gələn nəticə belədir: dərs zamanı tək-tək şagirdlərin deyil, sınıfdəki bütün şagirdlərin fəallığa həvəsləndirilməsi təlimdə müəllimə uğur gətirən amilə çevrilir.

3.Dərsdə şagirdlərə öyrənməyi öyrətmək fəaliyyətlərinin bəzi məsələləri.

Son zamanlar “öyrənməyi öyrətmək” ifadəsi dəbdədir. Lakin, dərs zamanı öyrənməyi şagirdlərə necə öyrətmək olar?-sualına indiyədək konkret, inandırıcı cavab verilməmişdir. Bəzi metodistlərin fikrincə, innovativ üsullardan, yəni ən müasir üsullardan düzgün istifadə olunsə öyrənməyi şagirdlərə öyrətmək olar. Yenə aydın olmur: fəal üsullardan, məsələn, interaktiv üsullardan necə düzgün istifadə edilməlidir ki, şagirdlər öyrənməyi öyrənə bilsinlər? Bu cür suallara nəzəri yazılarda cavab tapmaq mümkün deyil.

Düşünürük ki, aşağı siniflərdə müəllimin rəhbərliyi altında cərəyan edən qarşılıqlı tədris fəaliyyəti bir qədər diqqətlə təhlil edilərsə öyrənməni öyrətməyin açarı bəlkə tapıldı.

Təcrübəli sinif müəllimlərinin işində görmək olur ki, şagirdlər ustalıqla qoyulmuş suala cavab verərkən və ya tapşırığı həll edərkən, adətən, iki cür bacarığı işə salmalı olurlar: sırf tədris bacarığını və idrak bacarığını. Sırası müəllimlər həmin bacarıqlara fərq qoymurlar, fərqləndirmirlər. Halbuki, problemin kökünü məhz həmin fərqdə axtarmaq lazımdır. Fikrimizi bir misalda konkretləşdirək. Məsələn, II sınıfdə Azərbaycan dili dərslərindən

birində müəllim quşlarla əlaqədar sözləri öyrədərkən bir neçə quşun şəklini göstərir, adlarını dəftərə yazdırır. Digər müəllimin həmin mövzu üzrə dərslərində isə eyni şəkillər lövhədən asılır, adları deyilir; sonra müəllim şagirdlərə tapşırıq verir:

- Uşaqlar, şəkillərə diqqətlə baxın, ev quşlarının adlarını dəftərin sol tərəfində, çöl quşlarının adlarını isə dəftərin sağ tərəfində yazın.

Bu iki müəllimin təcrübəsinə nəzər salaq. Birinci təcrübədə şagirdlər quşların şəklini sadəcə görür, adlarını yazır, təfəkkür əməliyyatı, idrak bacarığı, düşünmə prosesi yox dərəcəsidir. İkinci təcrübədə isə şagirdlər nəinki quşların şəklini görür, adlarını deyir, bundan əlavə, idrak fəaliyyətilə də məşğul olurlar; ev quşlarını və çöl quşlarını seçib adlarını ayrılıqda yazırlar, yəni fərqləndirirlər. Bu sonuncu isə təfəkkür prosesidir, idrak bacarığıdır. Bizim misalda quşları görmək, adlarını bilmək, adlarını düzgün yazmaq tədris bacarıqlarıdır. Bu cür bacarıqları, yəni tədris bacarıqlarını öyrənmək zəruridir. Lakin, kifayət deyil. Əsil təhsil üçün tədris bacarıqları ilə yanaşı idrak bacarıqları da vacibdir.

Öyrənmək üçün idrak bacarıqlarını tədris bacarıqlarından seçmək, təlim zamanı onları paralel iş salmaq gərəkdir. Gördüklərimiz, eşitdiklərimiz və oxuduqlarımız idrakın ilk pilləsidir. Bunlar haqqında düşündükdə, müqayisə etdikdə, qruplaşdırdıqda, ümumiləşdirdikdə, təhlil etdikdə, tərif verdikdə şagird idrakın yüksək pilləsinə qalxmış olur. Sadaladığımız idrak bacarıqlarını şagirdlərə aşılamaq lazımdır. Öyrənməyi öyrətmək deyəndə birinci növbədə idrak bacarıqlarının, təfəkkür tərzlərinin öyrənilməsi də nəzərdə tutulmalıdır.

Öyrənməyi şagirdlərə öyrətmək problemi son dərəcədə böyük əhəmiyyət kəsb etdiyindən, fikrimizi əlavə bir misalda da nümayiş etdirək. III sinifdə riyaziyyat dərsi. Mövzu: “Ədədi 1-ə və özünə bölmə”. Bir müəllim lövhədə yazır: 5:1 və izah edərək deyir ki, beşi birə böldükdə beş alınır; yaxud, müəllim lövhədə digər misal yazır: 17:1. Müəllim izah edir ki, on yeddi birə böldükdə on yeddi alınır. Buradan hansı nəticə çıxır? Nəticə çıxır ki, hər hansı ədədin (beşi, on yeddi) birə böldükdə həmin ədədin özü alınır. Aydınlandırmı?

Uşaqlar bir ağızdan deyirlər:

- Aydınadır, müəllim!

- Deməli burada hər hansı ədədi özünə bölməni də eyni qaydada müəllim özü yazıb, özü izah etdi, özü tərif verdi, ümumiləşdirdi.

Başqa bir müəllim həmin mövzunu həmin misallar əsasında belə tədris etdi. O, şagirdlərdən birini lövhəyə dəvət etdi və dedi – yaz, beş böl bir. Şagird yazdı. Müəllim şagirdlərdən soruşdu:

-Deyin, görək, beşi birə böləndə nə alınır?

Uşaqlar bir qədər fikirləşməli oldular. Müəllim bunda əvvəl öyrənmiş olduqları mövzunu – vurma əməlini xatırlamğı şagirdlərə məsləhət gördü. Şagirdlərdən biri dedi:

-Vurma əməlinin düzgünlüyünü yoxalamaq üçün alınmış hasili vuruqlardan birinə bölmək lazımdır: ikinci vuruq alındıqda vurma əməli düzgün hesab edilir.

Müəllimin təklifi ilə başqa şagird lövhədə $5:1=5$ və $5\cdot 1=5$ yazır. Müəllim yenə sinfə müraciət edir:

-Kim deyər: vurma əməli ilə bölmə əməli arasında nə kimi əlaqə var?

Şagirdlər lövhədəki bölmə və vurma əməllərinə diqqətlə baxandan sonra dedilər:

-Elə bil bu əməllər bir-birinin əksidir: vurma əməli bölmənin əksidir, bölmə əməli isə vurmanın.

Müəllim şagirdlərdən soruşur:

-Toplama və çıxma əməllərini xatırlayın, görün o əməllərdə də varmı belə əkslik.

-Bəli, var! Toplama çıxmanın, çıxma da toplamanın əksidir.

Beləliklə, bu dərs nümunələrindən də görünür ki, birinci halda müəllim riyazi qaydanı konkret misallarda özü izah edir, qaydanı özü ifadə edir, nəticədə öyrənməyi şagirdlərə öyrətmək əlamətləri yox dərəcəsində olur. İkinci halda isə müəllimin yönəldici sualları və tapşırığı əsasında şagirdlər onun istədiyi fikri düşünüb tapır və ifadə edə bilirlər. Burada artıq öyrənməyi şagirdlərə öyrətmək əlamətləri özünü qabarıq şəkildə göstərir: düşünmək, axtarmaq, mühakimə yürütmək, müqayisə etmək, istəniləni tapmaq.

Sinif müəllimi olacaq tələbə həmin faktlardan öz gələcək fəaliyyəti üçün lazımi nəticələr çıxarmalıdır.

4.Şagirdlərdə öyrənməyə həvəsləndirən motivlərin formalaşdırılması təcrübəsi

Yuxarıda sübut etməyə çalışdıq ki, təlimin gedişində tədris tapşırıqlarının şagirdlər tərəfindən icrası zamanı saysız tədris və idrak əməliyyatları bir-birini əvəz edə bilir; təlim prosesində tədris bacarıqları və bilikləri idrak bacarıqlarını, yəni təfəkkür tərzlərini üstələdiyi, kölgədə qoyduğu hallarda təlimin səmərəsini artırmaq xeyli çətinləşir. Əksinə, dərs zamanı təfəkkür tərzləri, yəni idrak bacarıqları tədris bacarıqlarını üstələdiyi hallarda isə təlimin səviyyəsini yüksəlmək işi xeyli asanlaşır. Çünki bilik şagirdin təfəkkür süzgəcindən keçdikcə başa düşülür, dərk edilir, yadda qalır, onun öz malına çevrilir.

Təlimin bu faydalı axarında, yəni şagirdlərin öyrənmə fəaliyyətində motivlərin də müəyyən rolu olur. Şagirdləri təlim fəaliyyətinə təhrik edən, həvəsləndirən motivlər çoxdur. Aparılmış pedaqoji və psixoloji tədqiqatlarla sübut edilmişdir ki, təlimin keyfiyyətinə təsir göstərən bir sıra daxili pedaqoji qüvvələr var ki, bunlara motiv deyilir. Bu cür daxili psixoloji qüvvələrə aiddir: valideyni sevindirmək üçün oxumaq; müəllimlərdən xoş söz eşitmək üçün oxumaq; sinifdə sayılıb-seçilmək üçün oxumaq; uşaqlarla ünsiyyətdə fərqlənmək üçün oxumaq; savadlı olmaq üçün oxumaq; elmi, bilikli olmağın cəmiyyətdə yaxşı mövqe tutduğunu bildiyi üçün oxumaq; elmi-texniki tərəqqidə, cəmiyyətin sosial-mədəni inkişafında, istehsalatın avtomatlaşdırılmasında, kompüterləşməsində biliyin əhəmiyyətini başa düşdüyü üçün oxumaq; hər hansı peşənin cəmiyyətdə yerini öyrənmək üçün oxumaq; cəmiyyət üçün, xalq üçün faydalı şəxs olmaq üçün oxumaq; hər hansı fənni daha yaxşı bilmək üçün oxumaq və s.

Bütün bunlar faydalı motivlərdir. Ancaq mənfi motivlər də olur. Məsələn, valideynin hədə-qorxusundan yaxa qurtarmaq üçün oxumaq; müəllimin danlağından, təhqiramiz ifadələrindən can qurtarmaq üçün oxumaq; valideyndən hansısa hədiyyə almaq üçün oxumaq və s.

Tələbə motivlərin bu qədər müxtəlif olduğunu bilməlidir. Bilməlidir ki, motivlər dəyişə və təkmilləşə bilər. O, gələcəkdə öz şagirdlərinin oxumaq motivlərini öyrənməlidir; şagirdlərdə mənfi motivlər üzə çıxarsa onların faydalı motivlərlə əvəz olunmasına istiqamət verilməlidir.

Şagirdlərin təlim fəaliyyətində dərk etmə marağı da az rol oynamır. Müəllim yadda saxlamalıdır ki, təlim zamanı şagird yeni bilik və bacarıq öyrəndiyini hiss etdikdə sevinc hissi keçirir, daha yeni bilik öyrənməyə can atır. Təlimdə yeni bilik öyrəndiyini duymayan şagirdə təlimə maraq azala bilər. Bunu müəllim unutmamalıdır.

Bu cəhəti nəzərə alan bəzi müəllimlərimiz BİBO deyilən yeni üsuldən istifadə edir. Yeni usulun mahiyyəti belədir. Müəllimin tələbinə uyğun olaraq yeni mövzu keçilən zaman şagirdlər öz dəftərlərində aşağıdakı formada qrafa çəkir və dərs ərzində onu doldururlar. Onlar qrafanın birinci hissəsində nəyi bilirlər onu, ikinci qrafada yeni öyrəndiklərini, sonuncu qrafada isə nəyi öyrənmək istədiklərini yazırlar:

Bildiklərim	Yeni öyrəndiklərim	Nəyi öyrənmək istəyirəm

Təlimə maraq oyatmağa aid başqa misal gətirək. III sinifdə oxu dərsidir. Mövzu “Qeyrətli xaqan”dır. Müəllim nağılı əvvəlcədən dörd hissəyə bölüb. Nağılı hissə-hissə oxumazdan əvvəl şagirdlərdə maraq oyatmaq məqsədi ilə müəllim onlara sual verir:

- Deyin görək, sizdən ötrü ən əziz olan nəyi heç kəsə verməzsınız?

Şagirdlər müxtəlif fikirlər söyləyirlər, canlı mübahisə gedir. Müəllim mübahisəyə qarışır, düzgün cavab tapmaq üçün nağılı oxumağı məsləhət görür. Birinci hissə oxunur. Müəllim oxunmuş hissəyə aid suallar verir:

-Nağılda söhbət nədən gedir?

Şagirdlərin fikirləri haçalanır. Müəllim deyir:

-Gəlin nağılın arxasına qulaq asaq. İkinci hissə oxunur. Müəllim ikinci hissəyə dair sual verir;

-Xaqanın qərarı ilə razılaşırsınızmı?

Yenə şagirdlər bir-birindən fərqli fikirlər söyləyirlər. Qızgın müzakirə gedir. Müəllim deyir: Darıxmayın, arxasını oxuyun. Oxunur. Müəllim üçüncü hissəyə aid də suallar verir:

-Xaqan necə atadır? O, necə hökmdardır? Sizin ona münasibətiniz dəyişdimi? Sizcə, xalq öz hökmdarı haqqında nə fikirdədir?

Suallara verilən cavablar bir-bir yenə müzakirə olunur. Müəllim yenə münasibət bildirmir. Nəhayət, sonuncu hissə oxunur. Yenə müəllimin sualları səslənir:

-Nağıl sizin gözlədiyiniz kimi bitdimi? Siz indi nə nəticəyə gəldiniz?

Şagirdlər bu dəfə Xaqanın qərarını bəyənirlər. Sonda şagirdlər müəllimin təklifi ilə “Mən öz vətənimə necə görmək istəyirəm” mövzusunda inşa yazmalı olurlar.

5. Yeni fəal (innovativ) təlim üsullarından istifadə təcrübəsi

Etiraf edək ki, son zamanlar fəal təlim üsullarından istifadə edən müəllimlərimiz çoxalmışdır. Xeyli yeni fəal təlim üsulları meydana çıxmışdır. Bəzi mütəxəssislər bu üsulları interaktiv üsullar, bəziləri-innovativ üsullar adlandırırlar. Üsulları qruplaşdıraraq necə adlandırıldığından asılı olmayaraq, onlardan bəzilərini burada qeyd edək: interaktiv üsul və ya qruplarla iş, söz assosiasiyası, rollu oyunlar, loto oyunu, söz əsasında şəkil çəkmək, maraq dərsi, şəkillə fikri ifadə etmək, səyahət oyunları, əqli hücum, kub və s.

İnteraktiv üsul (və ya qruplarla iş). İnteraktiv üsulun tətbiqi sinifdəki bütün uşaqların müstəqil düşünmələrinə, fikir söyləmələrinə və fəaliyyət göstərmələrinə maksimum şərait yaradır. Bu üsul tədris materialının şüurlu mənimsənilməsinə, şagirdlərdə psixoloji qüvvələrin, habelə faydalı mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasına imkan verir. Dərstdən bir misal: II sinifdə “Oxu” dərsi idi. Mövzu “Yalançı çoban”dır. Müəllimin göstərişi ilə hər şagird hekayənin bir abzasını oxudu, şagirdlərdən biri hekayəni danışdı. Uşaqların diqqətini hekayənin adına yönəldən müəllim dedi:

-Uşaqlar, kim yalana aid atalar sözü deyər?

Şagirdlər “Yalanın ayaqları qısa olar”, “Yalan ayaq açar, yeriməz”, “Yalançının evi yandı, inanan olmadı” kimi atalar sözlərini dilə gətirdilər.

Müəllim təbəşirlə lövhəni iki hissəyə ayırdı, bir tərəfində doğruçu sözünü yazdı. Sonra o, şagirdlərdən xeyli mənfi və müsbət sözlər alıb, müvafiq tərəflərdə yazdı və soruşdu:

-Uşaqlar, sağdakı keyfiyyətləri necə adlandırırdınız, soldakıları necə?

-Sağdakı keyfiyyətləri pis, soldakıları isə yaxşı mənəvi keyfiyyətlər hesab edirik.

Sonra şagirdlər müəllimin göstərişi ilə partaları çevirib qrup-qrup üz-üzə əyləşdilər. Müəllimin təklifi ilə qruplardan biri hekayənin məzmununu plastilinlə yapmalı, digəri şəklini çəkməli, üçüncüsü kəndliləri çobanın nə üçün aldatdığını, dördüncü qrup isə hekayənin sonunda çobanın sözünə kəndlilərin nə üçün inanmadıqlarını izah etməli idi.

Tapşırıqlar yerinə yetirildikdən sonra qrupların nümayəndələri görülmüş işlər haqqında məlumat verdilər; məlumatlar qısa müzakirə olundu və qiymətləndirildi. Qiymətləndirməni səs-küy salmadan, şagirdlər sağ əlinin baş barmağının vəziyyəti ilə bildirdilər. Baş barmağın dik durması əlanı, horizontal vəziyyətdə olması yaxşını, aşağı olması kafını bildirirdi. Qiymətləndirilmədə üç əsas götürülürdü: icranın keyfiyyəti, icra zamanı sakitliyin gözlənilməsi və qrupdakı şagirdlərin fəallıq dərəcəsi.

Sonda şagirdlər hekayənin həm birinci hissəsini, həm də ikinci hissəsini səhnələşdirdilər.

Söz assosiasiyası. Digər üsullarda olduğu kimi, söz assosiasiyasından da bütün fənnlərin tədrisində istifadə etmək mümkündür. Söz assosiasiyasını yaddaşın gimnastikası adlandırmaq olar.

Hər hansı mövzu keçilən zaman müəllim və ya şagird bir söz və ya ifadə işlədir. Xahiş olunur ki, həmin söz və ya ifadə ilə əlaqədar yada düşən sözləri, yaxud hadisələri şagirdlər xatırlasınlar. Məsələn, IV sinifdə “Kənarı güllü Araz” adlı hekayə oxunub müzakirə qurtaranda müəllim sinfə belə bir sualla müraciət etdi:

-Uşaqlar, fikirləşin görək “el deyimi” deyəndə nələr yadınıza düşür?

Şagirdlər xatırladıqları el deyimlərini dilə gətirdilər.

-Su axarında salınan el-oba barlı- bəhərli olar.

-Qaranquş yuva quran həyətdə şadlıq olar.

-Şabalıd ağacının gövdəsindən yapışqan süzüləndə yağış yağar.

-Sığırçınlar və qarğalar kənd və şəhər ətrafına toplaşarsa qar yağacağı gözlənilir.

-Dekabrda günəş çox görünərsə qış şaxtalı, yay isə isti keçər.

Rollu oyunlar: Öyrənilən tədris materialının şüurlu başa düşülməsinə və möhkəm yadda qalmasına xidmət edən üsullardan biri də rollu oyunlardır. Rollu oyunlardan istifadəyə ən çox Azərbaycan dili, oxu, həyat bilgisi dərslərində rast gəlmək olur. Rollu oyunların təşkilinə “Oxu” dərsləkləri daha geniş imkanlar yaradır. Məsələn, IV sinif “Oxu” dərslərindəki “Balıqçı və balıq” nağılını şagirdlər çox böyük həvəslə səhnələşdirirlər. Balıqçını bir şagird, onun arvadı qoca qarını digər şagird, balığı üçüncü şagird, dənizi dördüncü şagird, müəllifin sözlərini isə beşinci şagird ifa edir. Səhnələşdirmədə faydalı cəhət həm də odur ki, rollar tez-tez dəyişdirilir, nəticədə şagirdlərin xeyli hissəsi fəal iştirakçı olur. O da maraqlıdır ki, şagirdlər ifa etdikləri rolların sözlərini əzbərdən deyirlər.

Səhnələşdirilərək öyrənilən mövzulardan biri də yenə IV sinifin “Oxu” dərslərindəki “Ağacların bəhsi” adlı Mirzə Ələkbər Sabirin şeiridir. Şeirdə mübahisəyə girişən palıdın sözlərini bir şagird, alma ağacının sözlərini başqa şagird, şam ağacının sözlərini üçüncü şagird, müəllifin sözlərini isə dördüncü şagird ifa edir və şeirin həm məzmunu, həm də ideyası şagirdlər tərəfindən yüksək səviyyədə mənimsənilir.

Rollu oyunların başqa formalarından istifadə etmək halları da var. Məsələn, həyat bilgisi fənni üzrə müəllim şagirdlər qarşısında sual qoyur:

-Təsəvvür edin ki, yolla gedirsiniz. Birdən görürsünüz ki, maşın uşağı vurub yerə sərdi. Bu anda siz nə edərdiniz?

Sual ətrafında şagirdlər öz fikirlərini söyləyir, geniş müzakirə keçirilir.

Başqa bir misal. Uşaqlar meşəyə gəzməyə gedirlər. Xeyli keçəndən sonra məlum olur ki, yoldaşlarından biri yoxdur. İtən uşaq o anda hansı hisslər keçirər? Bu sual ətrafında da fikir mübadiləsi keçirmək olur.

Loto oyunları: Müxtəlif məzmunlu və formalı loto oyunlarına rast gəlmək olur. Onlardan birinə diqqət yetirək. III sinifdə dərs ilinin sonunda Azərbaycan dilindən il boyu öyrənilmiş mövzuların təkrarı keçirilirdi. Müəllim üstündə tapşırıqlar yazılmış bir neçə kağız parçasını torbaya salır. Kağızların hərəsində bir tapşırıq yazılmışdır. Tapşırıqlar belə idi:

1. Əlifbanı əzbər deyin.
2. Saitlərlə başlayan sözləri tapın.
3. Qalın və incə saitləri sadalayın.
4. Dodaqlanan və dodaqlanmayan saitləri yazın.
5. Qoşasaitli və qoşasamitli sözlər tapıb yazın.
6. Bir neçə söz yazıb, onları kök və şəkilçiyə ayırın.

Müəllim sinifdəki şagirdləri altı qrupa ayırır və hər qrupdan bir nəfər gəlib torbadan bir kağız çıxartmasını xahiş edir. Düşünmək üçün beş dəqiqə vaxt ayırır.

Cavablar hazır olandan sonra bir-bir elan edilir və müzakirə olunur.

Əqli hücum: şəkil əsasında əqli hücumu aid bir misal nümayiş etdirərək. Azərbaycan dili fənni üzrə III sinifdə Mövzu: 68-ci səhifədəki şəkillər. Əvvəlcədən lövhədə altı tapşırıq yazılır. Sinifdəki şagirdlər altı qrupa bölünür. Qruplar da

nömrələnir. Qruplar öz nömrələrinə uyğun gələn tapşırıq üzərində düşünüb fikir söyləməli olurlar. Tapşırıqlar belə idi.

1. Uşaq nə üçün yaşlı qadına yaxınlaşır?
2. Uşaq arxadan həmin qadını nə üçün səsləyir?
3. Şagird dayanıb yaşlı qadınla nə barədə danışır?
4. Şagird qadının zənbilini hara aparır?
5. Qadın və uşaq əllərini nə üçün yuxarı qaldırıb?
6. Siz yaşlılara nələrdə kömək edirsiniz?

Qruplar sıra nömrəsinə uyğun tapşırıqları cavablandırırlar. Nəticədə kollektivin səyi ilə kiçik bir hekayə alınır.

Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.

1. Öyrənilən biliyin həyatda əhəmiyyəti şagirdlərə başa salınmasa nə ilə nəticələnər?
2. Dərs zamanı şagirdləri fəallığa həvəsləndirmək nə üçün zəruridir?
3. Dərs zamanı öyrənməyi şagirdlərə öyrətməyi necə başa düşürsünüz?
4. Öyrənməyi sizə hansı yollarla öyrədiblər?
5. Sizin özünüz gələcəkdə öyrənməyi şagirdlərə necə öyrədəcəksiniz?
6. Siz şagirdlərinizi öyrənməyə hansı motivlərlə həvəsləndirəcəksiniz?
7. Gələcəkdə sinif müəllimi işləyərkən hansı yeni fəal təlim üsullarından istifadə etmək fikrindəsiniz?
8. Yeni fəal təlim üsullarının adlarını sadalayın.

FƏSİL 11

TƏLİMİN QANUNAUYGUNLUQLARINDAN AŞAĞI SİNİFLƏRDƏ İSTİFADƏ TƏCRÜBƏSİ

1. Təlimin qanunauyğunluğu anlayışı və bunu bilməyin müəllim üçün praktik əhəmiyyəti

Özünü gələcək sinif müəllimliyi fəaliyyətinə hazırlayan tələbə bilməlidir ki, onun tələbəlik fəaliyyəti də, qarşıdakı fəaliyyəti də pedaqoji proseslə bağlıdır. Bilməlidir ki, pedaqoji proseslə əlaqədar bir çox qanunauyğunluqlar üzə çıxarılmışdır.

Müəyyənləşdirilmiş pedaqoji qanunauyğunluqlar iki iri qrupa bölünür və belə adlanır: pedaqoji elmin inkişafını səciyyələndirən qanunauyğunluqlar və pedaqoji prosesin qanunauyğunluqları.

Pedaqoji prosesin qanunauyğunluqları da öz növbəsində üç qrupa ayrılır və belə adlanır: pedaqoji prosesin ümumi qanunauyğunluqları, təlimin qanunauyğunluqları və tərbiyənin qanunauyğunluqları.

Pedaqoji proses deyəndə təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişafın vəhdəti nəzərdə tutulur.

Pedaqoji qanunauyğunluğun nə demək olduğunu da bilməyin tələbə üçün əhəmiyyəti az deyil. Çünki bu gün tələbə kimi fəaliyyət göstərən şəxs sabah müəllim kimi işə başlamalı olacaq. İndiki dövr isə fəaliyyətdə olan hər kəsdən, xüsusən müəllimdən yaradıcılıq tələb edir, öz işinə, öz fəaliyyətinə tənqidi münasibət, onu daim təkmilləşdirmək tələb edir. Öz fəaliyyətində uğurlarının səbəbini, yaxud uğursuzluğunun səbəbini elmi cəhətdən təhlil etməyə alışan şəxs öyrənə bilər.

Pedaqoji qanunauyğunluğun mahiyyətindən hali olan müəllim öz fəaliyyətinə həmin mövqedən yanaşmaq imkanı qazanmış olur. Müəllimin fəaliyyətində saysız-hesabsız hadisələr cərəyan edir. Bir çox halda müəllim onlara alışır, əhəmiyyət vermir. Halbu ki, öz fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini öyrənməyə çalışan müəllim yəqin edə bilər ki, onun işində ötürü cəhətlər də, hərdən özünü göstərən cəhətlər də, daim təkrarlanan, davamlı səciyyə daşıyan cəhətlər də olur.

Müəllim bilməlidir ki, onun fəaliyyətini səciyyələndirən ötür, keçici hallar deyil, daim təkrarlanan, davamlı olan hallardır. Məhz bu cür davamlı təkrarlanan hadisələr; səbəb-nəticə arasında təkrarlanan asılılıqlar qanunauyğunluq formasına düşür, qanunauyğunluq hesab edilir. Bunu nəzərə alan Milli pedaqogika təlimin qanunauyğunluğu məfhumunun mahiyyətini belə ifadə etmişdir: “Təlim hadisələrindəki səbəb və nəticə arasında davamlı təkrar olunan asılılığın mahiyyətinin aydın və dəqiq ifadəsi təlimin qanunauyğunluğudur. Onun yığcam ifadəsi isə qanun adlanır”.

Sual olunur: təlimin qanunauyğunluğunun nə demək olduğunu müəllimin bilməsi ona nə verir? Əvvəla, bu bilik onun elmi səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olur; ikincisi, öz pedaqoji fəaliyyətini elmi əsasda öyrənməsinə, təhlil etməsinə, nöqsanlarını və müvəffəqiyyətini araşdırmağa şərait yaradır və, nəhayət, pedaqoji elmdə, xüsusən Milli pedaqogikada üzə çıxarılmış pedaqoji qanunauyğunluqları öz fəaliyyətində nəzərə almaq imkanı verir.

Bu məqsədlə Milli pedaqogikada on iki qanunauyğunluq müəyyənləşdirilmişdir. Həmin qanunauyğunluqlardan yalnız üçünə burada səciyyələndirək.

2. Təlim zamanı müəllim fəaliyyəti ilə şagird fəaliyyətinin bir-birini şərtləndirməsində qanunauyğunluq və bunu bilməyin praktik əhəmiyyəti

Hamıya məlumdur ki, təlim müəllim və şagirdlərin birgə fəaliyyətindən ibarətdir. O da məlumdur ki, onların fəaliyyətləri bir-birini şərtləndirir. Təcrübə aydın şəkildə göstərir ki, təlim zamanı müəllimin atdığı bütün metodik addımların sürəti və keyfiyyəti sinifdəki şagirdlərin mənimsəmə səviyyəsindən asılı olur. Məsələn, müəllim dərstdə yeni tədris mövzusunə keçməzdən əvvəl onun mənimsənilməsinə xidmət edəcək bilikləri şagirdlərə xatırlatmalı olur. Unutqanlıq halları çox olduqda müəllim məcburiyyət qarşısında qalıb, əlavə vaxt sərf etməli, yaddan çıxanları yada saldırmalı və yalnız bundan sonra yeni mövzunun tədrisinə keçməli olur. Belə hallarda, adətən, yeni mövzunun şüurlu və möhkəm mənimsənilməsinə təmin etməyə az vaxt qalır. Məktəb təcrübəsində bunun əksi də müşahidə olunur: öyrənilmiş mövzu ilə yeni mövzu arasında körpü yaratmaq məqsədilə əvvəlki biliklərin xatırlanmasında vəziyyətin normal olduğunu yəqin edən müəllim əlavə vaxt sərf etmədən yeni mövzunun öyrənilməsinə normal təşkil edir.

Burada nümayiş etdirdiyimiz birinci təcrübədə müəllimin dərstdə ləngiməsinin səbəbi keçilmiş mövzunun şagirdlərin əksəriyyəti tərəfindən unudulması ilə əlaqədar idi. İkinci təcrübədə isə müəllimin ləngimədən irəliləməsinin səbəbi isə təkrarlamağa, unudulmuşların bərpasına ehtiyacın yaranmaması idi; çünki bir anda məlum oldu ki, sinif yeni mövzunun qavranması və başa düşülməsinə hazırdır.

Deməli, təcrübədən alınan faktlardan irəli gələn ilk nəticə belədir: təlimdə müəllimin irəliləmə sürəti şagirdlərin dərstdə qavrama səviyyəsindən asılı olur.

Yenə sual yaranır: bəs dərsdə şagirdlərin qavrama və başa düşmə səviyyəsi nədən asılıdır? Bir daha təcrübəyə müraciət edək. Təcrübədən alınan faktlardan görünür ki, təlimdə şagirdlərin biliyinin şüurluluq və davamlılıq səviyyəsi müəllimin pedaqoji hazırlıq, pedaqoji səriştəlilik, pedaqoji ustalıq, qayğıkeşlik dərəcəsindən də asılıdır. Dərs zamanı şagirdlərin necə düşündüklərinə, necə dinlədiklərinə, nə dərəcədə diqqətli olduqlarına, necə işlədiklərinə laqeyd qalan müəllim təlimdə müvəfəqiyyət qazana bilmir. Əksinə, şagirdlərdən hər birinin fərdi xüsusiyyətlərinə ətraflı bələd olan, dərs zamanı bütün şagirdləri diqqət mərkəzində saxlayan, diqqətin yayınması hallarına qətiyyənlə imkan verməyən, şagirdlərin hamısını işlədən, köməyə ehtiyacı olanlara yerində yardım əlini uzadan müəllimin şagirdlərində irəliləyiş gündən-günə artır.

Bu iki cür təcrübə faktlarından irəli gələn nəticə belədir: təlimdə şagirdlərin müvəfəqiyyət qazanmasının səviyyəsi bir çox halda müəllimin peşəyə hazırlıq səviyyəsindən, öz pedaqoji ustalığını artırmaq səviyyəsindən asılı olur.

Şərh etdiyimiz bütün faktları yekunlaşdırmalı olsaq etiraf etməliyik ki, müəllimin tədris fəaliyyətinin necəliyi şagirdlərin mənimsəmə fəaliyyətinin necəliyini şərtləndirdiyi kimi, şagirdlərin mənimsəmə xüsusiyyətləri də müəllimin tədris imkanlarını şərtləndirir. Göründüyü kimi, bu qarşılıqlı asılılıqda müəyyən qanunauyğunluq olduğu duyulur. Həmin qanunauyğunluğun mahiyyəti belədir: təlim zamanı müəllim şagirdlərin mənimsəmə xüsusiyyətlərini nə qədər ətraflı və diqqətlə nəzərə alırsa, onlar bir o qədər müvəfəqiyyətlə oxuyurlar; şagirdlər təlimdə nə qədər uğurla oxuyurlarsa, müəllim də bir o qədər səmərəli işləməli olur.

Bu qanunauyğunluğun qanun formasında ifadəsi belədir: təlimdə müəllim fəaliyyətinin və şagird fəaliyyətinin bir-birini şərtləndirməsi qanunu.

Soruşulur: bu qanunauyğunluğun mövcudluğunu bilmək sinif müəlliminə nə verir? Onu bilən, öyrənən, lakin öz əməli işində nəzərə almayan müəllimin işində, aydındır ki, heç bir yenilik baş verməz. Lakin həmin qanunauyğunluğun mahiyyətini dərk edən və öz gündəlik təlim işində onu nəzərə alan müəllimin fəaliyyətində, əlbətdə, irəliləyiş baş verəcək. Məktəb təcrübəsində bu ideya sınaqdan da çıxarılmışdır.

Qanunauyğunluğu nəzərə almağın səmərəli olduğunu hər bir müəllim öz təcrübəsində sınaqdan keçirə bilər. Bundan ötrü azacıq təşəbbüs göstərmək kifayət edir.

3. Dərsdə müəllim fəallığı və şagird fəallığı arasındakı nisbətə qanunauyğunluq : bunu bilməyin əhəmiyyəti.

Məktəb təcrübəsində müəyyən edilmişdir ki, dərs zamanı müəllimin fəallığı ilə şagirdlərin fəallığı arasındakı nisbət müəllimdən müəllimə xeyli fərqlənir. Bu fərqlərə baxmayaraq onları üç qrupa ayırmaq mümkün olmuşdur: dərsdə adətən şagirdləri passiv, özləri isə fəal olan müəllimlər; özləri az fəal, şagirdləri isə daha fəal olan müəllimlər; özləri də, şagirdləri də orta səviyyədə fəal olan müəllimlər.

Birinci qrupa daxil olan müəllimlər düşünürlər ki, dərsin ayrı-ayrı mərhələlərində özləri nə qədər çox danışsalar, yeni mövzunu nə qədər ətraflı şərh etsələr, nə qədər çox misal gətirsələr, nə qədər dərin mühakimə yürütsələr və şagirdlər nə qədər diqqətlə qulaq assalar təlimin səviyyəsi yüksələr. Belə də edirlər: hər məsələni şagirdlərə hazır verirlər. Elə hey şagirdlərə müraciət edib, qulaq asın deyirlər. Hərdən əlini masaya vurub sakit oturmağı tələb edirlər; bir sözlə, şagirdləri az düşündürür, az işlədirlər, özləri çox düşünüb çox işləyirlər. Fikrimizi bircə misalda nümayiş etdirək. III sinifdə riyaziyyat dərsidir. Mövzu bölmə əməli ilə əlaqədardır. Müəllim lövhədə misal yazır: $682:2$. Misalı dəftərlərinə yazmağı o, şagirdlərə tövsiyə edir. Sonra həmin misalı lövhədə həll edir: $682:2=(600+80+2):2=600:2+80:2+2:2=300+40+1=341$ Bunun arxasınca müəllim həmin misalın həllini şərh edir: $682=6$ yüzlik, 8 onluq, 2 təklik. Bu, o deməkdir ki, əvvəlcə 682 ədədinin yüzliklərini ikiye bölürük, sonra onluqlarını ikiye bölürük, daha sonra təkliklərini ikiye bölürük. Nəhayət, qalıqın olub olmadığını yoxlayırıq. Bizim misalımızın sonunda qalıq yoxdur.

Misaldan görüldüyü kimi, hər cəhətdən müəllim tam fəallıq göstərir. Şagirdlərə isə yaxşı halda sakit oturub misalın həllinə baxıb, öz dəftərlərinə köçürmək, müəllimin izahına qulaq asmaq qalır. Bu isə təlimin təfəkkürə deyil, hafizəyə söykəndiyini sübut edir.

İkinci qrupa aid edilən müəllimlər isə, əksinə, şagirdlərini mümkün qədər çox düşündürür, çox işlədirlər, özləri isə ən çox mənimləməni təşkil edir, düşünmək üçün suallar, işləmək üçün çalışmalar verirlər. Başqa bir müəllimin həmin misalın ($682:2$) həlli tərzinə nəzər salaq. Burada müəllim bir şagirdi lövhəyə dəvət edir və misalı yazdırır. Xahiş edir ki, misalı asta-asta həll etsin və aram-aram izahını versin. Müəllim sinifdəki şagirdlərə tapşırır ki, misalın həllini diqqətlə izləsinlər, həm də həllin şərhinə qulaq assınlar; səhvə yol verildiyi halda əl qaldırıb səhvə düzəliş etsinlər.

Misalın həlli və şərhində nəzərə çarpan üç səhv sinfin fəal müdaxiləsi sayəsində düzəldildi.

Göründüyü kimi, eyni misalın başqa müəllimin dərində həlli tamamilə başqa cür təşkil edilmişdir. Burada misalın həlli də, həllin şərhini də şagirdlərin fəal iştirakı ilə həyata keçirilmişdir. Müəllim isə misalın həllini də, şərhini də təşkil etmişdir, şagirdlərin fəaliyyətinə istiqamət vermiş, rəhbərlik etmişdir.

Problemin bu cür həlli isə təlimin əsasən hafizəyə deyil, təfəkkürə söykəndiyini sübut edir. Gətirilən faktlardan belə bir nəticə çıxır ki, dərində özü çox danışib çox işləyən, şagirdlərini isə az danışdırıb az işlədən müəllimin təlimində səmərə az olur. Lakin dərində özü az danışib, az işləyən, şagirdlərini isə çox danışdırıb çox işlədən müəllimin təlimində səmərə xeyli artır. Bu cür faktlarda müəyyən qanunauyğunluq olduğu özünü göstərir. Qanunauyğunluq belədir: **dərində müəllimin fəallıq dərəcəsi artdıqca şagirdin fəallığı azalır və mənimləmənin səviyyəsi o qədər də artmır; əksinə, dərində şagirdlərin fəallığı artırıldıqca müəllimin fəallığı azaldıldıqca mənimləmənin səviyyəsi yüksəlir.**

Bu qanunauyğunluğun qanun formasında ifadəsi belədir: dərində müəllim və şagird fəallıqlarının tərs mütənəsibliyi qanunu.

Sual olunur: həmin qanuna uyğunluğun olmasını bilmək indiki tələbəyə-gələcək sinif müəlliminə nə verir? Birinci növbədə öz təcrübəsinə və həmkarlarının təcrübəsinə bir qədər tənqidi yanaşmağa imkan verir. Çalışar ki, öz təlim işini həmin qanuna uyğunluqdan irəli gələn tələblər səviyyəsində qursun, şagirdlərini çox düşündürsün, onların müxtəlif formalı müstəqil işlərini təşkil etsin. Bununla da təlimin səviyyəsini yüksəltsin, respublikamız üçün ləyaqətli vətəndaşlar yetişdirməyin möhkəm bünövrəsini qoysun.

4. Dərs zamanı əyanilikdən istifadədə qanuna uyğunluq və bunu bilməyin praktik əhəmiyyəti

Məlum olduğu kim, aşağı siniflərdə əyani vasitələrdən geniş istifadə edilir. Bu, təbiidir. Çünki I-IV sinif şagirdlərinin düşüncə tərzləri çox halda konkret hadisələrlə, konkret cisimlərlə bağlı olur. Həmin dövrdə olan uşaqların fikirləri çox halda əl hərəkətləri ilə, bədən hərəkətləri ilə müşayiət edilir. Bu səbəbdən də Milli pedaqogikada müəyyənləşdirilmiş qanuna uyğunluqlardan birini, özü də əyaniliklə əlaqədar olanını burada qabartmaq yerinə düşür.

Təlimdə əyaniliyin əhəmiyyəti uzaq keçmişdən üzü bəri etiraf edilir. Odur ki, burada söhbət aşağı siniflərdə əyani vasitələrdən istifadə etməyin əhəmiyyətindən getmir. Söhbət əyanilikdən istifadə edərək yol verilmiş birtərəflilikdən gedir ki, onun indiyədək əhəmiyyət verilməmiş digər tərəfi qabardılsın.

Məsələ burasındadır ki, indiyədək əyanilikdən istifadə idrakın ilk pilləsi olan- qavrayışla məhdudlaşmışdır. Pedaqoji nəzəriyyədə də, pedaqoji təcrübədə də mütəxəssislər hər hansı biliyin, hadisənin, cismin mahiyyətini uşaqlara başa salmaq üçün həmin hadisəni, cismi göstərmək mümkün olmadıqda onların şəkili, modelini, maketini göstərməyi vacib hesab etmişlər. Bu ideya əlbətdə, faydalıdır. Çünki cisimlərin, hadisələrin özləri, yaxud onların şəkilləri baxan adamlarda, o cümlədən şagirdlərdə konkret duyğu və qavrayış yaradır. Onlardan ayrılanda isə adamda təsəvvür qalır.

Deyilənlərdən göründüyü kimi, əyani vasitələrdən istifadə yaxşı halda insanlarda qavrayışın və təsəvvürün formalaşmasına xidmət edir. Qavrayış və təsəvvür isə idrakın, dünyanı dərk etməyin ilk pilləsidir. Cismin və hadisələrin dərk edilməsində ilk pillə, qavrayış və təsəvvürün formalaşması nəinki vacibdir, həm də zəruridir. Lakin dərk etmənin tamlığı üçün, dünya haqqında dolğun məlumat almaq üçün dərk etmədə ikinci yüksək pilləyə, anlayışlar pilləsinə qalxmaq tələb olunur. Məktəb təhsili qarşısında qoyulmuş vacib tələblərdən biri şagirdlərdə məhz anlayışların formalaşmasına nail olmaqdan ibarətdir. Milli pedaqogikada müəyyənləşdirilmişdir ki, belə bir ciddi elmi vəzifənin həyata keçirilməsində əyanilikdən istifadənin də müvafiq imkanları var.

Soruşmaq olar: bu imkanlar nədən ibarətdir. IV sinfin oxu dərindən bir misal. Dərsin mövzusu Əli Kərimin “Ana” adlı şeiri idi. Şeirinin yanında

ağbirçək qadın şəkli də var. Şeirin məzmunu təhlil ediləndən sonra müəllim şagirdlərə belə bir mücərrəd sualla müraciət etdi:

-Uşaqlar, siz ana obrazını necə təsəvvür edirsiniz?

Bir neçə şagird ana obrazı haqqında öz təəssüratlarını danışdı. Maraqlı cəhət budur ki, şagirdlərin əksəriyyətinin fikri şeirin böyründə verilmiş şəklin əlamətlərini andırırdı. Dərsin sonuna yaxın müəllim həmin dərsliyin 13, 29, 48, 115, 136 və 140-cı səhifələrindəki şəkillərə diqqətlə baxmağı və əvvəlki suala cavab verməyi xahiş etdi. Yenə xeyli fikir söyləyənlər oldu. Maraqlısı budur ki, bu dəfə söylənən fikirlər bir qadın obrazında cəmləşməmişdir; müxtəlif sahələrlə, müxtəlif fəaliyyət növü ilə əlaqədar olan qadınların xüsusiyyətləri elə bil ümumiləşdirilərək ifadə olunurdu.

Başqa bir misal. Həyat bilgisi fənni. Müəllim bitkilər haqqında, milköklü və saçaqlıköklü bitkilərdən danışdı. Lövhədən lobyanın və buğdanın köklərini əks etdirən şəkillər asılmışdı. Müəllim şəkildə lobyanın köklərini göstərərək dedi:

-Bu, lobyadır. Baxın, bunun kökü mil kimidir. Belə kökü olanlara milköklü bitkilər deyilir.

Müəllim şəkli göstərərək deyir:

-Bu isə buğdanın köküdür, baxın, kökləri yanlara səpələnib. Odur ki, buğdaya saçaqlı kökə malik bitki deyilir.

Həmin müəllim digər sinifdə bitkilər haqqında məlumatı bir qədər başqa üsulla təqdim etdi. O, bu dəfə buğda və lobyə köklərinin şəkillərindən əlavə noxudun, semiçkanın, arpanın köklərinin şəkillərini də lövhədən asmışdı. Müəllim əvvəlcə lobyanın, noxudun və semiçkanın köklərini göstərərək dedi:

-Bunlar ikiləpəli bitkilərdir, kökləri də mildir, milköklü bitkilərdir. Bütün ikiləpəli bitkilər milköklüdür.

Müəllim buğdanın və arpanın köklərini göstərərək bildirir:

-Buğdanın və arpanın kökləri saçaqlıdır, özləri də birləpəli bitkilərdir. Bütün birləpəli bitkilərin kökləri saçaqlıdır.

Bir həftədən sonra həm əvvəlki sinfin şagirdlərinə, həm də sonrakı sinfin şagirdlərinə eyni sual verildi:

-Hansı bitkilərə milköklü, hansılarına isə saçaqköklü bitkilər deyilir?

Maraqlıdır ki, əvvəlki sinfin şagirdlərinin əksəriyyəti lobyanın və taxılın adını çəkmişlər. Amma digər sinifdəki şagirdlərin cavabında birləpəli və cütəpəli bitki adlarını deyənlər çoxluq təşkil etmişdir.

Beləliklə, qadın şəkilləri və bitki şəkilləri ilə əlaqədar məşğələlərdəki faktlardan təqribən eyni nəticələr alınmışdır: nümayiş etdirilən şəkil bir cismi əks etdirdikdə şagirdlərdə konkret qavrayış və təsəvvür formalaşır. Eyni cinsli bir neçə cisim nümayiş etdirdikdə isə onların hamısı üçün səciyyəvi olan əlamətlər diqqəti cəlb edir və anlayışların yaranmasına səbəb olur. Bu cür yeniliyi nəzərə alan Milli pedaqogika müvafiq qanunauyğunluq üzə çıxara bilmişdir: **“Əyani vasitələrdən istifadə edən zaman şagirdlərin diqqəti yalnız bir cismin və ya hadisənin şəkli üzərində cəmləşdirildikdə onlarda əsasən qavrayış və təsəvvür formalaşır; şagirdlərin diqqəti eyni cinsli bir neçə cismin, yaxud**

hadisənin şəkillərinə yönəldikdə isə oxşar əlamətləri ümumiləşdirərək anlayış yaratmaq mümkün olur”.

Soruşmaq yerinə düşərdi: əyani vasitələrdən istifadənin ən vacib imkanlarının olduğunu bilmək tələbənin nəyinə lazımdır? O, tələbə kimi təhsil aldığı dövrdə əyani vasitələrə müraciət etdiyi hallarda çalışar ki, öyrəndiyi yeniliyi xatırlasın, çalışsın ki, özündə qavrayışla yanaşı anlayış da formalaşsın. Axı tələbə aşağı siniflərdə pedaqoji təcrübə keçməli, sınaq və zaçot dərsləri də təşkil etməlidir. Yəni əyaniliyin anlayışa xidmət etməli olduğunu orada yada salmalı və müvafiq qanunauyğunluğa istinad etməlidir və nəhayət, tələbə sinif müəllimi kimi fəaliyyətdə olan zaman əyaniliklə əlaqədar öyrəndiyi həmin yeniliklərə laqeyd qalmayacaq.

5. Təlimin digər qanunauyğunluqlarının mahiyyətinə dair

Təlimin həyatla əlaqəsində qanunauyğunluq: mövzunun tədrisi həyatla, istehsalatla nə qədər ətraflı əlaqələndirilsə həmin mövzu üzrə şagirdlərin mənimsəmə səviyyəsi bir o qədər yüksək olur.

Məktəbdəki maddi və mənəvi mühitlə təlim arasındakı əlaqədə qanunauyğunluq: təlim münasib maddi-texniki və mənəvi-psixoloji şəraitdə cərəyan etdikdə şagirdlərin mənimsəmə səviyyəsi yüksəlir; əksinə, təlim namünasib maddi-texniki və mənəvi-psixoloji mühitdə cərəyan etdikdə isə şagirdlərdə mənimsəmə səviyyəsini yüksəltmək işi xeyli çətinləşir.

Şagirdlərin psixoloji imkanları ilə mənimsəmə səviyyəsi arasında qanunauyğunluq: şagirdlərin zehni və iradi inkişaf səviyyəsi, təlimə marağı və işgüzarlığı artdıqca təlimdə müvəffəqiyyət səviyyələri də artır.

Problemlə situasiya ilə əlaqədar qanunauyğunluq: təlimdə problemlə situasiyanın yaradılmasında ziddiyyətlərin şagirdlər tərəfindən duyulması, qəbul edilməsi və aradan qaldırılmasına onların söy göstərmələri mənimsəmənin səviyyəsini artırır.

Təlimdə elmiliklə əlaqədar qanunauyğunluq: “təlimin məzmunu və gedişini müəllim elmi cəhətdən nə qədər ətraflı əsaslandırırsa mənimsəmənin səviyyəsi bir o qədər yüksəlir”.

Təlim və təhsil arasındakı əlaqədə qanunauyğunluq: “Təlim təhsilin həyata keçirildiyi prosesdirsə, təhsil də bir halda təlimin əsası, ikinci halda onun gedişi, üçüncü halda isə nəticəsidir”.

Təlim və tərbiyə arasındakı əlaqədə qanunauyğunluq: “Təlimin məzmununda və təşkilində, müəllimin davranış və görkəmində tərbiyəvi imkanların olduğunu bilib nəzərə aldıqda təlim-tərbiyə işinin səviyyəsi yüksəlir”.

Təlim və psixoloji inkişaf arasındakı əlaqədə qanunauyğunluq: “Dərsliyin mətnlərindəki mühakimə formalarına şagirdlərin diqqətini cəlb etdikdə, müəllimin öz mühakimələri məntiqli qurulduqda və şagirdlərdən məntiqi nitq tələb edildikdə onlarda psixoloji inkişaf sürətlənir”.

Təlimdə biliyin möhkəmliyi üzrə qanunauyğunluq: “vaxtaşırı şüurlu təkrar təşkil edildikdə, eyni bilikdən müxtəlif şəraitdə istifadə edildikdə, habelə

yeni mövzunun dərs zamanı şüurlu mənimsənilməsi təmin olunduqda şagirdlərin bilik və bacarıqlarının ömrü xeyli artır”.

Təlim üsullarının müxtəlifliyi ilə mənimsəmə arasındakı əlaqədə qanunauyğunluq: “Tədris mövzusunun xarakterindən asılı olaraq tətbiq edilən üsulların müxtəliflik dərəcəsi artdıqca şagirdlərdə mənimsəmə səviyyəsi yüksəlir”.

Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.

1. Təlimin qanunauyğunluğu məfhumunun mahiyyətini tələbə nə üçün bilməlidir?
2. Təlim zamanı müəllim fəaliyyəti ilə şagird fəaliyyətinin bir-birini şərtləndirdiyini bilən müəllim necə hərəkət etməli, özü üçün nə kimi nəticələr çıxartmalıdır?
3. Dərsdə müəllim fəallığı ilə şagird fəallığı arasındakı nisbətin dəyişdiyi hallardan müəllim özü üçün hansı nəticələr çıxarda bilər?
4. Əyani vasitələrdən istifadə ilə əlaqədar Milli pedaqogikanın müəyyənləşdirdiyi yenilik pedaqoji elmə nə verir, pedaqoji proseslə məşğul olan müəllimlərə nə verir?
5. Milli pedaqogikada üzə çıxarılmış qanunauyğunluqlardan hansılarını öz təcrübənizdə sınaqdan keçirirsiniz?

FƏSİL 12

SİNİFDƏ MÜNASİB MADDİ-TEXNİKİ VƏ MƏNƏVİ-PSIXOLOJİ MÜHİTİN YARADILMASI

1. Sinif və sinif otağı məfhumları və bunları bilməyin əhəmiyyəti

Məktəb təcrübəsindən məlumdur ki, çox vaxt nəinki tələbələr, hətta bəzi müəllimlərimiz də sinif və sinif otağı məfhumlarına fərq qoymurlar. Belə bir qeyri müəyyənliyi nəzərə alaraq həmin məfhumların xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq.

Sinif məfhumunu səciyyələndirən xüsusiyyətlərdən biri sinif otağı ilə deyil, şagirdlərlə əlaqədardır. Sinifdə adətən **eyni yaşlı şagirdlər** cəmləşir. Eyni yaşlı şagirdlərin siniflər üzrə cəmləşməsi isə məktəbə şagird qəbulu ilə şərtlənir. Mövcud qaydalara görə ümumtəhsil məktəbinə qəbul, bir qayda olaraq, qarşıdan gələn tədris ilinədək 6 yaşı tamam olan uşaqlar qəbul edilir. Tək-tək hallarda sinif üzrə bir və ya iki şagird müxtəlif səbəb üzündən təkrar sinifdə qala və bir yaş fərq alına bilər.

Sinif məfhumunu səciyyələndirən ikinci mühüm xüsusiyyət şagirdlərin **sabit tərkibdə** olmasıdır. Bir qayda olaraq sinifdə şagirdlərin tərkibi il boyu sabit olur. Tək-tək hal olur ki, bu və ya digər səbəb üzündən hansısa şagird başqa yerə gedir və ya başqa yerdən gəlir.

Sinif məfhumunu fərqləndirən üçüncü xüsusiyyət **məşğələlərlə** bağlıdır. Sinifdəki şagirdlər fənlər üzrə bütün məşğələlərdə eyni tərkibdə iştirak edirlər. Sinif məfhumunu səciyyələndirən sonuncu xüsusiyyət **dərs cədvəli** ilə əlaqədardır. Sinifin fəaliyyəti dərs cədvəli ilə tənzimlənir.

Deyilən xüsusiyyətləri nəzərə alaraq sinif məfhumunun mahiyyətini belə ifadə etmək olar: **dərs cədvəli üzrə məşğələlərdə eyni yaşlı və sabit tərkibdə iştirak edən şagirdlər qrupuna sinif deyilir.**

Sinif otağı məfhumu da, adından göründüyü kimi, sinif məfhumundan ayrılmazdır. **Dərs cədvəli üzrə sabit tərkibli şagirdlərin məşğələ keçdiyi yerə (otağa) sinif otağı deyilir.**

Sinif müəllimliyinə hazırlaşan tələbə məktəblə əlaqədar olan məfhumların mahiyyətini dəqiq bilməlidir ki, həmkarları onu məzəmmət etməsin.

2. Sinif otağının tərtibatı və təchizatı; bunları bilməyin əhəmiyyəti

Milli pedaqogikada üzə çıxarılmış qanunauyğunluqlardan biri təlimin həyata keçirildiyi mühitlə əlaqədardır. Həmin qanunauyğunluğun mahiyyəti yuxarıda deyildiyi kimi, belədir: təlim münasib maddi-texniki və mənəvi-psixoloji şəraitdə cərəyan etdikdə şagirdlərin mənimsəmə səviyyəsi yüksəlir və əksinə, təlim üçün yararlı maddi-texniki və mənəvi-psixoloji mühit yaradılmadıqda şagirdlərin mənimsəmə səviyyəsini yüksəltmək çətinləşir.

Bu qanunauyğunluğu nəzərə alaraq çalışmaq lazımdır ki, birinci növbədə sinif otağı I-IV sinif şagirdlərinin yaşına uyğun gələn partalar və stullarla təmin edilsin. Sinif müəllimi yazı lövhəsinə diqqət yetirməlidir ki, nə yazılacaqsa bütün şagirdlər onu asan görə və oxuya bilsin. Sinif otağında uşaqların üst paltarlarını asmağa yer olmalıdır. Məlum olduğu kimi, aşağı siniflərdə müxtəlif məzmunlu və formalı yazı işləri olur. Onları səliqə ilə saxlamaq lazım gəlir. Bu məqsədlə sinif otağında bir neçə rəfli şkaflar yerləşdirilməlidir. Aşağı siniflərdə xeyli müxtəlif fənlər tədris edilir. Onların hər biri üçün dərsliklər və dərs vəsaitləri əldə etmək, saxlamaq və istifadə etmək tələb olunur. Yəni sinif otağında kiçik kitabxana olmalıdır. Kitabları yerləşdirmək üçün rəfli yer düzəltməyə ehtiyac olur. Müəllimə layiq olan masa və stul əldə edilməlidir.

Aşağı siniflərdə əl əməyi, idman, təsviri sənət, musiqi, riyaziyyat, həyat bilgisi fənləri üzrə tədris vəsaitləri əldə etmək, saxlamaq və lazım gəldikcə istifadə edilir. Bütün bu qədər tədris vəsaitlərini və əyani-texniki vəsaitləri saxlamaq üçün yer tələb olunur. Arzu olunur ki, sinif otağı kompüterlə, televizorla, proyektorla təmin edilə, zərurət yarananda həmin texniki vasitələrdən istifadə etmək mümkün ola.

Sual olunur: sinfin təchizatı və tərtibatına biryolluq formalaşmış hal kimi baxmaq olarmı? Xeyr, olmaz! Nə üçün? Çünki, əvvəla, adətən şagirdlər birinci sinifdən dördüncü sinfə qədər eyni sinif otağında dərs keçirlər. Bu, o deməkdir ki, şagirdlər yuxarı sinfə keçdikcə aşağı sinfə aid olan materiallar yığılır, yeni sinfə aid olanlarla əvəz edilir. İkincisi, adətən, tarixi günləri aşağı siniflərdə də qeyd edirlər. Sonrakı tarixi hadisələr qeyd ediləndə əvvəlki bayramlarla əlaqədar olan materiallar qismən də olsa yığışdırılır və saxlanır. Üçüncüsü, həyat bir yerdə dayanmır, inkişaf edir, yeni hadisələr ortaya çıxır. Yaranan yeni hadisələri müəllimin rəhbərliyi ilə şagirdlər qeyd edirlər, təbii olaraq sinfin tərtibatında dəyişikliklər edilir.

3. Sinifdə sağlam mənəvi-psixoloji mühitin təmin edilməsi təcrübəsi

Sinif otağının maddi-texniki təminat və təchizatı nə qədər vacibdirsə, sinifdə mənəvi-psixoloji mühitin yaradılması da bir o qədər zəruridir.

Sınıfdə mənəvi-psixoloji durumun vəziyyəti müəllim-şagird münasibətlərinin, şagird-şagird münasibətlərinin, müəllim-məktəb rəhbərləri münasibətlərinin, müəllim-valideyn münasibətlərinin, müəllim-müəllim münasibətlərinin cəmindən asılıdır.

Müəllim öz işinə məsuliyyətlə yanaşdıqda, şagirdlərə analıq qayğısı göstərdikdə, hər birinin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə aldıqda qarşılıqlı anlaşma təmin edilir. Müəllim 6-7 yaşlı uşaqların ehtiyaclarını lazımınca bilmədikdə, fərdi xüsusiyyətlərinə bələd olmadıqda, onların şıltaqlığına dözümsüzlük göstərdikdə, kobudluq əlamətlərinə yol verdikdə mənimsəmənin səviyyəsini yüksətmək imkan xaricində olur.

Şagirdlər arasında narazılıq halları ola bilər. Diqqətli müəllim bu cür halları tez duyur, səbəbini öyrənir, lazımı pedaqoji tədbir görür, səmimiyyət göstərir, hər şey qaydaya düşür; təlim işini normal aparmaq mümkün olur. Şagirdlər arasında hansısa narazılıq əlamətləri baş qaldırdıqda, müəllim buna laqeyd qaldıqda səbəbini araşdırmadan hansınasa ağır söz dedikdə narazılığın qarşısı nəinki alınmır, hələ bir qədər də dərinləşir; təlim işi də çətinləşir.

Müəllimlə məktəb direktoru və onun müavini arasındakı münasibətin xarakteri şagirdlərin təlim işində əks səda verir. Sınıf müəllimi ilə məktəb rəhbərləri arasında mehribanlıq, qarşılıqlı anlaşma, xoş niyyətli dəstək aşağı siniflərdə mənimsəmənin səviyyəsinə yardımçı olur. Məktəb rəhbərlərinin səriştəsizliyi, kiçik çatışmazlığı şişirtmək, sınıf müəllimini danlaq obyektinə çevirmək müəllimi həvəsdən sala, ona mənəvi əziyyət verə, şagirdlərdə mənimsəmənin səviyyəsini aşağı sala bilər.

Valideyn-müəllim münasibətlərinin necəliyi də təlim-tərbiyə işinin səviyyəsinə bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir. Sınıfdə oxuyan şagirdlərin valideynləri ilə müəllim dilbir olduqda, ortaya çıxan anlaşılmazlıqları sakitcə əyləşib müzakirə etdikdə və hər dəfə bir-birini başa düşdükdə, vahid fikrə gəldikdə və bir-birindən razı qalıb ayrıldıqda şagirdləri uğurla irəlilədə bilirlər. Hansı uşağın davranışında və ya təlimində ortaya çıxan problemlə əlaqədar günahı valideynin qeyri düzgün tərbiyəsində və ya müəlliminin iş metodikasında axtarmaq halları, valideyn və müəllimin bir-birini başa düşməmək, yaxud başa düşmək istəməmək sınıfdə təlim-tərbiyə işinin ahəngini pozur.

Sınıfın mənimsəmə səviyyəsinə müəllimlərarası münasibətlər də təsir göstərir. Əksər halda həmkar müəllimlər bir-biri ilə tez-tez görüşür, fikir mübadiləsi aparırlar, bir-birinin dərslərində olur, keçirdikləri tədbirlərdə iştirak edirlər, məsləhətləşirlər, bir sözlə, bir-birindən öyrənirlər. Belə ünsiyyət nəticə olaraq hər iki müəllimin şagirdlərinin xeyrinə olur. Amma tək-tək də olsa elə sınıf müəllimlərimiz də olur ki, onlar, necə deyərlər, öz şirələrində bişməyə üstünlük verirlər; başqa sınıf müəllimləri ilə ünsiyyətə, həmkarının təcrübəsinə gözücü də olsa nəzər yetirməyə nə təşəbbüs göstərir, nə də onları öz dərslərinə dəvət edir. Aydındır ki, bu qəbildən olan müəllimin sinfində təlimin səviyyəsi, çətin ki, yüksək olsun.

Təsvir edilən faktlar göstərir ki, sınıfdə sağlam mənəvi-psixoloji mühitin təmin olunması ən çox sınıf müəlliminin pedaqoji ustalığından asılıdır.

Öz şagirləri ilə, onların valideynləri ilə, öz həmkarları ilə, məktəbin rəhbərləri ilə ünsiyyət quran müəllim öz sinfində sağlam mənəvi-psixoloji mühiti təmin edir, şagirdlərinin təlim - tərbiyyəsində şəxsiz uğur qazanır.

Təlim-tərbiyə işinin səviyyəsinə təsir göstərən amillərdən biri də sinif qaydaları ilə əlaqədardır.

4. Sinif qaydalarının yaradılması; təlim-tərbiyə işinin səviyyəsini yüksəltməkdə onun əhəmiyyəti.

Sinifdə və sinif otağında həyat tərzi çoxcəhətlidir. Burada iş rejimi, bu rejimə şagirdlərin və müəllimin əməl etmə dərəcələri, dərs zamanı şagirdlərin özlərini necə aparacaqları, sinif otağındakı avadanlıqlara onların münasibət tərzləri kimi məsələlər nəzərdə tutulur.

Sinfin fəaliyyəti formalaşan qaydalardan çox asılıdır. Bu qaydalar isə I sinfin ilk günlərindən formalaşdırılır. İlk qayda zənglə əlaqədar olur. Müəllim deyir:

-Uşaqlar, sinifdə ilk qayda məktəbin zəngi ilə əlaqədardır. Zəng çalan kimi bütün şagirdlər cəld, gecikmədən sinif otağına gəlirlər, onlara ayrılmış yerdə əyləşirlər. İkinci qaydaya müəllimin sinif otağına gəlişində əməl olunur. Müəllim sinif otağına daxil olan kimi şagirdlər ayağa qalxır; müəllim salam verir, şagirdlər də bir ağızdan müəllimi salamlayır, müəllim onlara “Sağ olun, əyləşin” deyir, şagirdlər otururlar.

Müəllimdən sonra sinif otağına daxil olan şagird qaydanı pozmuş hesab edilir. Bu səbəbdən də həmin şagird müəllimə və sinifdəki yoldaşlarına deyir:

- Qaydanı pozduğum üçün sizdən üzr istəyirəm, bir də belə hal təkrarlanmayacaq.

Müəllimin razılığı ilə həmin şagird keçib öz yerində əyləşir.

Müəllim dərsin gedişi ilə əlaqədar olan qaydaların izahına keçərək deyir:

- Üçüncü qaydamız belədir. Müəllim danışanda və ya yoldaşınız danışanda yerdəki şagirdlər diqqətlə qulaq asmalıdır. Nə üçün? Çünki, danışanın nə dediyini eşitməzsiniz, geri qalarsınız; müəllim soruşduqda məyus olarsınız, deyərsiniz ki, eşitmədim; utanarsınız.

Dördüncü qayda söz deməklə əlaqədardır. Söz demək istəyən, sual vermək istəyən, sinifdən çıxmaq istəyən, cavab vermək istəyən şagird əlini qaldırır, müəllimdən icazə istəyir. İcazə veriləndən sonra şagird danışır, hansısa hərəkətə başlayır. Əl qaldıran şagird “mən deyim, mən deyim” ifadələri işlətməməlidir. Nə üçün? Çünki, sinifdə yersiz səs-küyün yaranmasına səbəb olur.

Beşinci qayda dərs zamanı davranışla əlaqədardır. Dərs zamanı heç kim heç kimə mane olmamalıdır, bir-birə nəsə söz deməməlidir, nəsə istəməməlidir, hansısa əhvalatı danışmamalıdır. Nə üçün? Çünki bu cür danışqlar həm özlərində, həm də digərlərində diqqəti yayındırır, intizam pozulur. Nəsə istəyən şagird əlini qaldırıb müəllimdən icazə ala bilər.

Altıncı qayda dərsin qurtardığını bildirən zənglə bağlıdır. Bu qayda haqqında müəllim şagirdlərə deyir:

- Uşaqlar, dərsin bitdiyini bildirən zəngə sizin münasibətiniz necə olmalıdır?

Deyim. Burada da sizdən səbirli olmaq tələb olunur. Zəng olan kimi hay-küy salmaq yaramaz; müəllimi gözləmək lazımdır. Müəllimdən əvvəl çıxmaq ədəbsizlik olar. Müəllim sinif otağından çıxandan sonra otağı tərk etmək hörmət əlaməti olar. Bundan əlavə, nə ilə əlaqədarsa müəllim sinif otağında qalmalı olarsa, özü icazə verdikdə çıxıb bilərsiniz.

Yeddinci qayda. Bəzən sinif otağında növbətçilik təşkil edilir. Növbətçilər otağın havasını dəyişməklə, otağın təmizliyi ilə, gigiyena qaydalarına əməl edilməsi ilə məşğul olurlar. Burada gözlənilməli qayda belədir: sinif növbətçilərinin tələblərinə hörmətlə yanaşmaq, onların tələblərinə əməl etmək lazımdır. Nə üçün? Çünki növbətçilər sinifdəki bütün şagirdlərin sağlamlığına qayğı göstərir. Bir də ki, növbətçilik tez-tez dəyişdirilir. Günlərin birində sizin özünüz də növbətçi olacaqsınız.

Nəhayət, sonuncu qayda tənəffüs ilə əlaqədardır. Əvvəla, tənəffüs zamanı uzağa getmək məsləhət deyil; yalnız məktəbdə olmaq faydalıdır. Nə üçün? Çünki, ən vacibi budur ki, zəngi eşidən kimi sinif otağında olasınız. Tənəffüs zamanı son dərəcədə ehtiyatlı oynamaq gərəkdir ki, yığılıb qol-qığınızı zədələməyəsınız.

Sinif müəllimi təklif etdiyi qaydaların şagirdlər tərəfindən başa düşülməsi və onlara tam əməl olunması üzərində ciddi nəzarət qoymalıdır. Nə üçün? Ona görə ki, həmin qaydaların başa düşülməsi tədricən bacarığa, bacarıqlar vərdişə, vərdişlər isə sinif ənənəsinə çevrilsin. Müəllim yəqin etməlidir ki, sinif qaydalarına əməl edilməsi tədricən, gündən-günə ənənəyə çevrildikcə onun müəllimlik fəaliyyəti xeyli yüngülləşir. Bu o deməkdir ki, sinif qaydalarının formalaşdırılması və onların həyata keçirilməsi üzərində dönmədən nəzarətin təmin edilməsi sinifdə təlim-tərbiyə işinin səviyyəsini artırmağa güclü təkan verir.

Sinifdə mənimsəmənin səviyyəsi şagirdlərdə səhətin durumundan, onların sağlamlıq dərəcəsindən, xəstəliklərə, xüsusən infeksiya mənşəli xəstəliklərə qarşı müqavimət göstərmək qabiliyyətindən də asılıdır.

Sinif qaydaları:

1. Zəng çalan kimi şagirdlər cəld, gecikmədən öz sinif otağına gəlib öz yerlərində əyləşirlər.
2. Müəllim sinif otağına daxil olanda şagirdlər onunla salamlashırlar.
3. Müəllim və ya şagird danışanda hamı ona diqqətlə qulaq asır.
4. Söz demək ,cavab vermək istəyən şagird « mən, mən» demir,əlini qaldırır.
5. Dərs zamanı heç kim heç kimə mane olmur.Nəsə istəyən şagird əlini qaldırıb müəllimdən icazə istəyir.
6. Dərsin bitdiyini bildirən zəng çalanda heç kəs səs – küy salmır, müəllim sinif otağından çıxandan sonra ayağa qalxırlar.
7. Sinif növbətçisinin tələblərinə qalan şagirdlər əməl edirlər .

5. Sınıfdə gigiyena qaydalarına əməl edilməsi təcrübəsi.

Sınıfdə gigiyena qaydaları, birinci növbədə şagirdləri, müəllimləri, sinif otağını, otağın havasını, əşyaları, valideynləri əhatə edir. Gigiyenik qaydaları bilib-bilməmək, bu qaydalara əməl edib-etməmək insan orqanizminə, onun təhsilinə bu və ya digər dərəcədə təsir etməsəydi bu barədə burada söz açılmazdı. Gigiyenik qaydalar həyat əhəmiyyətli olduğundan, xüsusən uşaqların sağlamlığının qorunmasında, təhsillilik səviyyəsinin yüksəldilməsində müstəsna əhəmiyyət kəsb etdiyindən onun haqqında bir qədər ətraflı danışmaq faydalı olardı.

Təcrübəli sinif müəllimləri şagirdlərin şəxsi gigiyenasına böyük diqqət yetirirlər. Onlar çalışırlar ki, gözlə, qulaqla, saçla, dəri ilə, ayaq və əllə əlaqədar olan gigiyena qaydaları ilə tanış olsunlar və tədricən həmin qaydalara əməl etsinlər.

Dərsliklər və dərs vəsaitləri ilə, yazı ləvazimatları ilə əlaqədar olan gigiyena qaydaları da sinif müəlliminin qayğısına aiddir. O, şagirdlərə izah edir ki, yeməkdən qabaq əlləri sabunla yumaq, səhər və axşam dişləri fırça ilə təmizləmək, həftədə bir dəfə çimmək, əl və ayaq dırnaqlarını qayçı ilə kəsmək nə qədər vacibdirsə, dərslikləri və dərs vəsaitlərini, yazı ləvazimatlarını, oyuncaqları da təmiz saxlamaq lazımdır. Nə üçün? Çünki təmizlənməyən əşyaların üstündə və aralarında xəstəlik törədən mikroblar məskən sala bilər.

Oturub yazı yazmaqda, kitab oxumaqda, hansısa iş görməkdə, ayaq üstə fəaliyyət göstərməkdə gigiyena qaydalarının olduğunu da sinif müəllimi şagirdlərə xatırladır; məsələn, deyir ki, yazarkən və ya oxuyarkən çox əyləndə, sağ çiyinini qaldırıb sol çiyinini endirəndə bir sıra fəsadlar yaranır; bəldə və çiyinlərdə vaxtından əvvəl ayrilik, donqarlıq əlamətləri yaranır, daxili üzvlərin normal fəaliyyəti pozulur və s. Bu cür fəsadların qarşısını almaq üçün müəllim məsləhət görür ki, uşaq gərək öz oturuşuna daim fikir versin, düz otursun, masanın üzərinə çox əyilməsin.

Sinif müəllimlərindən bəziləri təcrübədə müəyyən etmişlər ki, şagirdlər hər hansı işlə eyni vəziyyətdə uzun müddət məşğul olduqda tez yorulurlar. Yorulan uşaqlarda isə biliyi və bacarığı mənimləmə əmsalı aşağı düşür. Bu faktı nəzərə alan müəllimlər şagirdlərinə məsləhət görürlər ki, eyni işlə uzun müddət məşğul olmasınlar, fəaliyyət növünü vaxtaşırı dəyişsinlər.

Gigiyena qaydalarının bir qismi də sinif otağı ilə əlaqədardır. Toz və tozla yanaşı xəstəlik törədən mikroblar döşəməyə, otaqdakı avadanlıqların üstünə, divarlara düşür. Onlar təmizlənməsə müxtəlif xəstəliklər törəmə bilər. Bunları bilən sinif müəllimi otağın döşəməsini, avadanlıqların üstünü vaxtaşırı təmizləyir, sinif otağının havasını tez-tez dəyişdirtdirir.

Müəllim bilir ki, sınıfdə sağlam fiziki şərait yaratmaq, şagirdlərdə gigiyenik bacarıqlarını tam formalaşdırmaq təkcə onlardan asılı deyil, bu işdə valideynlərin də əməyi olmalıdır, onları da gigiyenik tərbiyə işinə qoşmaq lazımdır. Valideynlərlə görüşən müəllim sınıfdə gigiyena qaydaları ilə əlaqədar görülən işlər, aparılan tədbirlər haqqında onlara ətraflı məlumat verir və inandırmağa çalışır ki, gigiyenik tədbirlər ailədə də davam etdirilməlidir; belə

olarsa uşaqlar gigiyena qaydalarına daha tez alışarlar, hər cür xəstəliyin qarşısı alınar, balalarımız daha gümrah, daha sağlam böyüyərlər, xəstəlik üzündən dərsburaxma halları aradan qalxar, şagirdlərimiz uğurla təhsil alarlar.

Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.

1. Sinif və sinif otağı məfhumlarının mahiyyətini bilmək indiki tələbəyə və gələcək sinif müəlliminə nə verir?
2. Eyni şagirdlərin 1-ci, 2-ci, 3-cü və 4-cü siniflərdə dərs keçdikləri eyni sinif necə tərtib və təchiz edilməlidir ki, oradakı materiallar bir-birə mane olmasın, şagirdlər çaşmasınlar?
3. Necə etmək olar ki, sinifdə sağlam mənəvi-psixoloji mühit yaradılsın?
4. Hansı qaydalar sinif qaydaları hesab edilir və bu cür qaydaları şagirdlərdə necə formalaşdırmaq mümkündür?
5. Sinifdə hansı gigiyena qaydalarına əməl edilməlidir və bu qaydalar sinifdə təlim-tərbiyə işinə nə kimi təsir göstərə bilər?

FƏSİL 13

AŞAĞI SINIFLƏRDƏ MÜVƏFFƏQİYYƏTƏ NƏZARƏT VƏ QİYMƏTLƏNDİRMƏ.

1.Dərsdə şagird fəaliyyətinə nəzarətin mahiyyəti və bunu bilməyin gələcək müəllimlər üçün əhəmiyyəti.

Digər siniflərdə olduğu kimi, aşağı siniflərdə tədris mövzusunun öyrənməyin son mərhələsi mənimsəmə keyfiyyətinə müəllim tərəfindən qoyulan nəzarət və verilən qiymətdir.

Təlimdə nəzarət şagirdlərin tədris və idrak fəaliyyətlərinə pedaqoji rəhbərliyin ən vacib vəzifələrindən biridir. Şagirdlərin öyrənmə fəaliyyətlərinə müntəzəm nəzarət olmadan təlimdə pedaqoji rəhbərliyi elmi cəhətdən düzgün təmin etmək mümkün olmur. Təlim zamanı şagirdlərin necə dinlədiklərini, necə işlədiklərini, necə düşündüklərini, nəyə nail olub-olmadıqlarını müəyyənləşdirib müvafiq nəticə çıxardaraq lazımi tədbir görmək pedaqoji nəzarət deməkdir. Təhsilə təzə başlayan şagirdin, məsələn, qələmi necə tutduğuna, dəftəri masa üzərində necə yerləşdirdiyinə, hərfləri necə düzdüyünə ilk günlərdən nəzarət olmasa, nəyin düzgün, nəyin isə o qədər də dəqiq olmadığı yerindəcə deyilməsə şagirdin uğurla irəliləməsi çətinləşər.

Belə bir nəzarətdə müəllimdən böyük ustalıq, pedaqoji takt, dözümlü və səbr, hər bir şagirdin fikrinə, cavabına, addımına diqqətli, son dərəcə ehtiyatlı, qayğılı münasibət tələb olunur. Nəzarət zamanı məhz bu cür qayğılı münasibət şagirdi susdurmur, onu dilə gətirir, onun daxili imkanlarını üzə çıxarır, daha düzgün fəaliyyətə istiqamətləndirir, ruhlandırır; şagird hiss edir ki, müəllim onun inkişafı üçün çalışır.

Şagirdlərin tədris fəaliyyətinə nəzarət xüsusən aşağı siniflərdə müntəzəm olmalıdır. Nəzarət bütün növ dərslərdə, hətta dərsin bütün mərhələlərində həyata keçiriləndə daha səmərəli olur. Nə üçün? Çünki, şagirdlərdə belə bir hissiyat formalaşır ki, müəllim hər şeyi görür, hər şeydən xəbər tutur; odur ki, biz hər işi səliqəli icra etməliyik.

Öz işinin ustası olan sinif müəllimi nəinki hər bir şagirdin tədris tapşırığını, bu tapşırığı yerinə yetirərkən diqqətlilik, iradəlilik, səliqəlilik kimi psixoloji qüvvələrinin səviyyəsinə fikir verir; bundan əlavə dil, riyaziyyat, musiqi, təsviri sənət, əl əməyi, həyat hadisələri üzrə tapşırıqların icrası zamanı həmin psixoloji qüvvələrin necəliyinə də maraq göstərir.

Deməli, sinif müəlliminin təlimdə mənimsəməyə nəzarət vəzifəsi əhatə dairəsinə görə fənn müəllimlərinin nəzarət vəzifəsindən xeyli geniş və məsuliyyətlidir. Aşağı siniflərdə təlim zamanı mənimsəməyə nəzarətin nə demək olduğunu, onun nə dərəcədə zəruri olduğunu dərk edən tələbə həm öz tələbəlik fəaliyyətində, həm də gələcək sinif müəllimliyində bildiklərindən istifadə edə biləcəkdir.

Bu səbəbdən də təlim zamanı mənimsəməyə nəzarətin həyata keçirdiyi vəzifələri konkretləşdirmək və tələbənin diqqətinə çatdırmaq faydalı hesab edilir.

2. Müvəffəqiyyətə nəzarətin vəzifələri və bu vəzifələri bilməyin gələcək sinif müəllimi üçün faydası

Birinci vəzifə: Hər hansı yeni tədris mövzusunun şüurlu və möhkəm qavranmasını təmin etmək üçün həmin mövzunun başa düşülməsinə imkan verən biliklərin yadda qalma vəziyyətini üzə çıxartmaq nəzarətin vəzifələrindən biridir. Burada müəllim iki əsas vəziyyətlə üzləşə bilər. Ya məlum olur ki, nə vaxtsa keçilmiş mövzunu tam, yaxud qismən unudulub və ya yadda qalıb. Birinci halda müəllim keçmiş mövzusunun hafizədə bərpası üçün tədbir görür; ikinci halda isə şagirdlərin hafizəsində qalan biliklərə istinad edərək yeni mövzusunun öyrənilməsinə təşkil edir.

İkinci vəzifə: öyrənilən yeni biliyin tətbiqinə imkan verən bacarığın şagirdlərdə vəziyyətini təqribi də olsa müəyyənləşdirmək üçün müəllim qısamüddətli əməli tapşırıq verir. Məsələn, III sinifdə Azərbaycan dili dərslində müəllim isim haqqında məlumat verir: əşyanın adını bildirən nitq hissəsinə isim deyilir. Bunun arxasınca o şagirdlərə qısamüddətli praktik tapşırıq verir: sinifimizdəki əşyaların adlarını dəftərinizə yazın.

Şagirdlər tapşırıq üzərində işləyirlər. Müəllim sıraların arası ilə gəzərək mövzusunun mənimsənilməsi səviyyəsi barədə məlumat əldə edir.

Üçüncü vəzifə: Dərsin hər mərhələsində şagirdlərin nələrdə çətinlik çəkdiqlərini, nələrdə uğur qazandıqlarını üzə çıxartmaq, yerindəcə operativ münasibət göstərmək nəzarət zamanı həll edilən vəzifələrdən biridir. Məsələn, yenə III sinifdə nitq hissələri haqqında konkret misallar əsasında şagirdləri danışdıran müəllim kimin nə dərəcədə başa düşüb düşmədiyini yerindəcə yoxlayır; onlara belə bir tapşırıq verir:

- Lövhədən asılmış plakatdakı sözləri dəftərinizə köçürün. İsmi altından bir düz xətt, sifəti altından dalğalı xətt, fəli altından iki düz xətt çəkin.

Şagirdlərin yazılarını nəzərdən keçirən müəllim az vaxt ərzində müəyyənləşdirə bilər ki, şagirdlərin xeyli hissəsi nitq hissələri olan sifət və feli

fərqləndirməkdə çətinlik çəkmişdir. Bunu yəqin edən müəllim sifət və feli fərqləndirməyə imkan verən əlavə iş aparmalı olur.

Dördüncü vəzifə: Pedaqoji və ya metodik yeniliklər haqqında oxuduqları və eşitdiklərini öz təcrübəsində sınaqdan keçirməyə, bunun səmərə verib-vermədiyini yoxlamağa imkan verən nəzarət. Məsələn, müəllim qəzetdə oxuyur ki, təlim haqqında yeni nəzəriyyə var. Mahiyyəti belədir: yeni mövzunu müəllim şərh etmir, onun şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsinə təşkil edir, istiqamət verir, köməklik göstərir; bu zaman onlar həm bilik və bacarıq qazanır, həm tərbiyə olunur, həm də onların psixoloji qüvvələri inkişaf edir.

Müəllim bu ideyadan öz təcrübəsində istifadə edir və müəyyənləşdirməyə çalışır ki, onun səmərəsi var ya yox. Müəllim belə qənaətə gəlir ki, həmin ideyanı həyata keçirmək çətin olsa da faydalıdır.

Beşinci vəzifə: fənn üzrə biliklərin və bacarıqların mənimsənilməsi zamanı şagirdlərdə mənəvi keyfiyyətlərin və psixoloji qüvvələrin işə düşməsi vəziyyətinə nəzarət. Məsələn, IV sinfin oxu dərslində “Şəhidlərin şahidiyəm” mövzusunda olan hekayə oxunub təhlil ediləndən sonra müəllim şagirdlərə belə bir tapşırıq verir:

- uşaqlar, oxuduğunuz və öyrəndiyiniz bu hekayə əsasında “Şəhidlər və şahidlər məfhumları arasındakı fərqli cəhətlər” adlı evdə yazı yazın.

Növbəti dərslərdə şagirdlərin yazıları oxunub müzakirə edilir. Müəllim belə bir qənaətə gəlir ki, uşaqlar şəhidlər və şahidlər arasında fərqi açmışlar; şagirdlərdə sovet imperiyası ordusuna qarşı nifrət hissi yaranmışdır.

Dərslərdə müvəffəqiyyətə nəzarətin vəzifələrini bilmək tələbənin gələcək müəllimlik fəaliyyətində ona yardımçı ola bilər. Tələbə yəqin edir ki, şagirdlərin mənimsəmə fəaliyyətinə nəzarət fənlə əlaqədar təkcə biliyin səviyyəsini müəyyənləşdirməklə məhdudlaşmır; pedaqoji nəzarət biliklə yanaşı, yəni təhsillilik səviyyəsi ilə yanaşı şagirdlərin mənəvi aləmini, yəni tərbiyəlilik səviyyəsini, onlarda psixoloji qüvvələrin inkişaf səviyyəsini də əhatə edir.

3. Dərslərdə müvəffəqiyyətə nəzarətin yolları

Şagirdlərin müvəffəqiyyətinə müəllim nəzarətinin yolları çoxdur. Şifahi nəzarət yolları, yazılı nəzarət yolları, praktik nəzarət yolları, qrafik nəzarət yolları və özünənəzarət.

Şifahi nəzarət yolları bunlardır: suallara şagirdlərin cavabları; şagirdlərin şərh; şagirdlərin mətn oxuması; sxemlərin, rəsmlərin və xəritələrin şərh; təcrübə və müşahidələr haqqında şagirdlərin məlumatları.

Suallara şagirdlərin cavabları. Nəzarət məqsədi güdən sual təsadüfi olmur. Cavabdan nə gözlədiyini, nəyi müəyyənləşdirəcəyini müəllim əvvəlcədən ölçüb-biçir, sonra sual verir. Sual konkret bir şagirdə də, bütün sinfə də ünvanlana bilər. Məsələn, III sinfdə müəllim toplama və vurma əməlləri ilə müşayiyyət olunan misalların həlli qaydasını şagirdlərin nə dərəcədə mənimsədiyini üzə çıxartmaq məqsədilə bir şagirdi lövhəyə dəvət edir və bu misalı yazdırır: $18+12:3+3=13$ müəllim sonra şagirddən xahiş edir:

- mötərizədən elə istifadə et ki, doğru bərabərlik alınsın...

Şagirdlərin şərh: hər hansı məsələyə dair geniş fikir söyləməyi, mühakimə yürütməyi, dəlillər gətirməyi, sübut etməyi üzə çıxartmaq üçün şagirdlərə tapşırıqlar verilir. Məsələn, IV sinfin “Oxu” dərsləri üzrə məşğələlər sona çatmaq ərəfəsində müəllim mənəvi keyfiyyətlərin nə dərəcədə yadda qaldığını öyrənmək üçün şagirdlərə belə bir sulla müraciət etdi:

- oxumuş olduğunuz hansı şeirlərdə, hekayələrdə, nağıllarda, atalar sözlərində tamahkarlığa və halallığa rast gəlmisiniz? Həmin mənəvi keyfiyyətlər barədə nə deyilir?

Şagirdlərin mətn oxuması. Şagirdlərdə bədii mətnləri oxumaq vərdişlərinin, durğu işarələrinə və ahəng qaydalarına əməl etmək bacarıqlarının nə vəziyyətdə olduğunu müəyyənləşdirmək məqsədilə müəllim cümlələri, mətnləri, əsərlərdən parçaları onlara oxudur, lazım gəldikdə düzəlişlər edir, istiqamət verir. Məsələn, II sinifdə müəllim Xanımana Əlibəylinin şeirindən bir parçanı şagirdə oxudur:

Yol kənarında bir daş
Yeridi yavaş-yavaş.
Demə, çanaqlı bağa
Səhər gedirmiş bağa.

Şagirdlərin sxemləri, rəsmləri, xəritələri şərh etməsi. Aşağı siniflərin dərslərindəki müxtəlif formalı və məzmunlu sxemlərdən, rəsmlərdən və xəritələrdən şagirdlərin nə dərəcədə baş açıdıqlarını öyrənmək üçün bu üsuldən istifadə edilir. Hətta bu cür əyani vəsaitlər əsasında məsələ də qurulur. Məsələn, II sinif üçün riyaziyyat dərslərinin 157-ci səhifəsindəki şəkildən istifadə edilir. Şəkildəki tərəzinin bir gözündə iki daş var; birinin üzündə 5 kq, digərində isə 10kq yazılıb. Tərəzinin o biri gözündə qutu var: qutunun üstündə 2kq qoyulub, qutunun içində nəşə var, ağırlığı isə məlum deyil. Tərəzinin göstəricisi bərabərdir. Müəllimin tapşırığı belədir:

- şəkli oxuyun və qutuda olan əşyanın ağırlığını tapın.

Təcrübələr və müşahidələr haqqında şagirdlərin məlumatları. Təbiət və cəmiyyət hadisələrini müşahidə etmək və bu barədə öz təəssüratlarını dilə gətirmək istiqamətində şagirdləri işlətmək üçün aşağı siniflərdə imkanlar az deyil. Məsələn, IV sinifdə payız fəslə ilə əlaqədar mətnlər öyrənildikdən sonra müəllim oxu dərslərində belə bir mövzu ətrafında şagirdlərin müqayisəli fikirlərini öyrənirdi:

- Keçən ilin və bu ilin payızında havanın, torpağın, quşların, ağacların, otların həyatında nələrin təkrarlandığına diqqət yetirin.

Yazılı nəzarət yolları bunlardır: imla, ifadə, inşa yazıları, məsələ və misal həlli. Sinifdən, fəndən və mövzudan asılı olaraq yazılı nəzarət yolları dərslərin bir hissəsini, yaxud bütöv dərsləri əhatə edir.

Praktik nəzarət yolları: məktəbin fənn kabinetlərində, laboratoriyalarında, sexlərində, məktəbyanı sahədə, idman zalında və idman sahəsində şagirdlər əldə etdikləri nəzəri bilikləri müəllimin rəhbərliyi altında praktikada tətbiq edə bilirlər.

Qrafik nəzarət yolları: müəllimin göstərişi ilə şagirdlər müəyyən sxem və ya çertyoj çəkir, cədvəl və ya diaqram tərtib edirlər, eskiz və ya kontur xəritə hazırlayırlar. Qrafik nəzarət üsullarından istifadədə məqsəd kəmiyyət göstəriciləri və proseslər arasındakı asılılıqları şagirdlərin əyaniləşdirə bilmək bacarıqlarının səviyyəsini üzə çıxartmaqdan ibarətdir.

Sual olunur: şagird müvəffəqiyyətinə nəzarət etmək üsullarından hali olmaq tələbənin nəyinə lazımdır? Tələbə sinif müəllimliyinə hazırlaşdığından, I-IV siniflərdə oxuyan şagirdlərin müvəffəqiyyətinə daim nəzarət etməli olacaqdır; tələbə aşağı siniflərdə müxtəlif fənnlərin tədris olunduğunu bilməli, hər fənnin xüsusiyyətlərinə uyğun nəzarət üsullarının tətbiq edildiyini xatırlamalıdır; o, psixoloji cəhətdən gələcək fəaliyyətinə hazır olmalıdır.

4.Dərsdə şagird müvəffəqiyyətini qiymətləndirməyin mahiyyəti

Təlim zamanı şagirdlərin mənimsəmə səviyyəsinə nəzarət etmək nəzarət xatirinə aparılmır. Yuxarıda deyildiyi kimi, nəzarət qarşısında bir sıra vəzifələr qoyulur. Nəzarətin müxtəlif yollarından istifadə edən müəllim təlimdə şagirdlərin nələrdə uğur qazandıqlarını, nələrdə çətinlik çəkdiklərini üzə çıxartmağa çalışır.

Burada sual yaranır: aşağı sinif şagirdlərində biliklərin, bacarıq və vərdişlərin vəziyyətini müəyyənləşdirən müəllim öz işini bitmiş hesab edə bilirmi? Yoxsa, o, növbəti addımlar da atmalı, həmin səviyyəyə münasibət də bildirməlidir, şagirdlərin müvəffəqiyyət dərəcəsini hansı formada qiymətləndirməlidir? Aparılmış araşdırmalar sübut etmişdir ki, aşağı sinif şagirdlərinin də mənimsəmə dərəcəsinin qiymətləndirilməsi faydalıdır; şagirdin mənimsəmə dərəcəsinin qiymətləndirilməsində müəllim də, şagird də, valideyn də, məktəb rəhbərləri də, bütövlükdə dövlət də maraqlıdır.

Şagird sinifdə, şagirdlərlə birlikdə fəaliyyət göstərir. Bu səbəbdən də yoldaşlarla müqayisədə özünü az da olsa qiymətləndirir. Amma, buna baxmayaraq, şagird öz fəaliyyətinə müəllimin də münasibətinə ehtiyac hiss edir.

Müəllim yaxşı başa düşür ki, şagirdin müvəffəqiyyəti yalnız onun fəaliyyətinin məhsulu deyil, burada öz fəaliyyətinin necəliyi də vardır; bu mənada şagirdin mənimsəmə dərəcəsinə müəllimin verdiyi qiymətə həm də öz fəaliyyətinə verilən qiymət kimi baxmaq olar.

Şagirdin müvəffəqiyyətini qiymətləndirməkdə valideyn də maraqlıdır. Valideyn bilmək istəyir ki, onun övladı necə təhsil alır, nələrdə uğur qazanır, nələrdə axsayır; lazım gələrsə müəllimlə əlbir olub müvafiq tədbirlər görə bilir.

Şagirdlərin müvəffəqiyyətini qiymətləndirməkdə məktəbin rəhbərləri az maraqlı deyil. Onlar da bilməyə çalışırlar ki, məktəbdə təlim-tərbiyə işləri necə cərəyan edir, xüsusən aşağı siniflərdə təhsilin bünövrəsi nə dərəcədə möhkəm qoyulur.

Nəhayət, dövlət də diqqət yetirir ki, aşağı siniflərdə respublika üçün həm fiziki, həm də mənəvi cəhətdən yetgin vətəndaşlar hazırlanmasının ilk pilləsi uğurlu olsun.

5.I-IV sinif şagirdlərinin müvəffəqiyyətini qiymətləndirməyin formaları.

Məlum olduğu kimi, respublikamızın təhsil ocaqlarında şagirdlərin və tələbələrin bilik və bacarıqlarının qiymətləndirilməsində müxtəlif sistemlər tətbiq edilir. Ali məktəblərdə 100 bal sisteminin də, 5 bal sisteminin də, məqbulun da istifadə olunduğu hallar var. Orta ümumtəhsil məktəblərinin bəzilərinə 5 bal sistemi, bəzilərinə isə 9 bal sistemi tətbiq edilir.

Soruşmaq olar: hazırda I-IV sinif şagirdlərinin bilik və bacarıqları hansı formalarda qiymətləndirilir? Azərbaycan Respublikasında aşağı sinif şagirdlərinin müvəffəqiyyəti rəsmən iki sistem əsasında qiymətləndirilir: beş bal sistemi və doqquz bal sistemi. Bundan əlavə, yüzbal sistemi üzrə qiymətləndirməni həyata keçirən özəl tədris müəssisəsi də mövcuddur.

Beş bal sistemi üzrə formalaşmış bilik və bacarıqların qiymətləndirilməsi meyarları əsasən doqquz bal sistemində də tətbiq edilir.

İstər beş bal sistemi üzrə, istərsə də doqquz bal sistemi üzrə qiymətləndirmədə ümumi olan faydalı bir cəhət var. Hər ikisində şagirdlərin bilik və bacarıqlarının qiymətləndirilməsi I sinfin ikinci yarımildən başlayır.

Respublikamızda şagirdlərin bilik və bacarıqlarının qiymətləndirilməsində iki sistemin-beş ballı və doqquz ballı sistemin tətbiqi faydadan çox ziyan vurur. Respublikamızın reallığında elmi cəhətdən əsaslandırılmış faydalı vahid sistemin istifadəsi arzu olunandır.

Şagirdlərin bilik və bacarıqlarının qiymətləndirilməsində rəsmi təcrübə ilə yanaşı qeyri rəsmi qiymətləndirmə təcrübəsi də müşahidə edilir. Bəzi müəllimlər I yarımildə şagirdlərin uğurlarını əldə düzəldilmiş rəngli ulduzcuqlarla qiymətləndirirlər. Tapşırıqları qüsursuz, səliqəli yerinə yetirən uşaqlara beş ədəd ulduzcuq, cüzi nöqsana yol verən uşaqlara dörd ədəd ulduzcuq verilir və s.

Şagirdin işinə, cavabına, səliqəsinə qiyməti xoş sözlərlə, fərəhləndirici nidalarla ifadə edən sinif müəllimlərimiz yaxşı ki, az deyil. Parta arxasında düz oturan, qələmi əlində qaydaya uyğun tutan, səliqəli yazan, suala dolğun cavab verən, mətni ahənglə oxuyan şagirdə “Afərin”, “Bax, belə yazarlar”, “Bax, belə cavab verərlər”, “Mənim sevimli oğlum”, “Mənim istəkli qızım” kimi ifadələr şagirdləri daha da yaxşı oxumağa sövq edir.

Təlimdə fərqlənən şagirdlərə yaxınlaşıb əlini onun çiyinə toxunduran, saçına sığal çəkən müəllimlərimiz də var. Onlara da haqq qazandırmaq lazımdır.

Aşağı siniflərdə şagirdlərin bilik və bacarıqlarının qiymətləndirilməsində rəsmi bal ilə yanaşı bu cür qeyri rəsmi qiymətləndirmə üsullarından da istifadə

edilə bilər. Çünki belə qiymətləndirmə üsulları müəllim-şagird ünsiyyətini gücləndirir.

6. Qiymətləndirməyə verilən tələblər.

Şagirdlərin biliklərinə, bacarıq və vərdislərinə verilən qiymət qətiyyənlə təsadüfi xarakter daşımamalıdır. Müəllim şagirdlərin bilik və bacarıqlarını qiymətləndirərkən aşağıdakı tələblərə əməl etməli olur:

1. Verilən qiymət şagirdin bilik və bacarıq səviyyəsini qısa da olsa səciyyələndirməklə müşayiət olunmalıdır. Nə üçün? Çünki, biliyinə və bacarığına nə üçün yüksək qiymət verildiyini müəllimin dilindən eşidən şagirdin oxumaq həvəsi artır; yaxud bilik və bacarığındakı nöqsanın nədən ibarət olduğunu, onun nədən irəli gəldiyini müəllimdən eşidən şagird çalışır ki, gələcəkdə o cür qüsura yol verməsin. Biliyin qiymətləndirilməsini aşkarlıq şəraitində səciyyələndirən müəllim şagirdlərə daha güclü təsir göstərmiş olur: birinci haldan şagirdlər nümunə götürürlər; ikinci haldan isə digər şagirdlər yoldaşın nöqsanından özləri üçün nəticə çıxarmaq imkanı qazanırlar.

2. Şagirdlərin bilik və bacarığına verilən qiymət ədalətli olmalıdır. Qiymət şagirdin bilik və bacarığındakı vəziyyəti olduğu kimi düzgün əks etdirdikdə şagird də, məktəb rəhbərləri də razı qalır; onlar mövcud vəziyyətdən real nəticə çıxara, əsaslı tədbir görə bilirlər. Verilən qiyməti şişirtdikdə müəllim nəinki özünü aldadır, vəziyyətin normal olduğu barədə təəssürat yaratmış olur; həm də şagirdi tərkisilah edir, məktəb rəhbərlərini də, valideynləri də çaşdırır.

Qiymətin əsassız olaraq aşağı salınması da şagirdlərin oxumaq və işləmək, çalışmaq həvəsini söndürür, müəllimin özünü hörmət və etibardan salır. Nəticədə təlim-tərbiyə işinin səviyyəsini yüksəltmək xeyli çətinləşir.

3. Şagirdin davranış xüsusiyyətləri onun biliyinə verilən qiymətə təsir göstərməməlidir. Davranışı qiymətləndirməyin başqa meyarları və formaları var. Burada söhbət biliyin qiymətləndirməsindən gedir. Davranışda bu və ya digər qəbahətə yol verdiyinə görə şagirdin bilik və bacarığının qiymətini aşağı

salan müəllim ciddi pedaqoji səhvə yol verir: qiymətdən cəza vasitəsi kimi istifadə etmiş olur.

4.Şagirdin biliyini qiymətləndirərkən yalnız məzmun deyil, forma da nəzərə alınmalıdır. Müvəffəqiyyəti qiymətləndirərkən şagirdin yalnız nə dediyinə

və nəyi icra etdiyinə deyil, həm də onun necə dediyinə və necə icra etdiyinə diqqət yetirən müəllimə haqq qazandırmaq lazımdır. Çünki belə müəllimlər necəliyə nəinki fikir verir, həm də onu sözlə xüsusi qabartdıqda şagirdlərin diqqətini cəlb edir; onlar nitqin forma cəhətlərinə də məsuliyyətli münasibət göstərməyə çalışırlar. Tapşırığın icra tərzinə müəllim fikir vermədikdə şagirdlərdə məsuliyyətsizlik halları baş qaldırır, tapşırıq başdansovdu yerinə yetirilir.

İşi yüksək keyfiyyətdə icra etmək bacarığının şagirdlərə aşılması indiki dövrdə böyük aktuallıq kəsb edir.

5.Müvəffəqiyyəti qiymətləndirərkən şagirdin dərşboyu fəaliyyəti nəzərə alınmalıdır. Şagirdlərin uğurlarını və ya uğursuzluqlarını dərşdə qiymətləndirmək məqamı təcrübədə müxtəlifdir. Bəzi müəllimlər evə verilmiş tapşırığın icra vəziyyətini dərşin əvvəlində yoxlayaraq yerindəcə qiymətləndirir. Dərşin gedişi zamanı həm ev tapşırığının icra vəziyyətini, həm də dərşdə şagirdin iştirak dərəcəsinə nəzərə alaraq qiymətləndirən müəllimlərimiz də var. Üçüncü qrup qiymətləndirmə məqamı da tez-tez müşahidə olunur. Bu cür hallarda müəllim şagirdlərin dərşboyu fəaliyyətinin necəliyini diqqətdə saxlayaraq yalnız dərşin sonunda qiymətləndirmə ilə məşğul olur. Təcrübə göstərir ki, sonuncu qrupa aid olan müəllimlərin şagirdlərində mənimsəmə səviyyəsi yüksək olur. Nə üçün? Çünki, bilik və bacarıq səviyyəsi dərşin əvvəlində qiymətləndirilən şagirdlər, adətən, arxayınlaşırlar; dərşin sonrakı mərhələlərində o qədər də fəallıq göstərmirlər. Təəccüblü deyil ki, arxayınlaşma halları həm qeyri müvəffəq qiymət almış şagirdlər arasında, həm də fərqlənən şagirdlər arasında müşahidə olunur. Üçüncü qrup müəllimlərin şagirdlərində arxayınlaşmağa imkan verilmir; dərşin

əvvəlində zəiflik göstərən şagirdə inam yaranır ki, dərsin sonrakı mərhələlərində fəallıq göstərsə, diqqətli olarsa səyi nəzərə alınar və müsbət qiymət alar. Bir sözlə, sonuncu iş təcrübəsi şagirdləri dərslərin səfərbər vəziyyətində, işlək formada saxlayır.

7.Müvəffəqiyyəti hesaba almağın əhəmiyyəti.

Şagirdlərin dərslər zamanı qiymətləndirilməsi rəsmən təlimin son mərhələsi hesab edilir. Lakin məktəb təcrübəsi göstərir ki, sənədləri məktəb rəhbərləri və müəllimlər şagirdlərin biliklərinə, bacarıq və vərdislərinə verilən qiymətlərə gələcək işin başlanğıcı kimi də baxırlar. Ayrı-ayrı fənlər üzrə məktəbdə vaxtaşırı keçirilən yazılı və şifahi yoxlamalar təşkil edilir. Alınan nəticələr müxtəlif səviyyələrdə müzakirə olunur. Fənn komissiyaları, metodbirləşmələr, pedaqoji şura, sinif valideynlər yığıncağı işə qoşulur; uğurlar və onların səbəbləri, habelə kəsirli cəhətlər və onları törədən səbəblər araşdırılır. Obyektiv, qərəzsiz, xeyirxah aparılan araşdırmalar öz bəhrəsini verir: məktəb rəhbərlərinin, sinif müəllimlərinin və valideynlərin öhdəsinə düşən vəzifələr konkretləşdirilir.

Şagirdlərin bilikləri, bacarıq və vərdisləri qiymətləndirilən və nəticələri nəzərə alınan zaman onlarda tədris bacarıqları ilə yanaşı idrak bacarıqlarının necəliyinə diqqət yetirən müəllimlərimiz var. Məsələn burasındadır ki, müəllimlərimizin böyük əksəriyyəti şagirdlərin müvəffəqiyyətini qiymətləndirərkən onların nümayiş etdirdikləri yalnız fənn üzrə biliklərinə fikir verir; bu biliklərin mənimsənilməsinə imkan verən idrak əməliyyatlarının şagirdlərdə necəliyinə isə məhəl qoymur. Bu da təbiiyədir. Nə üçün? Çünki, fəaliyyətdə olan sinif müəllimlərimiz ali məktəbdə təhsil alarkən tədris bacarıqları ilə yanaşı idrak bacarıqlarının da olduğu barədə, təlimdə bu bacarıqların rolu barədə lazımı məlumat verilməmişdir. Belə bir realıq nəzərə alınmalıdır.

Şagirdlərin biliyi həm qiymətləndirilən zaman, həm də yekunlaşdırılaraq gələcək vəzifələr müəyyənləşdirilən zaman onların idrak bacarıqlarının necəliyi hökmən nəzərə alınmalıdır. Bundan ötrü sinif müəllimləri tədris bacarıqlarını müşayiət edən və müşayiət etməli olan idrak bacarıqlarının nələrdən ibarət olduğunu öyrənməlidirlər. Hələ bu, azdır. Onlar hər hansı fənn üzrə bu və ya digər mövzunun tədrisi zamanı hansı tədris bacarıqları ilə əlaqədar hansı idrak bacarıqlarının da işə qoşulmalı olduğunu konkret misallarda araşdırsalar və öz gündəlik işlərində nəzərə alsalar səmərəsini tez bir zamanda yəqin edərlər.

İstər hər hansı fənn üzrə, istər ayrı-ayrı məktəblər üzrə, istərsə də ölkə üzrə təhsilin vəziyyətini müəyyənləşdirməkdə və onun səviyyəsini yüksəltməkdə şagirdlərin biliklərinə, bacarıq və vərdislərinə nəzarət qoymağın, onu obyektiv qiymətləndirməyin və nəticəsini düzgün hesaba almağın dövlət əhəmiyyətini daim yadda saxlamalı, ona əməl etməliyik.

Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.

1. Dərsdə şagirdlərin fəaliyyətinə nəzarət etməyə ehtiyac varmı? Varsa bu ehtiyac nələrdən irəli gəlir?
2. Şagirdlərin fəaliyyətinə nəzarətin qarşısında hansı vəzifələr qoyulur?
3. Nəzarətin vəzifələrini necə, hansı yollarla həyata keçirmək olar? Siz əlavə hansı yolları təklif edirsiniz?
4. Dərsdə şagirdlərin bilik və bacarıqlarını qiymətləndirməmək nələrə səbəb olar?
5. Aşağı siniflərdə şagirdlərin bilik və bacarıqları hansı formalarda qiymətləndirilir? Buna sizin münasibətiniz necədir?
6. Şagirdlərin bilik və bacarıqlarına verilmiş qiymətlərin hesaba alınmasını necə başa düşürsünüz?
7. Qiymətləri hesaba almağın əhəmiyyətini sübut edin.

FƏSİL 14

SİNİF MÜƏLLİMİ FƏALİYYƏTİNİN SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

1. Sinif müəllimi fəaliyyətinin sinif rəhbəri fəaliyyətindən fərqi

Sinif müəllimi də, sinif rəhbəri də ayrı-ayrı siniflərdə fəaliyyət göstərsələr də onların iş xüsusiyyətləri bir-birindən xeyli fərqlənir.

Sinif müəllimi yalnız öz sinfində dərs deyir; sinif rəhbəri isə rəhbərlik etdiyi sinifdən əlavə digər siniflərdə də öz fənnini tədris edə bilər; sinif rəhbəri yalnız bir fənnin müəllimidir; sinif müəllimi isə, adətən, öz sinfindəki bütün fənlər üzrə müəllimlik edə bilər.

Sinif müəllimi sinifdə tədris edilən bütün fənlərin mənimsənilməsi üzrə məsuliyyət daşıyır, sinif rəhbəri isə əsasən təmsil etdiyi fənn üzrə cavabdehdir.

Sinif müəllimi təlim-tərbiyə işində, dərsdən kənar tədbirlərin hazırlanmasında və həyata keçirilməsində əsasən öz qüvvəsinə güvənir, sinif rəhbəri isə dərsdən kənar tədbirlərin hazırlanmasında da, icrasında da həmin sinifdə dərs deyən müəllimlərin imkanlarından istifadə edə bilər.

Sinif müəllimi hər gün azı dörd saat şagirdlərlə işləyir. Sinif rəhbəri isə başlıca olaraq təhkim olunduğu sinifdə öz fənni üzrə dərs zamanı şagirdlərlə birbaşa təmasda olur.

Sinif müəllimi şagirdlərlə əlaqədar yaranan problemi yerindəcə, təxirə salmadan həll etmək imkanına malikdir. Sinif rəhbərində isə belə imkan yox dərəcəsindədir.

Göründüyü kimi, sinif müəlliminin fəaliyyəti sinif rəhbərinin fəaliyyətindən qat-qat mürəkkəb və çətindir; bununla yanaşı, olduqca xeyirxah fəaliyyətdir.

2.Sinif müəllimi fəaliyyətinin fənn müəllimi fəaliyyətindən fərqli cəhətləri.

Sinif müəllimi və fənn müəllimi adları təsadüfi işlədilmir. Hər ikisi müəllimdir; ikisi də pedaqoji işçidir. Lakin bununla yanaşı, onların fəaliyyətində xeyli fərqli cəhətlər var ki, bu fərq nəzərə alınmalıdır.

Əvvəla, fənn müəllimi, bir qayda olaraq, yalnız bir fənni (məsələn, tarixi, yaxud riyaziyyatı və ya xarici dili və s.) tədris edir; sinif müəllimi öz sinfində müəllimi Azərbaycan dilinin də, riyaziyyatın da, həyat bilgisinin də, əmək hazırlığının da, digər fənlərin də tədrisi ilə məşğul olur.

İkincisi, fənn müəllimi növbəti dərsə yalnız öz fənni üzrə mövzunun tədrisinə hazırlaşır; sinif müəllimi isə dərs cədvəlində nəzərdə tutulmuş dörd fənnə aid bir deyil, adətən, dörd mövzu üzrə hazırlaşmalı olur.

Üçüncüsü, fənn müəllimi dərs zamanı özünü aparmaq qaydalarına müəyyən qədər alışıb şagirdlərlə iş aparır; sinif müəllimi isə sinifdə hələ özünü aparmaq qaydalarına tam alışmamış şagirdlərlə işləyir.

Dördüncüsü, fənn müəllimi növbəti mövzunun tədrisinə yalnız öz fənni üzrə hazırlaşır, onun həm elmi, həm də metodik yenilikləri ilə maraqlanır. Sinif müəllimi isə növbəti dərslərə yalnız bir fənnə aid mövzu üzrə deyil, dörd fənnə aid mövzular üzrə hazırlaşmalı olur.

Beşincisi, fənn müəllimi növbəti mövzunun tədrisinə hazırlaşarkən konkret bir dərsin tərbiyəvi imkanlarını araşdırıb nəzərə almağa çalışır; sinif müəllimi isə növbəti gündə dörd fənn üzrə mövzulara hazırlaşarkən dörd dərsin tərbiyə imkanları üzərində düşünməli, onları reallaşdırmağın yollarını da müəyyənləşdirməli olur.

Altıncısı, eyni sözlər dərsin psixoloji inkişaf imkanlarına da aiddir. Bir var bir dərsin psixoloji inkişaf imkanları haqqında, bu imkanların istifadə yolları haqqında götür-qoy edəsən, bir də hər gün dörd müxtəlif fənlərə aid dərslərin psixoloji inkişaf imkanları barədə, onları reallaşdırmağın yolları barədə axtarış edəsən.

Yeddincisi, təcrübə göstərir ki, eyni fənn üzrə növbəti dərslərə hazırlaşan və həmin dərsləri təşkil edən müəllimin ali sinir sistemində stereotip bir qədər tez yaranır. Nə üçün? Çünki müəllimin eyni fənn üzrə təşkil etdiyi dərslərin strukturu, istifadə etdiyi üsullar, onun iş üslubu dərstdən-dərsə çox halda təkrarlanır. Sinif müəlliminin işində stereotiplər çox ləng, çox gec formalaşır. Nə üçün? Çünki sinif müəlliminin gün ərzində təşkil etdiyi dörd dərs eyni fənn üzrə deyil, dörd müxtəlif səciyyəli fənlər üzrə olduğundan, bu fənlərə aid dərslərin strukturları, onlarla aparılan iş üslubu da başqa- başqa olur.

Sinif müəlliminin iş üslubundakı müxtəliflik və bunun nəticəsi olaraq onun ali sinir sistemində stereotiplərin ləng formalaşması başqa cəhətdən həm müəllimin, həm də şagirdlərinin xeyrinədir. Nə üçün? Çünki, yeknəsək iş üslubu, görülən işlərin dərstdən-dərsə təkrarlanması müəllimin özünün də, onun şagirdlərinin də yorulmasına səbəb ola bilər.

3. Sinif müəlliminin üzərinə valideyn qayğısının da düşməsi

Sinif müəlliminin qaygıları kifayət qədərdir. O, müəyyən mənada həkimdir. Ailədən və bağçadan təzə ayrılaraq müntəzəm təlim mühitinə düşmüş balaca uşaqlardan bəzilərinin gah dişi ağrıyır, gah başı, gah ayağı ağrıyır, gah qolu, gah gözü ağrıyır, gah qulağı, mədəsindən şikayət edənlər də olur. Hələ dərsdə çətinlik çəkənlər qalsın bir yana; hər gün dörd saat müəllimin yanında olan uşaqların səhətində üzə çıxan ağrı-acıların ilk ağırlığını, ilk sıxıntıları çəkən, ilk yardımçısı olan, ilk “həkim” sinif müəllimidir. Sonra, ehtiyac olanda, məktəb həkimini köməyə gəlir.

Sinif müəllimi həm də həssas psixoloqdur. O, daim uşaqları müşahidə edir. Uşaqlar arasında küsmək, incimək, sevinmək, əsəbiləşmək, fərəhlənmək, kədərlənmək kimi psixoloji xüsusiyyətləri diqqətlə izləyən sinif müəllimi həmin xüsusiyyətlərin səbəblərini də araşdırmağa çalışır.

Bütün bunlarla yanaşı, sinif müəllimi həm də qayğıkeş, doğma ananı əvəz edir. O, təzəcə məktəbə ayaq basan uşağın yeməyinə diqqət yetirir; özü ilə çantasında gətirdiyi meyvəni yeyib-yemədiyini ilə marqlanır. Sinif müəllimi hər bir şagirdin nitqinə, yazısına doğma ana kimi yanaşır, azacıq uğurunu qabardır, nöqsanını mülayim formada nəzərinə çatdırır, əlindən tutub istiqamət verir. Əsası həm də budur ki, sinif müəllimi şagirdin yol verdiyi nöqsana görə, yazısındakı, danışığındakı çatışmazlığa görə danlamır, ağır söz demir, xatirinə dəymir, “mənim balam”, “mənim qızım”, “mənim oğlum” kimi məlhəmli ifadələrlə özünə çəkir. Tələbələrımız sinif müəlliminin bu gözəl mənəvi keyfiyyətlərini də yadda saxlamalıdır.

4. Sinif müəllimi həm də fənn müəllimi kimi.

Sinif müəllimi sinifdə yalnız “təcili yardım” deyil; o, sinfin yalnız həssas psixoloqu deyil; sinif müəllimi sinifdə yalnız qayğıkeş ana, qəlbə yalnız məlhəm gətirən tərbiyəçi deyil; o, həm də adı böyük hərflərlə yazılmalı müəllimdir.

Sinif müəllimi digər müəllimlər kimi hər hansı konkret bir fənni tədris edən müəllim də deyil. O, sinif müəllimidir, sinif müəllimidir! Afərin o şəxsə ki, bu adı-sinif müəllimi adını ilk dəfə düşünüb, ifadə edib və bu gün də qürurla səslənir. – SİNİF MÜƏLLİMİ. İlk müəllim!

Dünyada şöhrət tapmış şəxslər müəllimləri barədə danışanda həmişə ilk müəllimlərini xatirələrində canlandırırlar, onları anırlar, onlara öz ehtiramlarını bildirirlər. Onların arasında dünya fəthləri də vardır. Belələri haqqında hətta rəvayətlər də yaranmışdır. Bu cür deyimlərdən biri türk dünyasının böyük sərkərdələrindən biri olmuş Əmir Teymurla bağlıdır. Yazıldığına görə, Əmir Teymur məclisinə gecikənlərin boynunu vurdurarmış. Günlərin birində onun istəkli baş vəziri məclisə gecikir. Səbəbini soruşanda baş vəzir cavab verir:

- Qibleyi Aləm! Mən gəlirdim. İrəlində müəllimim gedirdi. Yerişimi yavaştdım ki, arxam ona tərəf düşməsin. Bu səbəbdən də gecikməli oldum.

Əmir Teymur “afərin” deyib baş vəziri əfv edir. Onu da yazırlar ki, Əmir Teymurun vəsiyyətinə görə onu müəlliminin ayaqları ucunda dəfn etmişlər.

Azərbaycan xalqı müəllim adına böyük ehtiramla yanaşır. El arasında hörmət qazanan, adamlara düzgün məsləhət verən şəxsə, peşəsindən asılı olmayaraq müəllim deyə müraciət edirlər.

Sınıf müəlliminin bu cür cazibədar və xeyirxah xüsusiyyətləri ibtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası ixtisası üzrə kadr hazırlığını təmin etməli olan tədris planı şərtləndirir. Tədris planına görə kamil sinif müəllimi Azərbaycan dilini və onun tədrisi metodikasını, riyaziyyatın ibtidai kursunu və onun tədrisi metodikasını, musiqi və onun tədrisi metodikasını, fiziki tərbiyə və onun tədrisi metodikasını, təsviri incəsənət və onun tədrisi metodikasını, uşaq psixologiyasını, anatomiyası və fiziologiyasını, pedaqogikanı və gigiyenarı, tarixi və bəzi digər fənləri öyrənməli olur.

5. Sınıf müəlliminin valideynlərlə və ictimaiyyətlə əlaqəsi

Sınıf müəlliminin ən güclü silahı valideynlərlə sıx, möhkəm əlaqə saxlamasıdır. Ayrı-ayrı valideynlərlə deyil, sinifdəki bütün şagirdlərin valideynləri ilə hərtərəfli ünsiyyətə girən sinif müəllimi təlim-tərbiyənin öhdəsindən uğurla gələ bilir. Nə üçün? Çünki, günün yarısını uşaq məktəbdə, yarısını ailədə olur. Valideyn də, müəllim də hər bir uşağı hərtərəfli öyrənmək, müşahidə etmək, onun güclü və zəif cəhətlərini müəyyənləşdirmək və məsləhətləşərək birlikdə tədbir görmək imkanları var.

Uşaqların gümrah, şux, şən, sağlam böyüməsində, səviyyəli təhsil almasında sinif müəllimi də, valideyn də maraqlıdır. Xüsusi ilə valideyn dərk edir ki, o, öz ümidini, öz sevincini, öz ən qiymətli dövləti olan uşağını düz dörd il birinci sinifdən 5-ci sinfədək bir müəllimə, sinif müəlliminə etibar edib: hər gün valideyn uşağı sinifə gətirir, sinifdən aparır. Sınıf müəlliminin valideynlə hər gün iki dəfə görüşüb şagirdin bilik və bacarıq səviyyəsi ilə, təlimə göstərdiyi səylə, yoldaşlarına münasibəti ilə, onun sağlamlıq durumu ilə əlaqədar fikir mübadiləsi aparmaq imkanı var. Və bu imkandan maksimum bəhrələnən sinif müəllimlərimiz də az deyil. Sınıf otağının təchizatında və tərtibatında, şagirdlərin təlim-tərbiyəsində valideynlərin imkanlarından istifadə etmək halları da olur.

Valideynlərlə yanaşı, ictimaiyyət nümayəndələri ilə əlaqə saxlayan sinif müəllimlərimiz yox deyil. Məlum olduğu kimi, rayonlarımızda, şəhərlərimizdə, hətta respublika miqyasında uşaq təşkilatları, qadınlar şurası fəaliyyət göstərir. Sınıf müəllimləri bəzən belə təşkilatların nümayəndələrini sinifə dəvət edir, uşaqlarla onların söhbətlərini təşkil edir. Bəzi sinif müəllimləri uşaq həkimini, sanitariya və gigiyena mütəxəssislərini dəvət edir, həkimlərin məsləhətlərinə qulaq asırlar.

Sınıf müəlliminin valideynlərlə və ictimaiyyət nümayəndələri ilə ünsiyyət saxlaması, şagirdlərin təlim-tərbiyəsində onların imkanlarından istifadə edilməsi təcrübəsindən tələbələrımız-gələcək sinif müəllimlərimiz öz müəllimlik təcrübəsində istifadə edə bilirlər.

6. Fənlərin tədrisinə sinif müəlliminin hazırlıq mərhələləri.

Digər sahələrdə olduğu kimi, sinif müəlliminin fənlər üzrə dərslərə hazırlaşmasında da xeyli spesifik cəhətlər vardır. Bütün müəllimlər üçün olan ümumi cəhət budur ki, adi fənn müəllimləri də, sinif müəllimi də öz üzərində daim hazırlşırlar. Müəllimlərin öz üzərində hazırlaşmaları bir sıra mərhələdən keçir: ümumi mədəni hazırlıq, ümumi pedaqoji hazırlıq, fənn üzrə elmi və metodik hazırlıq, növbəti dərslər hazırlıq.

Sinif müəlliminin ümumi mədəni hazırlığı. Özünə və təlim verdiyi şagirdlərinə hörmət edən müəllim ətrafda baş verən sosial-iqtisadi və mədəni-siyasi hadisələrlə maraqlanır. O, televiziya və radio verilişlərinə imkan daxilində qulaq asır, qəzet və jurnal materialları ilə tanış olur, kitablar oxuyur, yeri gəldikcə şagirdlərini də məlumatlandırır.

Sinif müəlliminin ümumi pedaqoji hazırlığı. Məlum olduğu kimi, respublikamızın pedaqoji həyatında islahatlar artır, xeyli yeniliklər yaranır. Rayon və şəhər məktəblərində yeni iş formaları ortaya çıxır, yeni pedaqoji ideyalar haqqında qəzet və jurnallarda məlumatlar çap olunur. Həyatdan geri qalmamaq istəyən müəllimlər bu cür yeni pedaqoji ideya və təcrübələrlə öz fəaliyyətini zənginləşdirirlər.

Sinif müəlliminin fənn üzrə elmi və metodik hazırlığı. Müəllim ali məktəbdə aldığı elmi və metodik biliklər çərçivəsində qapanıb qala bilməz. O, təmsil etdiyi fənn üzrə həm elmi (məsələn, riyaziyyat və ya biologiya, yaxud tarix), həm də metodik yeniliklərdən vaxtında xəbər tutur və özü üçün lazım olan nəticələr çıxarır. Bu cəhətdən sinif müəlliminin işi xeyli fərqlənir. Sinif müəllimi bir deyil, bir sıra fənləri təmsil etdiyindən, həm həmin fənlər üzrə (Azərbaycan dili, riyaziyyat, biologiya, tarix, musiqi, təsviri sənət və s. üzrə) elmi yenilikləri, həm də onların tədrisi metodikasına aid yenilikləri izləməli və öz işində nəzərə almalı olur.

Sinif müəlliminin növbəti dərslərə hazırlığı. Burada da sinif müəlliminin fəaliyyət dairəsi daha genişdir. Əgər fənn müəllimi yalnız bir fənn üzrə növbəti dərslər hazırlşırsa, sinif müəllimi növbəti gün üçün dörd fənn üzrə dərslərə hazırlaşmalı olur. Nəzərə alınmalıdır ki, o, yalnız bir dərsi elə planlaşdırır ki, şagirdlər həm əvvəllər mənimsəmiş olduqları bilikləri yada salıb tətbiq etsinlər, həm də yeni bilik əldə etsinlər, həm bu bilik və bacarıqlar vasitəsi ilə tərbiyə olunsunlar, həm də onların psixoloji qüvvələrində müəyyən irəliləyiş olsun. Təcrübə göstərir ki, müəllimlərimizin heç də hamısı həmin vəzifələrin öhdəsindən bir dərslə yüksək dərəcədə gələ bilmir. Unutmayaq ki, sinif müəllimi hər gün yalnız bir fənn üzrə deyil, dörd fənn üzrə dərslər hazırlşır və hər dərslə yuxarıda sadaladığımız vəzifələri həyata keçirməyin yolları barədə düşünməli və həyata keçirməli olur. Belə bir mürəkkəb vəzifələrin öhdəsindən gəlməyin o qədər də asan olmadığı sinif müəlliminin məşasını, yəni fəaliyyətini qiymətləndirən zaman nəzərə alınmalıdır.

7. Sınıf müəlliminin cəmiyyətdə öz fəaliyyətinin mənasını dərk etməsinin əhəmiyyəti.

Hər bir şəxs cəmiyyətdə öz mövqeyini bilməlidir. Bu o deməkdir ki, peşə sahibi və ya mütəxəssis cəmiyyətin sonrakı inkişafına hansı cəhətdən və necə yardım etdiyini özü üçün aydınlaşdırmalıdır. Müəllim istisnaqlı təşkil etmir. Cəmiyyətdə müəllimin tutduğu mövqe hökmən ona məlum olmalıdır. Lakin ayrı-ayrı faktlar göstərir ki, cəmiyyətdə müəllimin tutduğu mövqeyə dair təsəvvür nəinki qeyri pedaqoji sahələrdə çalışanlarda, hətta müəllimlərin özlərində də olduqca bəsitdir; müəllim kimdir sualına müəllimlərin də, rəsmi mənbələrin də cavabı təqribən belədir: məktəbdə bu və ya digər fənni tədris edən şəxs.

Bu anlam ölkəmizin inkişafında müəllimin roluna layiq olduğu qiymətin heç yanından da keçmir. Müəllim fəaliyyətinin əsil mahiyyətini dərk etmək üçün onun başlıca əlamətləri açılmalıdır və onları nəzərə almaq gərəkdir.

Birinci əlamət: müəllim həqiqətən şagirdlərə və ya tələbələrə müvafiq fənn üzrə biliklərin öyrənilməsini təşkil edir. Unutmayaq ki, öyrənilməsini müəllimin təşkil etdiyi biliklər və bacarıqlar, əvvəla, didaktik cəhətdən işlənir və sistemə salınır. İkincisi, həmin bilik və bacarıqlar milli və ümumbəşəri səciyyə daşıyır.

İkinci əlamət: sistemə salınmış milli və ümumbəşəri biliklərin gənc nəsəl tərəfindən mənimsənilməsi müəllimin əsil məqsədi deyil, məqsədə çatmaq vasitəsidir. Halbuki indiyədək ayrı-ayrı fənlər üzrə biliklərin, bacarıq və vərdişlərin gənc nəsə aşılmasına müəllimin məqsədi kimi baxılmışdır.

Sual olunur: Əgər nəzərdə tutulan biliklərin gənc nəsə aşılması məqsəd deyil, vasitədirsə, onda məqsəd nədən ibarətdir?

Üçüncü əlamət: Qoyulmuş sualın cavabı müəllim fəaliyyətini səciyyələndirən üçüncü əlamətdir: **respublikamız üçün fəal vətəndaşlar hazırlamaq** (strateji məqsəd)

Yenə sual yaranır: Bəs müəllimlərin yetişdirməyə çalışdıqları fəal vətəndaşlar hansı aparıcı mənəvi keyfiyyətlərin sahibi olmalıdır? Bu sualın cavabı isə müəllim fəaliyyətini səciyyələndirən dördüncü əlamətdir.

Dördüncü əlamət: fəal vətəndaş kimi yetişdirilən gənc nəsə müəllimin aşılacağı mənəvi keyfiyyətlər **sosial-iqtisadi həyatımızın sonrakı inkişafına güclü təkan verir**; son məqsəd isə respublikanın dövlət müstəqilliyini, ərazi

bütövlüyünü, sərhədlərinin toxunulmazlığını qorumağa, ölkəmizi inkişaf etmiş demokratik dövlətlər səviyyəsinə qaldırmağa qadir olmaqdan ibarətdir.

Soruşmaq yerinə düşərdi: müəllim necə hərəkət etməlidir ki, həmin keyfiyyətlər gənc nəsə aşılsın? Sualın cavabı müəllimin fəaliyyətini səciyyələndirən beşinci əlamətdir.

Beşinci əlamət: müəllimin bir dərsi, bir mühazirəsi və ya seminarı, yaxud hər hansı tədbiri başdansovdu, necə gəldi həyata keçirilmir. Bəs necə olur? Müəllimin bütün fəaliyyəti, bütün tədbirləri, əvvəla, yuxarıda qeyd edilən məqsədə-strateji məqsədə yönəlir; ikincisi, diqqətlə ölçülüb biçilir, yəni planlı olur, üçüncüsü, dağınıq deyil, mütəşəkkil keçirilir.

Bu cür keyfiyyətlər isə anadangəlmə, irsən nəsildən-nəsə keçən keyfiyyətlər deyil, həyatda, xüsusi təhsil zamanı pedaqoji təhsil sayəsində formalaşır. Odur ki, pedaqoji təhsil də müəllimin fəaliyyətini səciyyələndirən əlamətlər sırasına aid edilir.

Göstərilən əlamətləri ümumiləşdirsək, müəllim fəaliyyətinin mahiyyəti, cəmiyyətdə onun mövqeyi belə açılar: müəllim-sistemləşdirilmiş milli və ümumbəşəri dəyərləri gənc nəsə məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil aşılamaq yolu ilə ölkəmizdə sosial-iqtisadi həyatın sonrakı inkişafına güclü təkan verən pedaqoji təhsilli mütəxəssisdir.

Uzaq məqsəd isə respublikamızın dövlət müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü, sərhədlərinin toxunulmazlığını qorumağa, ölkəmizi inkişaf etmiş demokratik dövlətlər səviyyəsinə qaldırmağa qadir olan fəal vətəndaşlar yetişdirməkdən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən hər bir müəllim bu anlam baxımından özünə yanaşmalıdır. Ölkəmizin indiki durumu üçün, onun gələcəyi üçün nə dərəcədə gərəkli olduğunu hər bir müəllim başa düşməli və bu səviyyədə fəaliyyət göstərməlidir; anlamalıdır ki, onun fənni üzrə öyrətdiyi bilik və bacarıqlar məqsəd deyil, ali məqsəd yolunda bir vasitədir.

Müəllimin cəmiyyətdə tutduğu mövqeyə dair burada səsləndirilən anlam tələbədə-gələcəyin sinif müəllimində əlavə qürur hissi, iftixar hissi yaratmalıdır. Çünki təhsilin səciyyələndirdiyimiz strateji məqsədinin uğurla həyata

keçirilməsinin möhkəm təməli aşağı siniflərdə, məhz onun əli ilə, onun zəkası sayəsində qoyulur.

Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.

- 1.Sinif müəllimi fəaliyyətinin sinif rəhbəri fəaliyyətindən fərqlərini tələbə nə üçün bilməlidir?
- 2.Sinif müəlliminin öz üzərinə valideyn qayğısını götürdüyünü tələbənin bilməsi nə üçün vacibdir?
- 3.Sinif müəllimi nə üçün həm valideynlərlə, həm də ictimaiyyət nümayəndələri ilə sıx əlaqə saxlamalıdır?
- 4.Fənlərin tədrisinə sinif müəlliminin hazırlaşmaq mərhələlərinin nədən ibarət olduğunu bilmək tələbəyə nə verir?
- 5.Fənn üzrə müəllimin elmi metodik hazırlığı nədən ibarətdir?
- 6.Cəmiyyətdə öz fəaliyyətinin mahiyyətini müəllimin dərk etməsi ona nə verir?

ALTINCI BÖLMƏ
TƏLƏBƏLƏRİN QARŞILAŞDIQLARI MÜASİR MƏSƏLƏLƏR
FƏSİL 15

Tələbələrin təhsilində kurikulum və kredit

1. Kurrikulum haqqında ümumi anlayış.

Kurrikulum əcnəbi sözdür. Özü də çoxmənalıdır. Kurrikulum bəzən marşrut mənasında işlədilir. Məsələn, kimsə haradan haraya gedəcəksə nə ilə gedəcəyini, necə gedəcəyini əvvəldən sonadək bütün incəliklərinə qədər müəyyənləşdirirsə bu, o şəxs üçün kurikulum hesab edilir. Yaxud, kimsə hansısa işi görmək istəyirsə, görülməli işi əvvəldən axıradək, addımbaaddım müəyyənləşdirirsə, bu, həmin işin kurikulumu olur.

Son zamanlar kurikulum məfhumu Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsinə də keçmişdir. Bundan ötrü təhsil sistemində xeyli ştat vahidi olan xüsusi qrup- kurikulum mərkəzi də yaradılmışdır.

Təhsil sahəsində hər hansı qurumun, məsələn, kafedranın, dekanlığın, laboratoriyanın kurikulumu tərtib edilir. Yaxud, hər hansı təhsil işçisinin, məsələn, kafedra müdürünün, dekanın, professorun, sırayı müəllimin, yaxud şagirdin və ya tələbənin fəaliyyət kurikulumu tərtib edilir. Məsələn, aspirantın fəaliyyət

kurrikulumu onun aspiranturaya daxil olduğu gündən ta əmrlə aspiranturadan gedənədək görülməli işlər mərhələ-mərhələ, addım-addım açılır.

Azərbaycan Dillər Universitetinin Pedaqogika kafedrası 2006-cı ildə öz fəaliyyətinin bütün sahələrində görülmən işlərin ardıcılıqla xronologiyasını işləyib kitab şəkilində çap da etdirmişdir. Kitabı biz “Pedaqogika kafedrasının təhsil proqramı” adlandırmışıq. Adın altında mötərizədə yazmışıq: “kurrikulum”.

Bu mənada tələbə fəaliyyətinin kurrikulumu, bu və ya digər fənnin tədrisi üzrə kurrikulum, ibtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası ixtisası üzrə kadr hazırlığının kurrikulumu və s. kurrikulumlar hazırlanır.

Sınıf müəllimi fəaliyyətinin kurrikulumu hazırlanan zaman bu fəaliyyətin uğuruna imkan verən əsaslar nəzərə alınmalıdır.

2.Sınıf müəllimi ixtisası üzrə kurrikuluma əsasən tələbədə formalaşmalı keyfiyyətlər.

Hər bir tələbə qarşısında qoyulan tələblər bunlardır: aşağı sınıf şagirdlərinin dərk etmə xüsusiyyətlərini müəllimin bilməsi; onların istək və arzularından xəbərdar olması; uşaqların həyatı hərəkətdə, oyunda, şəkil çəkməkdə, yapmada, rəqs etməkdə, nəgmə oxumaqda, atılıb-düşməkdə, bir sözlə, fəaliyyətdə dərk etdiklərini müəllimin yadda saxlaması; uşaqların dinə, etnik qrupa, cinsə, sosial mənsəyə mənsubiyyətlərindən asılı olmayaraq bir-birinə hörmət və rəğbət göstərmələrinin təmin edilməsi; uşaqlar arasında ünsiyyətin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması; uşaqlara öyənməyi öyrətməyi bacarmaq; uşaqların gələcəyinə nikbin baxmağı bacarması; daim arayıb axtarmağa, məsləhətləşib öyrənməyə, tədrisin keyfiyyətini yüksəltməyə səy göstərməsi; uşaqların təlim-tərbiyəsində valideynlərin və ictimaiyyət nümayəndələrinin imkanlarından istifadə etməyi bacarması; uşaqlara analıq qayğısı göstərə bilməsi; tədris etdiyi fənlərə dair yenilikləri öyrənməyə can atması; öz peşəsinə, iş üslubuna yaradıcı, tənqidi münasibət göstərməyə meyilli olması; tədrisin keyfiyyətini yüksəltməyə yardım edəcək əyani vasitələr düzəltməyə çalışması; sinifdə azacıq da olsa narazılıqları vaxtında tez duymaq və aradan qaldırmaq üçün düzgün tədbirlər görməsi; uşaqların kiçik də olsa nailiyyətlərinə görə xoş sözlərlə həvəsləndirməsi; sınıf kollektivinin saat kimi ritmik işləməsinə rəhbərliyi yüksək səviyyədə saxlamağı bacarması; uşaqları dərindənə və məktəbdənə dərnəklərdə iştirak etməyə həvəsləndirməsi; uşaqlarda təlimə, yoldaşlara münasibətdə məsuliyyət hissi oyatması.

3.Həmin keyfiyyətləri özündə formalaşdıran tələbənin sahib olacağı bacarıqlar.

Sadələn keyfiyyətləri özündə formalaşdıran tələbə-gələcək sınıf müəllimi aşağıdakıları bacarır: şagirdlərin daxili aləminə nüfuz etməyi bacarır; təhsilin normativ əsaslarından xəbərdar olur; nəinki şagirdləri, özünü də müşahidə edə və qiymətləndirə bilir; valideynlərlə, ictimaiyyət nümayəndələri ilə əlaqə yaradaraq sinifdə təlim-tərbiyə işinin səviyyəsini yüksəldə bilir; təlimə müasir

yanaşma yollarını, müasir innovativ iş tərzlərini öyrənib və öz təcrübəsində tətbiq etməyi bacarır; uşaqların hüquqları barədə məlumatı olur və onları öz işində nəzərə alır; uşaqların təlim-tərbiyə işini ən çox hərəkət tələb edən formalarda təşkil etməyə üstünlük verir; uşaqların müvəffəqiyyətlərini müxtəlif üsullarda qiymətləndirməyin mümkün olduğunu bilir və hər dəfə uşaqların necə reaksiya verdiklərini müşahidə edir və nəticə çıxara bilir; hər bir şagirdin, o cümlədən bəzi fiziki və ya əqli çatışmazlığı olan, fərqli qabiliyyət sahibləri olan şagirdlərin xüsusiyyətlərini bilib təlimdə nəzərə almağı bacarır; sinfi təşkil etməyi, idarə etməyi bacarır; sinif otağının tərtibi və təchizinin öhdəsindən gəlir; qabaqcıllar sırasına çıxmağa can atır.

4. Təhsildə kredit məsələsi və bunu bilməyin tələbə üçün əhəmiyyəti.

Sinif müəllimi olmağa hazırlaşan tələbə bilməlidir ki, son zamanlar təhsil sahəsində həyata keçirilən yeniliklərdən biri də kredit sistemi ilə əlaqədardır. Məlum olduğu kimi, 2005-ci ildən Azərbaycan Respublikası Baloniya prosesinə qoşulmuşdur. Hətta 20 aprel 2006-cı ildə “Ali təhsil müəssisələrində kredit sistemi ilə tədrisin təşkili barədə nümunəvi əsasnamə” Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmişdir.

Əsasnamə 6 hissədən ibarətdir. 1-ci hissədə kredit sisteminin ümumi məsələləri şərh edilir. 2-ci hissədə kredit sistemə keçidin tədris metodik təminatı aydınlaşdırılır. 3-cü hissədə tələbələrin fərdi tədris planlarının tərtibi qaydaları göstərilir. 4-cü hissədə fənnin mənimsənilməsi üzərində nəzarət sistemləri sadalanır. 5-ci hissədə kredit sistemi ilə təhsil alan tələbələrin hüquq və vəzifələri şərh edilir. Sonuncu hissədə isə tədris məsləhətçiləri (tyutorlar) xidməti haqqında məlumat verilir.

Bu sənədə əsasən təhsildə kredit sistemi deyəndə iki əsas göstərici nəzərdə tutulur: təhsil müddətində tələbənin fəaliyyət planı və tələbənin təlim zamanı kredit toplanması.

Tələbə bir həftə ərzində hər hansı fənnə, məsələn, 3 akademik saat vaxt sərf edirsə, o fənn 3 kreditlik fənn hesab edilir. Tələbə semestrin sonunda həmin fəndən müvəffəq qiymət aldıqda 3 kredit qazanmış olur. Tələbə krediti məşğələlərdə iştirakı ilə, auditoriyadankənar tapşırıqları müstəqil yerinə yetirməklə qazana bilir.

Tələbə soruşa bilər: kredit sistemi ilə təhsil almaq tələbəyə nə vəd edir? Əvvəla, onun alacağı təhsil sənədi beynəlxalq təhsil standartlarına cavab verir; 2. Bəzi fənləri və müəllimləri seçməkdə müstəqil olur; 3. Tələbə tədrisin keyfiyyəti və müəllimlərin fəaliyyəti barədə fikir söyləməkdə sərbəst olur; 4. Tələbə zəruri olan çap materialları və onların elektron formalar ilə təmin edilir.

Semestr ərzində hər tələbə 30 kreditə qədər fənləri götürə bilər. Əgər tələbənin götürdüyü fənn həftədə 3 dəfə tədris olunursa və semestrin sonunda müvəffəq qiymət (51-100 bal arasında) alırsa 6 kredit qazanmış olur. Tələbə fənn

üzrə 0-50 bal arasındakı qiymət aldıqda o, həmin fənn üzrə kredit qazanmamış hesab olunur və həmin tələbə yenidən kredit qazanmaq məcburiyyətində qalır.

Bakalavir dərəcəsi almaq üçün tələbə oxuduğu müddətdə 240 kredit toplamalı olur. Fərdi işçi tədris planı barədə bir qədər ətraflı danışmağa ehtiyac var.

5. Kredit sistemi üzrə tələbənin fərdi işçi tədris planının tərtibi təcrübəsi.

I kursa qəbul olunan tələbəyə fakültə dekanlığı fərdi işçi tədris planı verir. Tələbə həmin fərdi işçi tədris planını alıb tanış olur. Növbəti tədris ilində tələbə ixtisasın tədris planı əsasında öz fərdi işçi planını hazırlayır; ehtiyac olduqda məsləhətçidən istiqamət alır, ona tarix qoyub imzalayır; iyunun 25-dən iyulun 25-dək dekanlığa təqdim edir. Tələbə öz fərdi işçi planına növbəti tədris ilində sentyabrın 10-na qədər düzəlişlər edə bilər. Sonra fərdi işçi planında dəyişiklik etməyə icazə verilmir. Fənn üzrə bütün məşğələlər eyni bir müəllim tərəfindən aparılır. Tədris müəssisəsi hər müəllim üçün tədris qrupunda tələbələrin maksimum sayını müəyyənləşdirir. Hər hansı fənn üzrə müəyyən olunmuş sayda tələbə yığılmadıqda həmin fənn fərdi işçi planına daxil edilmir və bu barədə tələbələrə məlumat verilir. Həmin fənnə yazılmış tələbə öz fərdi işçi planında müvafiq dəyişikliklər aparır və bu haqda dekanlığa məlumat verir. Eyni müəllimi seçən tələbələrin sayı müəyyən olunmuş həddən çox olduqda tədris müəssisəsi həmin fənn üzrə ikinci qrup təşkil edir və bu qrupa eyni səviyyəli başqa müəllim cəlb edir. Tələbələr qruplar üzrə siyahının ardıcılığına görə bölünürlər. Qruplar təşkil olunarkən tələbələrin fərdi işçi planlarına uyğun olaraq müxtəlif kurslarda təhsil alan tələbələr daxil edilə bilər. Növbəti tədris ilində tələbə təyin olunmuş vaxtda öz fərdi işçi tədris planını təqdim etmədikdə onun növbəti kursda təhsili ali məktəb üzrə həmin kurs üçün qəbul olunmuş işçi tədris planına uyğun müəyyən edilir. Ali məktəb növbəti tədris ili üçün işçi planlarını və dərs cədvəlini tələbələrin fərdi işçi planlarının təhlili nəticəsində tərtib edir.

Tələbə soruşa bilər: təhsildə kredit sistemini bilmək mənə nə verir? Birinci növbədə tələbəyə nəzəri hazırlıq verir. Tələbə bəri başdan bilməlidir ki, digər ixtisaslar üzrə mütəxəssis hazırlığı sahəsində olduğu kimi, ibtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası üzrə mütəxəssislər hazırlığı da bundan sonra kredit sistemi əsasında aparılacaqdır. Bu yeni iş sisteminin xüsusiyyətlərini əvvəlcədən bilmək tələbənin gözünü açır; tələbə özünü psixoloji cəhətdən gələcək yeni, lakin bir qədər də mürəkkəb tələbəlik fəaliyyətinə hazırlayır.

Yönləldici və düşündürücü çalışmalar.

1. Kurrikulum haqqında ümumi məlumat sinif müəllimi olmaq istəyən tələbəyə nə verir?
2. Sinif müəllimi olmaq üçün çalışan tələbədən kurrikulum hansı keyfiyyətlər tələb edir?

3. Həmin keyfiyyətləri özündə formalaşdıran tələbə hansı bacarıqların sahibi olur?
4. Təhsildə kredit məsələsinin nə demək olduğunu bilməyin tələbə üçün əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
5. Kredit sisteminə əsasən tələbənin tərtib etdiyi fərdi işçi tədris planının praktik əhəmiyyəti nədən ibarətdir?

FƏSİL 16

UŞAQ HÜQUQLARI VƏ TƏLİM-TƏRBIYƏ ZAMANI ONLARIN NƏZƏRƏ ALINMASI

1. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının uşaq hüquqları konvensiyasının müddəaları

BMT-nin “Uşaq hüquqları konvensiyası” əsaslandırma hissəsindən və 54 maddədən ibarətdir. Konvensiya çoxcəhətli beynəlxalq əhəmiyyətli sənəddir. Bu sənədin müddəalarını hər bir şəxs: müəllim, valideyn, vətəndaş, dövlət adamı bilməli və ona əməl etməlidir.

Uşaq hüquqları konvensiyasının bəzi müddəalarını tələbələrə-gələcək sinif müəlliminə xatırlatmaq vacibdir. Sənəddə deyilir ki, uşaqlar zəif olduqlarına görə hərtərəfli qayğıya və mühafizəyə möhtacdırlar. Uşaqların hüquqlarını hər hansı formada pozanlar layiqli cəzaya məhkumdurlar. Dünyada uşaqlıq dövrü 18 yaşa çatana qədərki dövrüdür.

Valideyn, hər hansı himayədar uşağa baxa bilmirsə dövlət həmin qayğını öz üzərinə götürür. Hər uşağın yaşamaq hüququ var. Uşaq doğulduğu gündən ona ad verilmək hüququna, valideynlərinin kim olduğunu bilmək hüququna malikdir.

Vəziyyətdən asılı olaraq uşaq valideynlərindən biri ilə daimi yaşamaq, o birisi ilə sistemlə yaşamaq hüququna malikdir. Uşaq öz düşüncələrini azad ifadə etmək hüququna malikdir.

Valideynlər bilməlidir ki, uşaq fikir, vicdan, peşə seçmək azadlığına malikdir.

Uşağın başqa şəxslərlə görüşmək, müxtəlif birliklərə qoşulmaq hüququ var.

Uşaq böhtandan, təhqirdən müdafiə olunmaq hüququna malikdir.

Dövlət uşaqları zərərli informasiyalardan qorumalıdır.

Uşaqların tərbiyəsində valideynlər birlikdə məsuliyyət daşıyırlar.

Dövlət uşaqlarla pis rəftar edən şəxslərə qarşı dərhal tədbir görməlidir. Qaçqın uşaqlar üçün qayğı artırılmalıdır. Əlil uşaqların maksimum müstəqilliyinin qorunması, normal təhsil alması təmin olunmalıdır. Uşaq ən yüksək tibbi yardım almaq hüququna malikdir.

Uşaq sosial təminat hüququna malikdir. Dövlət zəruri hallarda həm valideynlərə, həm də uşaqlara maddi yardım göstərməlidir.

Məktəbdə nizam-intizam yaradan zaman uşaq hüquqları nəzərə alınmalıdır.

Məktəb uşağı azad cəmiyyətə, sağlam həyat tərzinə hazırlamalı, öz valideynlərinə, milli kökünə, dilinə, milli-mənəvi dəyərlərinə, başqa xalqların ənənələrinə və dəyərlərinə hörmət tərbiyə etməlidir.

Azsaylı xalqların uşaqları və çoxsaylı xalqların uşaqları arasında heç bir fərq qoyulmamalıdır.

Uşaq asudə vaxtdan istifadə etmək, yaradıcılıqla məşğul olmaq hüququna malik olmalıdır.

Uşaqların narkotik vasitələrdən və psixotrop maddələrdən qanunsuz istifadədən müdafiə edilməsi hüququ var. Uşaqları narkotik maddələrlə əlaqədar işlərə cəlb etmək böyük cinayət sayılır. Uşaqları seksual əməllərə, pis yollara çəkilməsi, o cümlədən fahişəliyə, pornoqrafiyaya cəlb olunması qəti qadağandır.

Uşaq alveri, uşaq oğurluğu ən böyük cinayət sayılır. Hər bir uşaq işgəncələrə, amansız rəftara və cəzaya, qanunsuz həbsə məruz qalmamalıdır.

2. Azərbaycan Respublikasında uşaq hüquqlarının qorunması

Azərbaycan Respublikasında uşaq hüquqlarının qorunması sahəsində xeyli iş görülmüş və görülməkdə davam edir. Yalnız beş sənədin adını çəksək görülmüş işlərin miqyası tələbəyə aydın olar. O sənədlərdən biri “Uşaq hüquqları haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu”dur. 1998-ci il mayın 19-da qəbul edilmişdir. Beş fəsildən ibarətdir. I fəsil-ümumi müddəalar, II fəsil- uşaq və ailə, III fəsil-uşaq və cəmiyyət, IV fəsil-əlverişsiz şəraitə düşmüş uşaqların müdafiəsi və V fəsil-yekun müddəalar adlanır.

Nəzərdə tutduğumuz ikinci sənəd belə adlanır: “Uşaq hüquqları haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununun tətbiq edilməsi barədə “Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Fərmanı” 1998-ci il avqustun 24-də verilmişdir.

Növbəti sənəd də prezidentin fərmanıdır: “Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olunmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında”.

Dördüncü sənəd “Validəynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi” haqqında Azərbaycan Respublikası qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının fərmanıdır.

Nəzərdə tutduğumuz sonuncu sənəd “Yetginlik yaşına çatmayanların işləri və hüquqlarının müdafiəsi üzrə komissiyalar haqqında əsasnamə” adlanır.

Uşaq hüquqları sahəsində Azərbaycan Respublikasının qəbul etmiş olduğu qərarlardan yalnız beşinin adından görünür ki, dövlətimiz nəinki BMT-nin konvensiyasına qoşulmuş, hətta bir sıra digər tədbirlər də həyata keçirilmişdir.

Qeyd edilən sənədlərdən yalnız birinin bəzi müddəalarını tələbələrin nəzərinə çatdırmaq faydalı hesab edilir. Söhbət “Uşaq hüquqları haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu»ndan gedir. Bu qanun da beş fəsildən ibarətdir. Lakin II, III və IV fəsillərin məzmununda ciddi fərq var. Respublikamızın qanununda həmin fəsillərin məzmunu daha konkretdir. Bizim qanunda, məsələn, uşağın vəzifələri ayrıca maddədə belə konkretləşdirilmişdir: “Uşağın əsas vəzifələri: cəmiyyətdə davranış qaydalarına əməl etmək, Azərbaycan Respublikasının rəmzlərinə bələd olmaq, bilikərə yiyələnmək, özünü faydalı fəaliyyətə hazırlamaq, valideynlərə, digər vətəndaşların hüquq və mənafeələrinə, öz xalqının və başqa xalqların mədəni sərvətlərinə hörmətlə yanaşmaq, tarix və mədəniyyət abidələrini, ətraf mühiti qorumaq və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş digər vəzifələri yerinə yetirmək uşağın borcudur”.

Uşağın vəzifələrini konkretləşdirən qanun həmin vəzifələrin onlara aşılması yollarını da qərarlaşdırmışdır. Qanunda yazılır: “Bu vəzifələrin uşaq tərəfindən dərk edilməsinə və icrasına valideynlərin, müvafiq orqanların və təhsil müəssisələrinin uşaqlar arasında izahat və təbliğat aparmaları yolu ilə nail olunur”.

Uşaq hüquqları haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunundan burada yalnız bir maddəni diqqətə cəkdik. Halbuki, qanunda bu cür 45 maddə vardır. Onların hamısına burada şərh verilsə hazırkı kitabın həcmi xeyli artar. Bunu nəzərə alaraq təklif edirik ki, uşaq hüquqları haqqında Azərbaycan Respublikasının qanununu ayrıca seminar məşğələsində tələbələr tərəfindən ətraflı öyrənilsin.

3.Uşaq hüquqları haqqında konvensiyaların təlim-tərbiyə işində nəzərə alınması

Uşaq hüquqları haqqında BMT-nin konvensiyası və Azərbaycan Respublikasının sənədləri həm müəllimlər və uşaqlar, həm də valideynlər və müvafiq dövlət qurumları tərəfindən öyrənilməli və həyata keçirilməlidir. Çünki uşaq problemləri təkcə uşaqların deyil, ailənin, məktəbin, bütövlükdə cəmiyyətin problemidir. Bu problemin dərinədən öyrənilməsi, geniş miqyasda təbliği və ən vacibi həyatda tətbiqi hər bir şəxs, hər bir ailənin, məktəbin, cəmiyyətin gələcəyinin xeyrinədir.

Soruşmaq yerinə düşərdi: uşaq hüquqları barədə dünya təşkilatı və Azərbaycan Respublikası tərəfindən qəbul olunmuş mötəbər sənədlər ibtidai təhsil sahəsində hansı yollarla, hansı formalarda öyrənilə, təbliğ edilə və həyata keçirilə

bilər? Bu yol və formalar çoxdur. Onlardan bəzilərini qeyd edək. Sınıf müəllimi olmağa hazırlaşan tələbələr, sınıf müəllimləri, valideynlər, şagirdlər, aşağı siniflər üçün dərslik və dərs vəsaitlərinin müəllifləri, metodistlər, məktəb rəhbərləri, Təhsil Nazirliyinin işçiləri müəyyən işlər görə bilirlər.

Tələbənin öhdəsinə hansı vəzifələr düşə bilər? Tələbə mövcud dərsliklərdəki məlumatlarla kifayətlənməməlidir. O, adları yuxarıda çəkilən sənədləri tapmalı, onları öyrənməli və özünü gələcək fəaliyyətə psixoloji cəhətdən hazırlamalıdır. Müəyyənləşdirməlidir ki, o, həmin sənəddə göstərilən vəzifələri necə həyata keçirməlidir.

Bəs sınıf müəllimi hansı işləri görməlidir? Sınıf müəllimi fəaliyyətdə olan müəllimdir. O, həm şagirdlərlə, həm də onların valideynləri ilə əlaqədə işləyir. Sınıf müəllimi yeri gəldikcə BMT-nin və Azərbaycan dövlətinin uşaqlara göstərdikləri qayğıdan şagirdlərə məlumat verir, onların vəzifələrini özlərinə başa salır. Sınıf müəllimi valideynlərlə daha gərgin işləməli olur. Çünki uşaq hüquqlarına laqeydlilik halları, hətta bəzən uşaq haqlarının valideynlər tərəfindən pozulması halları, təəssüf ki, az baş vermir.

Aşağı siniflərdə tədris edilən fənlər arasında eləsi yoxdur ki, onun uşaq hüquqları baxımından tərbiyəvi imkanı olmasın. Oxu məşğələlərinə nəzər salaq. Məsələn, IV sınıf “Oxu” dərsliyində Zeynal Cabbarzadənin “Yer üzündə uşaqlar var” adlı şeri, “Valideynə hörmət övladın borcudur”, “Bayrağımız və gerbimiz nələrdən xəbər verir?”, “Xeyriyyə işləri”, “Oğullar”, “Anda sadıq qalan Ülvi” və s. adlarda olan hekayələrdə uşaq hüquqlarına aid xeyli fikirlər var. Həmin materialların öyrənilməsinə müəllim uşaq hüquqlarına aid dövlət sənədləri ilə əlaqələndirə bilər. Yaxud, əmək təlimi məşğələlərində də buna bənzər imkanlar var. Məsələn, həmin məşğələlərdə uşaqlar müxtəlif növ əşyalar düzəldir, özlərini gələcək faydalı əməyə hazırlayırlar. Müəllim şagirdlərin əl əməyi, onların hazırladıqları məhsulları uşaq hüquqlarına aid dövlət sənədlərinin tələblərinə uyğun olduğunu şagirdlərə xatırlada bilər. Yaxud, Azərbaycan dili dərslərində belə imkanlar mövcuddur. Ayrı-ayrı sözlər, cümlələr üzərində şagirdlərin müxtəlif çalışmaları təşkil edilir. Müəllim təhlil edilən elə sözlər, cümlələr, kiçik mətnlər seçər və ya ifadə edə bilər ki, onlar uşaq hüquqları ilə bağlı olsun.

Uşaq hüquqlarına dair dövlət sənədlərinin öyrənilməsi və təbliğində aşağı siniflər üçün dərslik və dərs vəsaitləri yazan müəlliflər də müəyyən fəaliyyət göstərə bilirlər. Uşaq hüquqları ilə əlaqədar olan sözlər, cümlələr və kiçik mətnlər Azərbaycan dilindən dərsliklərə, şagirdlərin əməyini təsvir edən görüntülər əmək təlimi dərsliyinə, uşaq hüquqlarına aid nəğmələr musiqi dərsliyinə, uşaq hüquqları ilə bağlı olan şəkillər təsviri sənət dərsliyinə, təbiətin qorunmasına aid materiallar həyat bilgiləri və təbiətşünaslıq dərsliklərinə daxil edilə bilər.

Aşağı siniflər üzrə fəaliyyət göstərən metodistlər bu istiqamətdə aparılan işlərdən kənarda qala bilməzlər. Onlar ayrı-ayrı sinif müəllimlərinin uşaq hüquqları üzrə dövlət sənədlərinin necə öyrənildiyi, təbliğ və tətbiq olunduğunu öyrənə və təcrübə mübadiləsini təşkil edə bilərlər.

Uşaq hüquqlarına dair mötəbər sənədlərin öyrənilməsində və tətbiqində sinif müəllimlərinə kömək edəcək məsul şəxslərdən biri məktəb rəhbərləridir. Səmərəli nəzarəti təmin etmək üçün məktəb rəhbərləri həmin sənədləri özləri diqqətlə öyrənməlidirlər. Belə olduqda onlar sinif müəllimlərinə ümumi şəkildə deyil, konkret, real köməklik göstərə bilərlər.

Rayon və şəhər təhsil şöbələrinin, habelə Təhsil Nazirliyinin işçiləri bu ümumdövlət və beynəlxalq əhəmiyyətli işə qoşulduqda səmərə xeyli artır. Bundan ötrü həmin sənədləri təhsil şöbələri işçiləri, nazirliyin işçiləri dərindən öyrənməlidirlər.

Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.

1. Uşaq hüquqları haqqında BMT-nin konvensiyasını tələbə nə üçün öyrənməlidir?
2. Bəs BMT-nin konvensiyasını öyrənən tələbə nə üçün uşaq hüquqları haqqında Azərbaycan Respublikasının qanununu da öyrənməlidir? Axı həmin qanun həmin konvensiya əsasında hazırlanmışdır?
3. Tələbə həmin sənədləri ali məktəbdə oxuyarkən öyrənibsə nəyə görə bu sənədləri sinif müəllimi də öyrənməlidir? Axı tələbə bir müddətdən sonra sinif müəllimi kimi fəaliyyətə başlamalı olacaq?
4. Uşaq hüquqları haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu BMT-nin konvensiyasından nələri ilə fərqlənir?
5. Uşaq hüquqları haqqında sənədlərin diqqətlə öyrənilməsi, geniş təbliği və həyata keçirilməsi nə üçün zəruri sayılır?
6. Nə üçün həmin sənədlərin məktəblərdə, xüsusən aşağı siniflərdə öyrənilməsinə ayrıca önəm verilir?
7. Uşaq hüquqlarına aid adları çəkilən sənədlərin sinif müəllimləri tərəfindən öyrənilməsi, təbliği və tətbiqi kifayət deyilmi? Nə üçün bu işə şagirdlərin valideynləri, ictimaiyyət nümayəndələri, məktəb rəhbərləri və digər təhsil işçiləri də qoşulmalıdır?

FƏSİL 17

DƏRSDƏNKƏNAR TƏLİM – TƏRBIYƏ VƏ MƏKTƏBDƏNKƏNAR TƏLİM-TƏRBIYƏ İŞLƏRİNDƏ AŞAĞI SİNİF ŞAĞİRTLƏRİNİN İŞTİRAKI

1. Dərsdənkənar təlim-tərbiyə işləri, məktəbdənkənar təlim-tərbiyə işləri.

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi şəraitində təlim-tərbiyə işi dərslərlə məhdudlaşmır. Dərslərdən əvvəl və ya sonra da təlim-tərbiyə işi təşkil edilir. Dərsdə həyata keçirilən təlim-tərbiyə işi dərsdənkənar və habelə məktəbdənkənar təşkil edilən təlim-tərbiyə işi ilə daha da möhkəmləndirilir.

Soruşmaq olar: bu iki məfhum bir-birindən fərqlənirmi? Bəri başdan deyək: cavab birmənalıdır; fərqlənir! Bəs fərq nədədir? Suala cavab vermək üçün onların ayrılıqda xüsusiyyətləri açılmalıdır.

Dərsdənkənar təlim-tərbiyə işinin xüsusiyyətləri: məfhumun statusu mübahisəlidir. İndiyədək məfhum burada səsləndirildiyi kimi deyil, sinifdən xaric təlim-tərbiyə işi adlandırılmışdır. Milli pedaqogikada sübut edilmişdir ki, həmin ad

işin mahiyyətini düzgün ifadə etmir. Çünki, sinifdən xaric iş ifadəsinə görə o cür tədbir sinifdə keçirilmir, ondan kənarlarda keçirilir. Həyatda isə dönə-dönə görürük ki, o cür tədbirlərdən bir qismi məhz sinifdə də, sinif otağında da həyata keçirilir. Odur ki, həmin məfhumun sinifdən xaric deyil, dərsləndən kənar kimi ifadə edilməsi daha düzgün, daha dəqiqdir.

Dərsləndən kənar təlim-tərbiyə işi ya dərslə qədər təşkil olunur, yaxud dərsləndən sonra. Dərsləri birinci növbədə olan siniflər üzrə əlavə tədbirlər ikinci növbədə həyata keçirilir. İkinci növbədə dərsləri olan siniflərin şagirdləri isə dərsləndən kənar təlim-tərbiyə işlərini birinci növbədə təşkil edirlər. İkincisi, dərsləndən kənar təlim-tərbiyə işləri dərslərdən fərqli olaraq, dərslər cədvəli ilə tənzimlənmir; imkan olduqca, zərurət yarandıqca təşkil edilir. Üçüncüsü, dərsləndən kənar təlim-tərbiyə işini məktəb təşkil edir: məktəbin rəhbəri, yaxud sinif rəhbəri və ya fənn müəllimi, habelə sinif müəllimi. Dördüncüsü direktor və onun müavinləri, yaxud sinif rəhbəri və ya fənn müəllimi dərsləndən kənar təlim-tərbiyə işlərini məktəbdə də, məktəbdən kənarlarda da təşkil edə bilər. Məsələn, hansısa sinif müəllimi şagirdlərlə məsləhətləşərək dərsləndən sonra Şəhidlər Xiyabanını ziyarət edirlər. Bu tədbir dərsləndən kənar tədbir hesab edilir. Nə üçün? Çünki, həmin tədbirlərin təşkilatçısı məktəbdir, müəllimdir. Beşincisi, dərsləndən kənar təlim-tərbiyə işinin qarşısında həmişə müəyyən tərbiyəvi məqsəd qoyulur; bu məqsədə çatmaq üçün tədbir ətraflı planlaşdırılır və mütəəkkil formada həyata keçirilir.

Göstərilən xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq dərsləndən kənar təlim-tərbiyə işi məfhumunun mahiyyəti belə açıqlanır: **keçirildiyi yerdən asılı olmayaraq, dərsləndən əvvəl və ya sonra şagirdlərlə məktəbin təşkil etdiyi məqsədyönlü, planlı və mütəəkkil tədbirlər dərsləndən kənar təlim-tərbiyə işi adlanır.**

Bəs dərsləndən kənar təlim-tərbiyə işləri hansı formalarda təşkil edilir? Bu qəbildən olan iş formaları məktəblərimizdə çoxdur. Onlardan ən geniş yayılanların bəzilərini qeyd edək: rəsm dərnişini, rəqs dərnişini, musiqi dərnişini, əl işi dərnişini, hazır cavablar klubu, xor dərnişini və s. aşağı sinif şagirdləri ən çox bu cür dərnişinlərdə iştirak edirlər. Dərnişik halında təşkil edilən dərsləndən kənar təlim-tərbiyə işi ilə yanaşı, müvəqqəti səciyyə daşıyan təlim-tərbiyə işləri də var.

Bunlar da fərdi formada, qrup şəklində və kütləvi halda müşahidə edilir. Fərdi təlim-tərbiyə işi xüsusi qabiliyyətli şagirdlərlə də, müxtəlif səbəblərdən geri qalan şagirdlərlə də aparılır. Məsələn, gözəl xətti olan şagirdə və ya yaxşı şəkil çəkmək bacarığı olan şagirdlərə dildən, riyaziyyatdan əyani vəsaitlər hazırladan müəllimlərimiz var. Yaxud, sinif müəllimi bir qrup şagird ayırır və hər gün sinif otağında səliqə-səhman yaratmağı həmin qrupa tapşırır. Kütləvi təlim-tərbiyə işinə sinif üzrə Yeni il şənliyinə və ya Novruz bayramına hazırlığı nümunə gətirmək olar.

3.Məktəbdənkənar təlim-tərbiyə işinin xüsusiyyətləri. Məktəbdənkənar və dərslənkənar təlim-tərbiyə işlərində oxşar cəhətlər var. Əvvəla, hər ikisinin iştirakçıları ümumtəhsil məktəblərinin şagirdləridir. Hər ikisinin tədbirləri məktəbdə iş rejimini nəzərə alır, dərslə maneçilik göstərmir. Hər ikisində şagirdlərin fəaliyyəti könüllülük prinsipi əsasında qurulur. Hər ikisinin fəaliyyəti məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil olur.

Oxşarlıqla yanaşı, dərslənkənar təlim-tərbiyə işlərindən fərqli olaraq, məktəbdənkənar təlim-tərbiyə işini səciyyələndirən xüsusiyyətlər də var. Əvvəla, dərslənkənar təlim-tərbiyə işini həyata keçirən rəsmi qurum deyil, ictimai əsaslarda fəaliyyət göstərən müəllimlərdir; məktəbdənkənar təlim-tərbiyə işi ilə məşğul olanlar isə xüsusi təşkilatın-məktəbdənkənar təlim-tərbiyə müəssisələrinin mütəxəssisləridir. Bu cür müəssisələr isə respublikamızın bütün rayonlarında var. Rəsmi məlumatlara görə 2002-ci ildə Azərbaycan Respublikasında 400-dən artıq məktəbdənkənar təlim-tərbiyə müəssisəsi fəaliyyət göstərmişdir. Onların sırasında uşaq kitabxanalarını, uşaq teatrını, gənc texniklər stansiyalarını, idman məktəblərini, musiqi məktəblərini, incəsənət məktəblərini, uşaq və gənclər yaradıcılıq stansiya və evlərini, ekoloji mərkəzi, uşaqların yaradıcılıq və sağlamlıq mərkəzini, uşaqların və gənclərin turizm və ekskursiya mərkəzini, uşaq stadionunu, estetik tərbibə mərkəzini, bədii yaradıcılıq evini, uşaq şəkil qalereyasını, xor studiyasını, gənc radistlər, dənizçilər, paraşütçülər, aviatorlar klublarını və s. göstərmək olar.

Məktəbdənkənar təlim-tərbiyə müəssisələri adlarının nəzərdən keçirilməsindən görünür ki, elm, texnika, mədəniyyət, incəsənət, ədəbiyyat və s. sahələr üzrə uşaqların, yeniyetmə və gənclərin bilik və bacarıqlarını, qabiliyyət və istedadlarını inkişaf etdirmək üçün Azərbaycan Respublikasında zəruri olan şərait yaradılmışdır. Lakin, təəssüf ki, bu gözəl, obyektiv imkanlardan heç də bütün məktəblərin şagirdləri, valideynlərin uşaqları lazımınca istifadə etmir.

Təcrübə göstərir ki, dərslənkənar və məktəbdənkənar təlim-tərbiyə işinin əhəmiyyətini qiymətləndirən və şagirdlərinin diqqətini bu işə yönəldən məktəblərin rəhbərləri, fənn müəllimləri və sinif müəllimləri öz şagirdlərində yaradıcılıq qabiliyyətinin xeyli inkişaf etdiyinin şahidi olurlar.

Nəzərə alınmalıdır ki, məktəbdənkənar təlim-tərbiyə müəssisələri tədbirlərini özlərinin yerləşdikləri binada da, digər yerlərdə də, o cümlədən ümumtəhsil məktəblərində də təşkil edə bilirlər.

Deyilən cəhətlərini əsas götürərək məktəbdənkənar təlim-tərbiyə məfhumunun mahiyyətini belə ifadə etmək olar: **keçirdiyi yerdən asılı olmayaraq məktəbdənkənar təlim-tərbiyə müəssisəsinin gənc nəsilə əlaqədar həyata**

keçirdiyi bütün məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil tədbirlərə məktəbdənkənar təlim-tərbiyə işi deyilir.

4. Dərsdənkənar təlim-tərbiyə işində və məktəbdənkənar təlim-tərbiyə işində şagirdlərin iştirakı

Külli miqdarda faktlardan aydın olur ki, elm, texnika, incəsənət, ədəbiyyat, musiqi, nəğmə, aktyorluq, heykəltəraşlıq və s. sahələrdə şöhrət tapmış şəxslərin böyük əksəriyyəti dərsdənkənar və ya məktəbdənkənar təlim-tərbiyə işlərinin fəal iştirakçıları olmuşlar. Onların həyat və fəaliyyətlərindən o da məlum olur ki, aşağı sinif şagirdlərinin məktəbdənkənar təlim-tərbiyə işinə qoşulması iki zərurətdən irəli gəlir. Birincisi, şagirdlərin öz istək və arzularıdır. Yəni şagird özü hansı dərnekdə iştirak etmək istəyirsə, həmin dərneyə yazılır və onun işində fəal iştirak edir, qabiliyyətini təkmilləşdirir. İkinci zərurət məktəbdə aparılan izahat işi ilə əlaqədardır. Yəni məktəbdə müəllimlərin, sinif rəhbərlərinin, sinif müəllimlərinin şagirdlər arasında apardıqları izahat nəticəsində onlar məktəbdəki dərneklərin fəaliyyəti ilə və məktəbdənkənar təlim-tərbiyə müəssisələrinin işi ilə maraqlanırlar. Onlar şeir yazmağa, şəkil çəkməyə, kolleksiya yığmağa, deklomasiya deməyə, radio işinə, fəaliyyətin digər növlərinə istiqamətləndirirlər.

Fərdi şəkildə çalışmağa meyilli olan şagirdlərin fəaliyyətlərinin məhsullarını yüksək qiymətləndirən məktəblərin işi təqdirə layiqdir. Belə məktəblər ayrı-ayrı şagirdlərin əl işlərindən, rəsmlərindən ibarət sərgi təşkil edir, musiqi alətlərində çalmaq, nəğmə oxumaq, rəqs etmək bacarıqlarına baxış keçirirlər. Fərdi işlərə kütləvi baxışın təşkili, məktəbdə digər şagirdlərə güclü tərbiyəvi təsir göstərir. Ayrı-ayrı dərneklərə şagirdlərin cəlb edilməsini artırır.

Konkret fənlər üzrə dərneklərdən əlavə, ayrı-ayrı məktəblərdə şagirdlər müxtəlif adlı birləşmələrdə: studiyalar, klublar, sənətsevərlər, məktəblər, özfəaliyyət dərnekləri, tədqiqatçılar, hüquqşünaslar, polis köməkçiləri, cəsurlar, şahinlər və s. sahələrdə böyük həvəslə fəaliyyət göstərir.

Son zamanlar dərsdənkənar təlim-tərbiyə işlərinin sıralarına şagirdlərin müəllimlərlə birlikdə iştirakına imkan verən tarixi hadisələrin qeyd olunması da əlavə edilmişdir: Yeni il, 8 Mart Qadınlar günü, Novruz bayramı, Qurban bayramı, Konstitusiyaya günü, Azərbaycan ordusu günü, Qayıdış günü, 28 May günü və s.

Fənn olimpiadaları, idmanın ayrı-ayrı növləri üzrə yarışirlar, şahmat yarışları, əl işlərindən ibarət müsabiqələr, Şəhidlər Xiyabanını ziyarət, şəhidlər ailəsinə baş çəkmək, şəhidlərin abidələri ətrafında səliqə-səhman yaratmaq, şəhidlərin xatirələrinin əbədiləşdirilməsində iştirak etmək və s. kimi faydalı tədbirlər də dərsdənkənar təşkil edilən təlim-tərbiyə işləri sırasına aiddir.

5. Dərsdənkənar və məktəbdənkənar təlim-tərbiyə işlərini bilməyin tələbə üçün əhəmiyyəti

Təlim-tərbiyə işlərinin bu növündən ətraflı xəbərdar olmağın tələbə üçün bir çox cəhətdən faydası var. Tələbə yəqin edir ki, gənc nəslin təhsillənməsi məktəbdə təlim prosesi ilə məhdudlaşmır; məktəbdə sırf təlim işi ilə yanaşı, respublikamızın məktəblərində uşaqların, yeniyetmələrin və gənclərin hərtərəfli

inkişafı üçün əlavə imkanlar da yaradılır. Məktəbin özündə müxtəlif məzmunlu və başqa-başqa istiqamətli dərşdənkənar təlim-tərbiyə işləri təşkil edilir. Hər bir şagird öz maraqlarına, istək və arzularına uyğun gələn yaradıcılıq işləri ilə məşğul ola bilər. Bu azdır, tələbə onu da öyrənir ki, məktəbdə təlim-tərbiyə işindən əlavə, uşaqlara, yeniyetmə və gənclərə xidmət edən xeyli məktəbdənkənar təlim-tərbiyə müəssisələrinin geniş şəbəkəsi də yaradılmışdır. Bir tələbə, bir vətəndaş kimi, bu məlumat onda iftixar hissi yaratmaya bilməz. Bundan başqa, bu günkü tələbə sabah valideyn olacaq, ailə sahibi, övlad sahibi olacaq. O zaman həmin valideyn öz məlumatlarına əsasən uşaqlarına məktəbdənkənar təlim-tərbiyə müəssisələri barədə məlumat verə və onları zövqlərinə uyğun gələn istiqamətə yönəldə bilər.

Dərşdənkənar və məktəbdənkənar təlim-tərbiyə işləri haqqında bilik tələbəyə başqa cəhətdən daha çox lazımdır. Axı o, sinif müəllimliyinə hazırlaşır! Sinif müəllimi kimi fəaliyyət göstərərək bu günkü tələbə fənn müəllimlərindən və onların şagirdlərindən qat-qat artıq dərəcədə həm də öz şagirdləri ilə, həm də onların valideynləri ilə ünsiyyət qurmalı olacaq. Sinif müəllimi il boyu eyni şagirdlərlə işlədiyindən və onların valideynləri ilə görüşdüyündən hər şagirdin nəyə qadir olduğunu daha ətraflı öyrənə bilər. Bu səbəbdən də şagirdlərinə də, onların valideynlərinə də dərşdənkənar və məktəbdənkənar təlim-tərbiyə işləri barədə, məktəbdənkənar təlim-tərbiyə müəssisələri haqqında ətraflı məlumatı məhz belə sinif müəllimi verə bilər; uşağın hansı sahədə bilik və bacarığını, istedad və qabiliyyətini inkişaf etdirməyin daha münasib olduğu barədə əsaslandırılmış məsləhəti məhz məlumatlı sinif müəllimi verir.

Yönəldici və düşündürücü çalışmaları.

- 1.Dərşdənkənar təlim-tərbiyə işi və məktəbdənkənar təlim-tərbiyə işi məfhumları arasında olan oxşar və fərqli cəhətləri açın.
2. Dərşdənkənar təlim-tərbiyə işinin formalarını sadalayın.
- 3.Məktəbdənkənar təlim-tərbiyə müəssisələrini və onların iş formalarını sadalayın.
- 4.Dərşdənkənar təlim-tərbiyə işi və məktəbdənkənar təlim-tərbiyə işi haqqında məlumatlar tələbə üçün və sinif müəllimi üçün hansı cəhətlərdən faydalıdır?

FƏSİL 18.

Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir göstərən amillər.

1.Şəxsiyyətin formalaşmasına nələrin təsir göstərdiyini bilmək nə üçün vacibdir?

Suala cavab verməzdən əvvəl şəxsiyyət məfhumunun nə demək olduğu aydınlaşdırılmalıdır. Şəxsiyyət məfhumu haqqında iki əsas anlayış mövcuddur: Fəlsəfi anlayış və pedaqoji anlayış. Fəlsəfi anlayışa görə şəxsiyyət deyəndə cəmiyyətin inkişafına təsir göstərən şəxs, adam nəzərdə tutulur; belə şəxslər isə tək-tək olur. Belələrinə isə, adətən, deyirlər: filankəs şəxsiyyətdir.

Milli pedaqogikada şəxsiyyət məfhumu tamam başqa cür başa düşülür. Milli pedaqogikaya görə şəxsiyyət deyəndə hər bir adamın anadan olduğu gündən sonra, həyat boyu qazandığı mənəvi keyfiyyətlərin məcmuu başa düşülür. Başqa sözlə deyilsə, hər bir insanın şəxsiyyəti var; O, filan-filan mənəvi keyfiyyətlərə malikdir. Bu keyfiyyətlər isə cəmiyyət üçün faydalı da, zərərli də ola bilər.

Hər hansı adamı səciyyələndirəndə, ona xasiyyətnamə verəndə onun boyu, gözlərinin, saçının rəngi deyil, mənəvi aləmi, mənəvi keyfiyyətləri, şəxsiyyəti ön plana çəkilərək səciyyələndirilir.

İndi yuxarıda səsləndirilmiş ilk sualın cavabına keçə bilərik. Adamlarda mənəvi keyfiyyətlərin, yəni şəxsiyyətin formalaşmasına nələrin təsir göstərdiyini bilmək hamıya, hər bir şəxsə lazımdır. Nə üçün birinin hafizəsi zəif, digərinin hafizəsi isə möhkəm olur; qabiliyyət birində musiqi sahəsində, digərində təsviri sənətdə, başqasında şeirdə, daha başqasında texnikada və s. və i.a. sahələrdə intensiv inkişaf edir?

Bu cür suallar hər bir valideyni düşündürür. Şagirdlərdə müxtəlif bilik, bacarıq və qabiliyyət səviyyələri ilə tez-tez qarşılaşan müəllim həmin suallara inandırıcı cavab axtarır.

Həmin sual və ona verilən cavab sinif müəllimliyinə hazırlaşan tələbə üçün üç cəhətdən zəruridir. Birinci cəhət tələbə kimi onun özünə lazımdır. Həmin suala elmi, tutarlı, əsaslı, inandırıcı cavab tapan tələbə özünü bir insan, bir mütəxəssis kimi təkmilləşdirməyin yolunu tapacaqdır. İkinci cəhət də onun özü ilə bağlıdır; lakin bu dəfə tələbə kimi deyil, sinif müəllimi kimi fəaliyyət göstərərkən gərəkli olacaqdır. Kiçik yaşlı uşaqların biliklərində, bacarıq və qabiliyyətində tamamilə fərqli keyfiyyətlərlə qarşılaşan sinif müəllimi həmin keyfiyyət və səviyyələrin səbəblərini bilməkdə və onların inkişafına düzgün istiqamət verməkdə acizlik göstərməyəcək. Üçüncü cəhət də tələbə ilə bağlıdır; lakin bu dəfə valideynlərə istiqamətlənir. Tələbə sinif müəllimi kimi işləyən zaman valideynlərlə məsləhətləşir; şagirdlərin şəxsiyyətində müşahidə olunan, xoşagələn və xoşagəlməyən əlamətlərin səbəbləri barədə, bu səbəblərin nəzərə alınması haqqında valideynlərə məsləhətlər verməli olur.

Sual olunur uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasına hansı amillər təsir göstərir?

2.Uşaq şəxsiyyətinə təsir göstərən amillər haqqında fikir müxtəlifliyi.

Uşaq şəxsiyyətində əmələ gələn mənəvi keyfiyyətlərin səbəbləri barədə bir-birindən fərqlənən xeyli fikirlər söylənmişdir. Bu rəngarəng fikirlər Milli pedaqogikada 7 qrupa bölünmüşdür:

- 1.İrsiyyətə üstünlük verilməsi;
- 2.İlahi qüvvəyə üstünlük verilməsi;
- 3.Mühitə üstünlük verilməsi;
- 4.Tərbiyəyə (pedaqoji prosesə) üstünlük verilməsi;
- 5.İrsiyyət və mühit amillərinin qoşa təsirinə üstünlük verilməsi;
6. Mühit və tərbiyə amillərinin qoşa təsirinə üstünlük verilməsi;
7. İrsiyyətin, mühitin, pedaqoji prosesin və şəxsi əməyin qarşılıqlı təsirinə üstünlük verilməsi.

İnsan xarakterini başlıca olaraq *irsiyyətlə izah edənlər* keçmişdə də çox olmuş, indi də az deyil. Məsələn, müasir ABŞ-ın aparıcı alimlərindən olan E.Torndayk, yaxud C.Dyui bu cərəyanın ən öncül nümayəndələrindəndir. Torndayk yazır ki, orqanizmdəki genlər adamın həm fiziki, həm də zehni keyfiyyətlərini təyin edir. Yaxud, Dyuinin əqidəsinə görə uşağın inkişafı anadangəlmə instinkt və qabiliyyətlər əsasında mümkün olur.

İrsiyyət nəzəriyyəsi bəzi atalar sözlərində də özünə yer tapmışdır: “Namərd gəlib mərd olmaz, olmasa mərd atası”, “Ot kökü üstə bitər”, “Qurd adını dəyişər, xasiyyətini dəyişməz”, “Qozbeli qəbir düzəldər” və s.

Şəxsiyyətin keyfiyyətlərinin *mühit amilləri ilə izah edilməsi*. Bu nəzəriyyənin qatı tərəfdarlarından ingilis filosofu C.Lokki və fransız filosofu J.J.Russonu qeyd etmək olar. Birinci “Ağ lövhə” nəzəriyyəsinin müəllifi kimi məşhurdur. Hər ikisinin əqidəsinə görə insan xarakterini formalaşdıran başlıca amil mühitdir: uşaqda hansı xüsusiyyətləri görmək istəyirsənsə, onu həmin xüsusiyyətləri tələb edən mühitə sal. İnsan xarakterinin formalaşmasında mühit amillərinə üstünlük verən nəzəriyyə atalar sözlərinə də yol tapmışdır: “Atı at yanına bağlarsan həmrəng yox, həm xasiyyət olar”, “Yaxşı yoldaş adamı bay edər, pis yoldaş zay”, “Mərdi qova-qova namərd etmək olar” və s.

Şəxsiyyətin formalaşmasında *tərbiyəyə üstünlük verilməsi*. Bu nəzəriyyənin yaradıcılarından Siracəddin Urməvini, Y.A.Komenskini, R.Oueni, K.Helvetsini qeyd etmək olar. Məsələn, Urməvi yazırdı ki, atası xristian olan uşağı müsəlman tərbiyə etsə müsəlman olar. Yaxud, Helveti sübut etməyə çalışırdı ki, ağıl və əxlaq cəhətdən adamların bərabərsizliyi aldıkları tərbiyədəki fərqi nəticəsidir. Və ya Məhəmməd peyğəmbər hədislərindən birində deyir: “Heç bir ata övladına gözəl tərbiyədən qiymətli hədiyyə verə bilməz”. Seyid Əzim Şirvani “... ki, nə qədər olsa şəxs naqabil

Tərbiyəylə olur yenə
kamil”.

Qoşa amillər nəzəriyyəsi. Bu nəzəriyyə müxtəlif formada özünü göstərir. Bir qrup alimlər (K.Uşinski, V.Suxomlinski, V.Lixaçov) isbat etməyə çalışmışlar ki, şəxsiyyəti formalaşdıran həm mühitdir, həm də tərbiyə.

Başqa qrup alimlər (məsələn, C.Qrey, Q.Ayzek) insan xarakterinin formalaşmasında irsiyyətin (genlərin) və mühitin rolunu ön plana çəkmişlər.

Üçüncü qrup alimlər şəxsiyyətin formalaşmasının başlıca səbəbini irsiyyətdə və tərbiyədə görürlər. Bu meylin ən parlaq nümayəndəsi İ.Pestalotsidir.

Materialist dialektikaya istinad edən A.S.Makarenko kütləvi təcrübə ilə sübut etmyə çalışmışdır ki, uşaqların pozğun əxlaqı nəinki pozğun mühitin, həm də başlıbaşına buraxılmış tərbiyənin nəticəsidir. O, təcrübə yolu ilə sübut edirdi ki, həmin pozğun uşaqlar düzgün tərbiyə ilə fəal şəkildə əhatə olunarsa və mühitin fəal amilinə çevrilərsə qüsurlu mühitin və qüsurlu tərbiyənin məhsulu hesab edilən əxlaqi keyfiyyətləri aradan qaldırmaq və əvəzində cəmiyyət üçün faydalı keyfiyyətlər formalaşdırmaq olar.

İnsan xarakterinin formalaşması səbəblərinə dair müxtəlif nəzəriyyələrin mahiyyətinin qısa şərhini Milli pedaqogika mövqeyindən yekunlaşdıraraq. Milli pedaqogikaya görə ümumi şəkildə səciyyələndirilən nəzəriyyələrdə, əvvəla, müəyyən həqiqət var. Həqiqət orasındadır ki, həmin nəzəriyyələrdən hərəsində gah irsi əlamətlərin, gah mühit amillərinin, gah da tərbiyənin rolu etiraf edilir. İkincisi, bununla belə, səciyyələndirən nəzəriyyələrdən ayrılıqda heç biri ilə razılaşmaq mümkün deyil. Nə üçün? Çünki onların hər biri ayrılıqda birtərəflidir. Milli pedaqogika belə hesab edir ki, uşaq şəxsiyyətinin təşəkkülündə və formalaşmasında, əvvəla, irsiyyətin də, mühitin də, pedaqoji prosesin də, hətta şəxsi əməyin də müəyyən payı var; ikincisi, həmin amillər insan şəxsiyyətinə ayrılıqda deyil, qarşılıqlı əlaqədə təsir göstərir; üçüncüsü, şəxsiyyətin formalaşmasında onlardan hərəsinin *müəyyən* rolu və *vəzifəsi* vardır; dördüncüsü, həmin rol və vəzifə indiyədək elmdə açılmamışdır, dəqiqləşdirilməmişdir.

Sual olunur: Milli pedaqogikaya görə şəxsiyyətin formalaşmasında irsiyyətin rolu varmı? Varsa nədən ibarətdir?

3.Milli pedaqogika şəxsiyyətin formalaşmasında irsiyyətin rolunu nədə görür?

Sınıf müəllimi insan fiziologiyasını da bilməlidir ki, uşaqların fiziki, fizioloji və psixoloji inkişafı ilə əlaqədar valideynlərlə fikir mübadiləsi aparan zaman onlara elmi əsaslarda məsləhətlər verə bilsin. Fiziologiyada isbat olunmuşdur ki, cinsi hüceyrələrdə olan xromosomlar nəsillər arasında, bir növ, körpü rolunu oynayır. Bu əsasda yaranan sinir sistemi insanın təlim almasına və tərbiyə olunmasına imkan yaradır. Fiziologiyada o da sübut olunmuşdur ki, adamların böyük əksəriyyətində irsi imkanlar normada olduğundan, onların psixoloji imkanları da oxşardır: eyni yaş dövründə və eyni şəraitdə normal inkişaf edən adamların çoxunda psixoloji xüsusiyyətlər təqribən bir-birinə yaxın olur.

Nəzərə alınmalıdır ki, anadangəlmə əlamətlərin heç də hamısını irsi əlamətlər hesab etmək olmaz. Sınıf müəllimi bu cəhəti nəzərə almalıdır: İrsi əlamətlər nəsillərdən nəsillərə keçir; belə əlamətlər mühitin təsirinə davamlı olur. Hansısa daxili və ya xarici mühitin təsiri ilə ana bətnində əmələ gələn dəyişiklik irsi əlamət hesab edilə bilməz. Çünki belə dəyişiklik növbəti nəsle keçmir.

Sınıf müəllimi yadda saxlamalıdır ki, irsən nəsildən-nəsle keçən əlamətləri təlim-tərbiyə vasitəsi ilə dəyişdirmək, demək olar ki, mümkün deyil; amma anadangəlmə əlamətlərə təsir etmək imkanı olur.

Məlumdur ki, irsən nəsildən-nəsle keçən əlamətlər iki qrupa ayrılır: fiziki əlamətlər və fizioloji əlamətlər. Bədənin quruluşu, uzun forması, saçın rəngi, gözün quruluşu, yerləş tərz, qamət kimi əlamətlər birincilərə aiddir, başbeyin pərdəsi, oradakı girintilər-çıxıntılar, sinir hüceyrələri, bütövlükdə ali sinir sistemi ikincilərə aiddir.

Milli pedaqogikaya görə fiziki əlamətlərin insan mənəviyyətinə o qədər də daxil yoxdur. İnsan şəxsiyyətinin formalaşmasında fizioloji əhəmiyyətlərin isə *müəyyən* rolu var.

Tələbə sual verib soruşmağa haqqı var: İnsan xarakterinin formalaşmasında irsiyyətin müəyyən rolu nədən ibarətdir? Milli pedaqogikaya görə, *irsən nəsildən-nəsle keçən fizioloji əlamətlər insan şəxsiyyətinin formalaşmasında zəmin, bünövrə, özül rolunu oynayır.*

Sınıf müəllimi unutmamalıdır ki, fizioloji əlamətləri normal olan şagirdlərin təlim-tərbiyə işini normal təşkil etmək imkanı mövcuddur.

4.Şəxsiyyətin formalaşmasında mühitin rolu Milli pedaqogikada necə başa düşülür?

Mühit olduqca geniş məfhumdur. Təbiət hadisələri və cisimləri, ictimai hadisələr, ictimai-iqtisadi münasibətlər, siyasi və ideoloji şərait, ölkənin digər ölkələrlə və xalqlarla münasibətləri, bir sözlə, insan şəxsiyyətinə təsir göstərən bütün maddi və mənəvi dəyərlər mühit məfhumuna daxildir.

Mühitin bu saysız-hesabsız amilləri insana, onun əhval-ruhiyyəsinə təsir göstərir. Mühitin təsiri ilə adamda yaranan hisslər və fikirlər cəmiyyətin xeyrinə də, zərərinə də ola bilər. Məsələn, ayrı-ayrı adamlar tərəfindən haqqın, ədalətin pozulduğunu görən şəxsə narazılıq hissi əmələ gəlir. Süründürməçilik halları, əbəs yerə get-gələ salmaq adamların əhvalını pozur, mənfi fikir yaradır. Adətən adamlar təmiz yerə zibil atmır, zibilli yerə atırlar. Qonaq

getdiyin evi səliqə-səhmanda, təmiz gördükdə ayaqqabını çıxarıb içəri daxil olursan. Nə üçün? Çünki otaqda hökm sürən ideal təmizlik adamı təmizliyə, səliqə-səhmana təhrik edir.

Gətirilən faktlardan görmək çətin deyil ki, adam, adətən, ətraf mühiti nəzərə alaraq hərəkət edir. Başqa sözlə deyilsə, ətraf mühit amilləri insan şəxsiyyətinə müəyyən formada təsir göstərir.

Soruşurlar: şəxsiyyətin formalaşmasında mühitin rolu nədən ibarətdir?

Milli pedaqogikaya görə, ətraf mühit amilləri adamlarda əxlaqi, estetik, ideya-siyasi, ekoloji, iqtisadi, hüquqi və s. **keyfiyyətlərin baş qaldırılmasına təkan verir.**

Sinif müəllimi bu gerçəkliyi nəzərə almalıdır. Nəzərə almalıdır ki, ətraf mühiddə, xüsusən sinif otağında hər şey ölçülüb-biçilməlidir; sinif otağında nə varsa hamısı tərbiyəvi yük daşmalıdır.

Sinif müəllimi yadda saxlayır ki, mühit amillərinin adamlara təsiri qeyri mütəşəkkil olsa da, onlardan tərbiyə məqsədi üçün istifadə edilə bilər.

5. Milli pedaqogika şəxsiyyətin formalaşmasında pedaqoji prosesin rolunu nədə görür?

Sinif müəllimi belə bir suala laqeyd qala bilməz: uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında pedaqoji proses, yəni məktəbdə həyata keçirilən təlim-tərbiyə işi nəyə qadirdir? Azərbaycan Respublikasında məktəb təbiət və cəmiyyət hadisələri haqqında gənc nəsələ real, obyektiv bilik verir; bu biliklərin vasitəsi ilə onu müəyyən dərəcədə tərbiyə edir. Bu mənada bizim məktəblərə sadəcə tədris müəssisəsi kimi baxmaq düzgün olmaz. Nə üçün? Çünki, cəmiyyətin inkişaf yekunu olan müasir məktəb ölkəmizin sonrakı inkişafının bir növ, daha da təkmilləşdirilməsi şərtlərindən birinə çevrilir.

Sinif müəllimi üçün məlum olmalıdır ki, ülvəi məqsədə xidmət edən məktəb, mütərəqqi məzmunla malik olan təlim şagird şəxsiyyətini uğurla formalaşdırmaq üçün zəruridir; lakin bu zərurət kifayət deyil. Nədən ötrü? Çünki, belə məktəb və bu cür təlim şagird şəxsiyyətində istənilən keyfiyyətləri avtomatik şəkildə formalaşdırmır. Atalar demiş: Halva-halva deməklə ağız şirin olmur. Bundan ötrü təlim-tərbiyə işinin həyata keçirildiyi mühit də nəzərə alınmalıdır. Bəzən ətraf mühiddə baş verən hadisələr məktəbin, müəllimin çox məzmunlu, faydalı işinin tərbiyəvi kəsərini xeyli azaldır, hətta heçə endirə də bilər.

Sinif müəllimi onu da nəzərə almalıdır ki, təlim-tərbiyə işi heç də həmişə hər yerdə arzu olunan səviyyədə qurulmur. Müəllimin ehtiyatsız bir sözü, bir hərəkəti şagirdlərdə ona olan inamı qırır. Yaxud, şagirdin yol verdiyi bir nöqsanı dönə-dönə ona xatırladan, həmin şagirdə hansısa müsbət bir əlamətin olduğunu görməyən və ya görmək istəməyən müəllim, istər-istəməz, onu özündən uzaqlaşdırmış olur.

Müəllimə hörmətin əşya formasına enməsi də tərbiyə işinə güclü zərbə vurur. Təlim-tərbiyə işində şagirdin müəllimə (tərbiyəçiyə) dərin hörməti, həqiqi rəğbəti onun bütün tapşırıqlarını vaxtında, yüksək səviyyədə yerinə yetirməsindən, dərəcə daim hazır gəlməsindən, özünü nümunəvi aparmasından ibarət olmalıdır. Hədiyyəni bunda görən müəllim şagirdlərinin gözündə ucalır, onların qəlbində özünə mənəvi abidə ucaltmış olur. Məhz bu cür tərbiyə şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında güclü amilə çevrilir. Deməli, məktəbdə təlim-tərbiyə işinin səviyyəsi xeyli dərəcədə müəllimdən, öz üzərində onun nə dərəcədə təkidlə işləməsindən, həmkarları ilə, şagirdləri ilə, valideynlərlə, ictimaiyyət nümayəndələri ilə rəftarından çox asılıdır.

Böyük nüfuz sahibi olan müəllimlərin təcrübəsinə əsaslanan Milli pedaqogika belə hesab edir ki, *uşaq şəxsiyyətində baş qaldıran mənəvi keyfiyyətləri pedaqoji proseslə, yəni təlim-tərbiyə vasitəsi ilə bu və ya digər istiqamətə yönəltmək mümkündür.*

6.Xarakterin formalaşmasında şəxsi əməyin rolunu Milli pedaqogika necə qiymətləndirir?

Hamımıza məlumdur ki, yer üzündə ucaldılan binalar, salınana bağlar, tikilən körpülər, yaradılan raketlər, quraşdırılan kompüterlər, bütün maddi və mənəvi dəyərlər insan zəkasının, bəşər əməyinin məhsuludur. Müxtəlif çeşidli maddi və ya mənəvi dəyərlər yaradan insanların özləri də inkişaf edir, zəkası cilalanır, qabiliyyətləri formalaşır, yeni-yeni bacarıq sahibi olurlar. Bu həyat həqiqəti müəllimlərə, o cümlədən sinif müəllimlərinə məlum olmalıdır; o da məlum olmalıdır ki, yüksək zəka, iti təfəkkür, dərin qabiliyyət sahibi olmaq üçün adamdan təkidli zəhmət, yorulmaq bilmədən çalışmaq, yenə çalışmaq tələb olunur. Müdrik adamlar bu həqiqəti də dönə-dönə etiraf etmişlər. Məsələn, Azərbaycanın görkəmli filosofu, dramaturqu M.F.Axundov yazır ki, alimlik ata çuxası deyil ki, miras kimi övlada verilsin. Əsil alim olmaq üçün yorulmaq bilmədən işləmək və təkidlə öyrənmək lazımdır.

Təqribən eyni fikri K.Marks da qələmə almışdır: Elmdə geniş şahrah yol yoxdur; elmin şölə saçan zirvələrini yalnız onun daşlı-kəsəkli cığırıları ilə yorulmaq bilmədən irəliləyən şəxslər fəth edə bilirlər.

Burada tələbə soruşa bilər: bu cür fikirlərdən hansı nəticə çıxır? Nəticə belədir: Milli pedaqogikaya görə, *əməkdə qazanılan müvəffəqiyyətlər daha çox şəxsin malik olduğu qabiliyyətlərin məhsuludursa, qabiliyyətlər də onun göstərdiyi işgüzarlığın, fədakarlığın, səyin nəticəsidir. Gərgin şəxsi fəaliyyət müəyyən qabiliyyətlərin yaranmasına səbəb olduğu kimi, yaranan yeni qabiliyyətlər də gələcək fəaliyyətin daha uğurlu olmasını şərtləndirir.*

Tələbə yenə sual verə bilər: çıxarılan bu nəticənin mən tələbəyə və aşağı siniflərdə təlim işinə başlayarkən mən müəllimə nə dəxli var? Dəxli odur ki, əvvəla, öz tələbəlik fəaliyyətində uğurlar qazanmaq üçün, pedaqoji qabiliyyətini inkişaf etdirmək üçün səylə çalışmalıdır; ikincisi, ibtidai məktəbdə sinif müəllimi işləyən zaman şagirdlərdə işgüzarlıq qabiliyyətinin formalaşmasına xüsusi qayğı göstərməli olacaqdır.

Diqqətli tələbə yenə soruşa bilər: görəsən şəxsin öz əməyinə, əməyin nəticəsinə münasibəti qabiliyyətlərinin inkişafına təsir göstərirmi? Maraqlı sualdır. Həyat faktlarından aydın görünür ki, adamın öz işinə, işinin gedişinə və nəticəsinə diqqət yetirməsi, uğurlarını və nöqsanlarını, bu nöqsanların səbəblərini nəzərə alması bacarıq və qabiliyyətləri maksimum dərəcədə inkişaf etdirməyin zəruri şərtlərindən biridir. Bəzi şəxslərdə möcüzə kimi, “Allah vergisi” kimi görünən qabiliyyət sahibləri ilə söhbətlərdən məlum olur ki, burada möcüzəli bir şey yoxdur. Hesablayıcı elektron maşınla yarışan fransız Moris Daqberlə, cüzi əzələ hərəkəti əsasında fikir oxuyan Tofiq Dadaşovla, xəstəyə toxunmadan əl ilə müalicə edən Cuna Davidaşvili ilə, illuziya sahəsində Qazaxıstan artisti Sultanqalı Şükürovla, bir anlığa bədənini ağac kimi bərkidən çinli Şiyanxu ilə söhbətlər bunu sübut edir. Onların hansından bu qeyri adi qabiliyyətin səbəbini soruşanda deyirlər: yorulmaq bilməyən məşq! Yenə də məşq!

Bu sətirləri oxuyan tələbə dünyada elə bir fakt gətirə bilməz ki, hansısa fəaliyyət sahəsində şəxsən gərgin zəhmət çəkmədən, uzun müddət məşq etmədən məşhurlaşmış alim, yazıçı, rəssam, bəstəkar, memar, futbolçu və s. olsun. Həkimlik də, müəllimlik də belədir. Ali məktəbi fərqlənmə diplomu ilə başa vurmuş hər hansı müəllim məktəbdə öz üzərində müntəzəm, gərgin işləməsə ömründə ən qüdrətli, ən sayılıb-seçilən müəllim ola bilməz: adi

müəllim olaraq qalar. Hörmətli tələbə! Əsil müəllim anadan doğulmur! Həyatda, pedaqoji fəaliyyətdə formalaşır!

Yönləldici və düşündürücü çalışmalar.

1. Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir göstərən amillərin nələrdən ibarət olduğunu sinif müəllimi nə üçün bilməlidir?
2. Uşaq şəxsiyyətinə təsir göstərən amillər haqqında söylənən müxtəlif fikirlərdən hali olmaq sinif müəlliminə nə verir?
3. Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında irsiyyətin roluna dair Milli pedaqogikanın mövqeyi ilə razısınız, yoxsa razı deyilsiniz? Fikrinizi sübut edin.
4. Şəxsiyyətin formalaşmasında mühitin roluna dair Milli pedaqogikanın mövqeyi ilə razı olub-olmadığınızı isbat edin.
5. Şəxsiyyətin formalaşmasında pedaqoji prosesin rolu haqqında Milli pedaqogikanın fikri ilə nədə razısınız, nədə razı deyilsiniz? Əsaslandırın.
6. Şəxsiyyətin formalaşmasında şəxsi əməyin rolu barədə Milli pedaqogikanın hansı fikri ilə razı deyilsiniz? Razı olmadığınız məqam varsa əsaslandırın.
7. Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir edən amillər haqqında biliklərdən hansı hallarda istifadə edə bilərsiniz?

FƏSİL 19.

MİLLİ PEDAQOGİKA ŞƏXSİYYƏTİN FORMALAŞMASINDA İRSİYYƏTİN, MÜHİTİN, PEDAQOJİ PROSESİN VƏ ŞƏXSİ ƏMƏYİN QARŞILIQLI TƏSİRİ HAQQINDA.

1. Şəxsiyyətin formalaşmasına dair deyilənlərə qısa nəzər.

Göstəriləni kimi, orqanizmin normal irsi əlamətləri şəxsiyyətin inkişafı, xüsusən psixoloji inkişafı üçün zəmin yaradır, inkişaf bu zəmində cərəyan edir; mühit şəxsiyyətdə yeni-yeni mənəvi əlamətlərin yaranmasına təkan verir və bu əlamətlərin inkişafının sürətlənməsini, yaxud ləngiməsini şərtləndirir; tərbiyə uşağın həyat və fəaliyyətini təşkil etməklə, mühit amilləri arasında tərbiyə məqsədləri üçün münasib olanlarını seçməklə, zərərliylərini neytrallaşdırmaqla, mühitə və şəxsiyyətin özünə təsir göstərməklə onun inkişafını istiqamətləndirir.

və idarə edə bilir; gərgin şəxsi əmək sayəsində formalaşan müvafiq qabiliyyətlər gələcək fəaliyyətin uğurlu olmasını şərtləndirir.

Deyilənlərdən belə bir nəticə çıxarmaq olarmı ki, insan şəxsiyyəti irsiyyətin, mühitin, pedaqoji prosesin və zəhmətin təsiri altında passivdir. Xeyr, olmaz! Nə üçün? Çünki, şəxsiyyətin formalaşmasında və fəaliyyətin müvəffəqiyyətində adamın malik olduğu adət və vərdislərin, anlayışların da müəyyən rolu olur. Adamın maraq və ehtiyacları, təsəvvür və anlayışları mühit amillərinə və tərbiyəvi tədbirlərə həmin şəxsin münasibətini müəyyən dərəcədə şərtləndirir. Adam mühit amillərinə və tərbiyəvi təsirlərə ayrışmışlıqla yanaşa bilir: öz anlayışlarına və maraqlarına uyğun gələnlərini qəbul edə, uyğun gəlməyənlərinə ya laqeyd ola, yaxud müqavimət göstərə bilər.

Tələbə yenə sual verir: əgər şəxs kənar təsirlərə, yəni mühitin təsirinə və ya hər hansı tərbiyəvi tədbirə açıq, yaxud qapalı şəkildə müqavimət göstərsə, yenə öz bildiyi kimi hərəkət edərsə tərbiyəçi (müəllim) necə hərəkət etməlidir? Bu sualın cavabını tələbələrin öhdəsinə buraxırıq: qoy tələbələr sualı öz aralarında müzakirə edib münasibətlərini bildirsinlər.

Müəllifin suala münasibəti isə belədir. Uşaq (şagird) müəllimin (tərbiyəçinin) məsləhətini qulaq ardına vurduğu hala o, yəni müəllim ən qüdrətli silahını – sübut etmək silahını işə salmalı olur: uşağın (şagirdin) öz anlayışına uyğun hərəkətinin hansı nəticələrə səbəb olacağını, məsləhət gördüyü kimi hərəkət edərsə hansı nəticələrə gətirə biləcəyi ilə müqayisə edib onun gözünü açmaq, inandırmaq lazımdır.

2. Pedaqoji proses və mühit arasında qarşılıqlı əlaqənin şəxsə təsiri.

Yuxarıda qeyd edilmişdiki, gələcək şagirdlərində müstəqil düşünmək bacarığı, yaradıcılıq qabiliyyəti aşılamağı arzulayan indiki tələbə həmin bacarıq və qabiliyyəti əvvəlcə özündə formalaşdırmalıdır. Müstəqil düşünmək, məsələyə yaradıcı yanaşmaq qabiliyyəti isə sual qoymaq bacarığından başlayır. Bu mənada uşaq şəxsiyyətinə irsiyyətin, mühitin, pedaqoji prosesin və əməyin ayrılıqda təsirinin mahiyyətinin nədən ibarət olduğunu öyrənən tələbənin şüurunda suallar yaranır. Bu cür suallardan biri belə ola bilər: öyrənilən amillər uşaq şəxsiyyətinə ayrılıqda təsir göstərir, yoxsa qarşılıqlı əlaqədə? Yaxşı olar ki, bu sual da tələbələr arasında müzakirə edilsin və onların fikri ortaya qoyulsun.

Öz tərəfimizdən deməliyik ki, təbii olaraq, irsiyyətin, mühitin, pedaqoji prosesin və şəxsi əməyin uşaq şəxsiyyətinə təsiri ayrılıqda deyil, qarşılıqlı

əlaqədə baş verir. Qarşılıqlı əlaqənin təsirini bəzi hallarda müşahidə etmək olur; bəzi hallarda isə nəzəri təhlil yolu ilə üzə çıxarılır.

Pedaqoji proses və mühit arasındakı qarşılıqlı əlaqənin təsirini müşahidə etmək çətin deyil. Məsələn, məktəbdə ekoloji tərbiyə haqqında haqlı olaraq danışırıq; ətraf mühitin, havanın, suyun təmiz saxlanması insan orqanizminə faydasını izah edirik; ətraf mühitin, suyun, havanın çirklənməsinin sağlamlıq üçün ziyanını şagirdlərə başa salırıq. Lakin şagirdlər məktəbdən çıxanda bəzən müəllimin dediklərindən fərqli halların: zir-zibilin, tüstünün şahidi olurlar. Bu cür hallarda mühit amilləri tərbiyənin kəsərini xeyli azaldır.

Tələbə qarşısında sual qoyuruq: əgər ekologiya ilə əlaqədar məktəbdə gözəl sözlər eşidən, fikirlər öyrənən şagirdlər ictimai mühitdə hər şeyin deyildiyi kimi olduğunu gördükdə onların tərbiyəlilik səviyyəsi artar, ya azalar? Əlbətdə, artar!

Deyilənlərdən təbii olaraq belə bir düzgün, yenilməz bir nəticə çıxarmaq mümkündür: aparılan təlim-tərbiyə işi ətraf mühitə uyğun gəldikdə onun səmərəsi artır, uyğun gəlmədikdə səmərəsi artmır.

Deyilənlərdən tələbə özü üçün, öz gələcək fəaliyyəti üçün müvafiq nəticələr çıxara bilər: 1) təlim-tərbiyə işi üçün öz sinif otağında zəruri şərait yaratmalıdır; 2) təlim-tərbiyə işinin normal getməsi üçün məktəbdə münasib maddi və mənəvi psixoloji mühitin yaradılmasına köməklik etməlidir; 3) şagirdin ailə mühiti ilə maraqlanmalı, orada sağlam mənəvi-psixoloji mühitin formalaşması üçün məsləhətini əsirgəməməlidir.

Təlim-tərbiyə işinin səmərəliliyinə mühit amillərinin təsir göstərdiyini bilən tələbə gələcəkdə sinif müəllimi kimi işləyən zaman məktəbin yerləşdiyi mikromühitin tərbiyə məqsədinə yönəldilməsinə yardım edə bilərmi? Bəli, yardım edə bilər! Necə? Məsələn, məktəbin yerləşdiyi mikrorayondakı mühit amillərinin tərbiyə vasitələrinə çevrilməsi üçün icra hakimiyyətinə və ya bələdiyyəyə təkliflər verə bilər: ərəzi zir-zibildən, daş-kəsəkdən təmizlənsin; orada yaşıllıq salınsın; idman meydançıları düzəldilsin; gül-çiçək əkilsin və s. Tələbə bilir ki, təlim-tərbiyə işi müəyyən mühitdə, müəyyən həyat şəraitində aparılır. Ailədə də, məktəbdə də, məktəbin ətrafında da uşaqları (şagirdləri) əhatə edən mühit, mühitin hər bir amili, hər bir cəhəti tərbiyə vasitəsinə çevrilməlidir. Bu cəhətlərin nəzərə alındığı məktəblərimiz tək-tək də olsa var. Və belə faktlardan müvafiq nəticə çıxartmaq da mümkün olmuşdur: **Məktəbi**

əhatə edən mikrorayonun təbii və ictimai mühit amillərindən təlim-tərbiyə məqsədləri üçün nə qədər geniş istifadə edilirsə, şagirdlərin mənəvi tərbiyəsi bir o qədər kütləvi xarakter alır.

Deməli, təlim-tərbiyə işinin cərəyan etdiyi mühit tərbiyəvi təsirin kəşərini artırma da, azalda da bilir. Yəni eyni tərbiyə işi müxtəlif mühitdə eyni nəticəni vermir. Başqa sözlə, tərbiyə işi təşkil edilərkən tərbiyənin hansı şəraitdə aparılacağı nəzərə alınmalıdır: uşaqlara hansı əxlaqi keyfiyyətləri aşılamaq istəyiriksə, onlardan həmin keyfiyyətləri tələb edən mühitdə tərbiyə etməliyik.

Tələbə soruşa bilər: deyilən fikirlərin ölkə miqyasında aparılan təlim-tərbiyə işinə dəxli varmı? Bəli, var! Ölkə miqyasında mühit amilləri dedikcə daha artıq dərəcədə planlaşdırılmalı, tərbiyə vəzifələrinə tabe etdirilməli, tərbiyə vasitələrinə çevrilməlidir. İctimai mühit amillərinin getdikcə daha geniş miqyasda tərbiyə vasitələrinə çevrilməsi şəxsiyyətin formalaşmasında tərbiyəvi təsir dairəsinin, cəmiyyət üçün faydalı olan keyfiyyətlərin gənc nəsllə aşılınması imkanlarının genişlənməsinə səbəb olur.

Deyilənləri nəzərə alan Milli pedaqogikada belə bir qanunauyğunluq müəyyənləşdirmişdir: ***uşaq şəxsiyyətinə mühtin təsir dairəsi nə qədər geniş, təlim-tərbiyənin təsir dairəsi nə qədər məhduddursa, tərbiyəçinin (müəllimin) işi bir o qədər çətinləşir. Əksinə, şəxsiyyətə göstərilən təlim-tərbiyə təsirinin dairəsi nə qədər genişdirsə, mühtin təsir dairəsi isə nə qədər məhdudlaşarsa tərbiyəçinin işi bir o qədər səmərəli olur.***

3.İrsiyyət və mühit arasında qarşılıqlı əlaqənin şəxsə təsiri.

İrsiyyət və mühit arasında qarşılıqlı əlaqənin olub-olmaması məsələsi də tələbəni maraqlandırmalıdır. Çünki bu məsələnin də təlim-tərbiyə işinə dəxli vardır.

Son zamanlar tibb elmləri sahəsində aparılan elmi axtarışlardan məlum olub ki, bir sıra sosial tədbirlərin vasitəsi ilə irsən nəsildən-nəslə keçən bəzi xəstəliklərin şiddətlənməsinin qarşısını almaq və xəstənin əhval-ruhiyyəsini bir qədər yüngülləşdirmək mümkün olmuşdur; bununla da tərbiyə işinə yol açılmışdır. Aparılan tədqiqatlardan məlum olmuşdur ki, bəzi irsi xəstəliklərin şiddətlənmə dərəcəsi ictimai və sosial mühitlə də əlaqədar ola bilər. İnsan münasib olmayan sosial-iqtisadi və mənəvi-psixoloji mühitə düşdükdə irsi xəstəliklər özünü daha tez və daha qabarıq şəkildə göstərə bilər; orqanizm üçün normal mühit yaradıldıqda isə həmin irsi xəstəliklərdən bəzilərinin inkişafını

ləngitmək mümkün olur. Buna misal olaraq qan təzyiqinin, aterosklerozun, onba çıxığının və bir sıra digər xəstəliklərin irsiyyətlə əlaqədar olan hallarını göstərmək olar. Tibbi tədqiqatlarla sübut olunmuşdur ki, qan təzyiqi və ya ateroskleroz xəstəliklərinə tutulmuş valideynlərin övladları münasib olmayan şəraitə düşən kimi həmin xəstəliklərin əlamətləri onlarda daha tez baş qaldırır və şiddətlənir; ətraf mühitin namünasib təsirləri ardıcıl olaraq aradan qaldırıldıqda nəsildən-nəslə keçən həmin pozuntuların ya qarşısı alınır, ya da onlar zəif təzahür edir.

Tələbələr qarşısında belə bir sual qoyulur: irsiyyət və mühit arasındakı qarşılıqlı əlaqənin olduğunu bilmək sinif müəlliminə lazımdır mı? Əgər lazımdırsa nə üçün?

Sualın cavabını tələbələrin öhdəsinə buraxaq. Qoy onlar öz aralarında müzakirə etsinlər.

Amma, yenə biz öz fikrimizi bildirək. Tələbələr bizim fikrimizə də münasibətlərini bildirib-bildirməməkdə azaddırlar.

Biz həmin suala müsbət cavab veririk: bəli, lazımdır! Nə üçün? Çünki ailədən təzəcə məktəbə gəlmiş uşaqlarla əlaqədar hər cür problem yarana bilər. Sinif müəllimi yarana biləcək problemlərin həllinə hazır olmalıdır. Hər hansı uşağın səhətində ortaya çıxan narahatlığın irsi xəstəliklə əlaqədar olub-olmadığını araşdırmağı sinif müəllimi tələb edə bilər; uşağın ailə şəraiti ilə tanış ola, lazım gələrsə ailə şəraitini yaxşılaşdırmaq üçün təklif verə bilər.

Nəzərə alınmalıdır ki, sinif müəllimi yalnız bu və ya digər fənn müəllimi deyil. O, yeniyetmələr və ya gənclərlə deyil, kiçikyaşlı şagirdlərlə işləyir. Bunlardan əlavə, ibtidai məktəbdə işləyən müəllim eyni şagirdləri birinci sinifdən dördüncü sinifdəkə aparmalı olur; o, məktəbdə həm də valideynləri əvəz edir: hər bir şagirdi ətraflı öyrənməli olur.

4.İrsiyyət və pedaqoji proses arasında qarşılıqlı əlaqənin şəxsə təsiri.

Xüsusi aparılmış tədqiqatlar və həyati müşahidələr göstərir ki, irsi əlamətlər tərbiyə işini həm asanlaşdırır, həm də çətinləşdirə bilər. Məsələn, nəsildən nəslə keçən normal irsi əlamətlər təlim-tərbiyə işinin uğurla nəticələnməsinə imkan verir. Normadankənar irsi əlamət (irsi xəstəliklər) tərbiyə işini xeyli çətinləşdirir. Tərbiyəvi tədbirlərin və mühit amillərinin təsir göstərdiyi əxlaqi, estetik, fiziki keyfiyyətlərin adamlarda normal inkişafı üçün onların orqanizmində normal irsi imkanlar da olmalıdır. Belə normal irsi

imkanların olduğu adamlarda həmin təsirlərin səmərəsi artır, olmadıqda ciddi çətinliklər yaranır. Bu, o deməkdir ki, insan şəxsiyyətinin formalaşmasına ümumiyyətlə irsiyyətin təsirindən danışmaq o qədər də dəqiq olmaz. Nə üçün? Çünki, yuxarıda deyildiyi kimi, şəxsiyyətin inkişafı həm normal, həm də qeyri normal irsi imkanlar zəminində cərəyan edə bilər. Nəticə də müxtəlif olur.

Deyilənləri sinif müəllimi nəzərə almalıdır. Hər hansı şagirdin təlim-tərbiyəsində çətinliklə üzləşdikdə səbəbini öyrənmək lazımdır. Səbəbi irsi xəstəliklə əlaqədardırsa həkimə müraciət etmək lazım gəlir. Təlim-tərbiyə işində sinif müəlliminin üzləşdiyi çətinlik normal irsi imkan zəminində cərəyan edirsə müvafiq pedaqoji tədbirə əl atmaq zərurəti yaranır; məsələn, tərbiyə üsulunu dəyişmək olar. Burada xatırlatmağı vacib hesab edirik ki, sinif müəllimi şagirdlə əlaqədar rastlaşdığı çətinliyin dərəcəsindən asılı olmayaraq tərbiyəvi təsir üsulunu dəyişən zaman təhqirə və ya fiziki təzyiqə qətiyyən yol verməməlidir. Çünki, sonuncu tədbirlər vəziyyəti daha da kəskinləşdirir; necə deyirlər, qaşını düzəltdiyin yerdə vurub gözünü çıxardarsan.

5.Fizioloji və psixoloji amillərin qarşılıqlı əlaqəsinin şəxsə təsiri.

Həyat hadisələrini diqqətlə müşahidə edən tələbə müəllimdən soruşa bilər: öyrəndik ki, irsiyyət, mühit, pedaqoji proses və şəxsi əmək mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasına bu və ya digər dərəcədə təsir edir və bu təsir mexaniki şəkildə deyil, qarşılıqlı əlaqədə cərəyan edir. Həmin amillərin təsirindən kənar insan psixikasında hansısa normal və ya anormal hal ola bilərmi?

Etiraf etməliyik ki, belə hallar nəinki ola bilər, hətta olur da. İnsan orqanizimində fizioloji və psixoloji proseslərin bir-birinə təsirinin güclənməsi və ya zəifləməsi buna misal ola bilər. Xüsusi aparılmış araşdırmalar sayəsində müəyyənləşdirilmişdir ki, irsi əlamətlərdən və ya tərbiyəvi tədbirlərdən, yaxud mühit amillərindən asılı olmayaraq, məsələn, yaddasaxlama müddəti adamlarda arta və ya azala bilər. Fiziologiyada sübut olunmuşdur ki, insan beyninin qanla təmin edilmə dərəcəsi, qana daxil olan oksigenin qədəri, həsisə yeməkdən törəyən zəhərlənmə, keyfiyyətsiz suyun qəbulundan yaranan mədə-bağırsaq pozuntuları və s. insan psixikasında dəyişikliyə səbəb ola bilər. Məsələn, uzun müddət eyni vəziyyətdə oturmaq, adamın işlədiyi otağın havasını vaxtaşırı dəyişməmək halları beyin hüceyrələrinin qanla normal təmin olunmasını çətinləşdirir. Bunun nəticəsində baş ağrısı və hafizənin zəifləməsi kimi təzadlar müşahidə olunur.

Bütün bu cür məsələlərdən sinif müəllimi kənarda qala bilməz. Sinif müəllimi yadda saxlamalıdır: kiçik yaşlı şagirdlərdə tez-tez müşahidə olunan psixoloji sarsıntılar, narahatlıqlar, əhval-ruhiyyə dəyişənliyi nəinki orqanizmin irsi əlamətlərinin və ya mühitin, yaxud təlim-tərbiyə işindəki əyintilərin nəticəsi ola bilər; bununla yanaşı, sinif müəllimi onu da nəzərə almalıdır ki, şagird psixikasında nəzərə çarpan sarsıntılar, narahatlıqlar, dəyişənliklər onun, yəni şagirdin orqanizmində əmələ gələn qeyri normal fizioloji pozuntuların məhsulu da ola bilər.

Uşaq orqanizmində mümkün ola bilən bu cür təbəddülatların varlığını yadında saxlayan sinif müəllimi valideynin də, həkimin də əvəz edilməz məsləhətçisinə çevrilir; vaxtında onları xəbərdar edir, birlikdə məsləhətləşir, təcili tədbirlər görülür və uşaq əziyyətdən xilas edilir.

Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.

1. Şəxsiyyətin formalaşmasına təsir göstərən amillərin nədən ibarət olduğunu sinif müəllimi nə üçün bilməlidir?
2. Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasına pedaqoji proses və mühit arasındakı qarşılıqlı əlaqənin təsirinə dair daha hansı misallar gətirə bilərsiniz?
3. İrsi xəstəliklərə aid daha nələr eşitmişiniz?
4. İrsən nəsildən-nəslə keçən xəstəliklərin təlim-tərbiyə işinə ciddi maneə törətdiyi hallarla qarşılaşdıqda necə hərəkət edərdiniz?
5. İrsi xəstəliklə əlaqəsi olmayan, lakin uşaq orqanizminin daxilində əmələ gələn fizioloji təzadların təlim-tərbiyə işinə mənfi təsirini aradan necə qaldırardınız?

YEDDİNCİ BÖLMƏ

Tərbiyənin mərhələləri, üsulları, ziddiyyətləri, qanunauyğunluqları və prinsipləri.

FƏSİL 20.

Mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsinin başlıca göstəriciləri.

1. Mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsinin zəruriliyi.

Soruşmaq yerinə düşərdi: indiyədək belə bir nəzəriyyə olmamışdır? Bəlkə bundan sonra bu cür nəzəriyyə yaratmağa ehtiyac da qalmamışdır? Mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsinin əhəmiyyəti nədən ibarət ola bilər?

Bəri başdan deyək ki, mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsinin yaradılması həm elmi zənginləşdirər, həm də tərbiyə işinin səmərəsini xeyli artırır. Elmi biliklərə söykənən tərbiyəçi hər hansı mənəvi keyfiyyəti uşaqlara, yeniyetmələrə aşılayan zaman nədən başlamalı, hansı mərhələlərdən keçməli, nə üçün məhz bu ardıcılıqla fəaliyyət göstərməli olduğunu aydın bilməli olur; onda işinin səmərəli olacağına möhkəm inam yaranır. Uluların uluları da bu yolu tutmağı bizə məsləhət görmüşlər. Məsələn, dahi Üzeyir Hacıbəyov yazırdı

ki, tərbiyə işi ilə əməli şəkildə məşğul olmaq nə qədər vacibdirsə, görülməli işin elmi əsaslarını bilmək, nə üçün başqa cür deyil, məhz filan cür hərəkət etməyin zəruriliyini başa düşmək ondan da vacibdir.

Əslində mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsi uydurulmur. Milli pedaqogikada müəyyənləşdirilmişdir ki, onun əlamətləri, yuxarıda sübut olunduğu kimi, tərbiyə təcrübəsinin bütün istiqamətlərində vardır. Bizim vəzifəmiz tərbiyə təcrübəsindəki mərhələ əlamətlərini üzə çıxarıb ümumiləşdirərək nəzəriyyə formasına salmaqdan ibarət olmuşdur: yaxşı nəzəriyyə real həyatda mövcud olan təcrübəni elmi cəhətdən dəqiq öyrənməkdən və ümumiləşdirməkdən ibarətdir.

Bu cür başa düşülən tərbiyə nəzəriyyəsinin bir sıra göstəriciləri vardır. Onlardan biri *tərbiyə işində mərhələlik əlamətlərinin olmasıdır*. Belə bir göstəricinin mövcudluğunu yuxarıda kifayət qədər ətraflı izah edə bilmişik. Burada yalnız onu əlavə edək ki, tərbiyənin mərhələləri bütün hallarda eyni miqdarda təkrarlanmır. Tərbiyə olunanların tərbiyəlilik səviyyəsindən, yəni mövcud mənəvi-psixoloji durum səviyyəsindən asılı olaraq 3-5 arasında dəyişə bilər. Aşılmalı mənəvi dəyər üzrə tərbiyə olunanlarda tərbiyəlilik səviyyəsi yüksək olduğu hallarda tərbiyəvi tədbir üç mərhələdən keçir: 1. mənəvi dəyər üzrə hazırlıq səviyyəsi üzə çıxarılır; 2. aşkara çıxarılmış həmin yüksək anlayış səviyyəsinə uyğun fəaliyyət təşkil edilir; 3. fəaliyyətin nəticəsi qiymətləndirilir.

Aşılmalı mənəvi dəyər üzrə tərbiyəlilik səviyyəsi tərbiyə olunanlarda aşağı olduğu hallarda tərbiyəvi tədbir beş mərhələdən keçməli olur:

Birinci mərhələdə aşılması nəzərdə tutulan hər hansı milli və ya ümumbəşəri dəyərin tərbiyə olunanlarda səviyyəsi təqribi də olsa üzə çıxarılır. Tərbiyə bu zəmində aparılır.

İkinci mərhələdə tərbiyəçinin başlıca qaygısı (buna ehtiyac olduqda) nəzərdə tutduğu mənəvi keyfiyyət üzrə öz uşaqlarında, yeniyetmə və ya gənclərində ilkin təsəvvür yaratmaqdan, onların diqqətini belə bir mənəvi dəyərin varlığına yönəltməkdən ibarət olur.

Üçüncü mərhələdə tərbiyəçi çalışır ki, həmin mənəvi dəyərə dair tərbiyə olunanlarda müəyyən anlayış formalaşsın, onun mahiyyəti və əhəmiyyətini onlar başa düşsünlər.

Dördüncü mərhələdə tərbiyəçi çalışır ki, tərbiyə olunan şəxslərdə formalaşdırdığı anlayışa, şüura uyğun olaraq onların əməli fəaliyyətlərini təşkil etsin.

Beşinci mərhələdə tərbiyəçi öz tədbirlərinə yekun vurur: tərbiyəvi tədbirdə uşaqların, yeniyetmələrin və ya gənclərin iştirak dərəcəsinə, qazandıqları anlayışa uyğun necə fəaliyyət göstərdiklərinə münasibətini bildirir və sözlə də olsa qiymətləndirir.

Şərh edilən fikirləri ümumiləşdirən Milli pedaqogika tərbiyənin mərhələləri məfhumunun mahiyyətini belə dəyərləndirir: ***“Aşılanaq milli və ya ümumbəşəri dəyərlə əlaqədar tərbiyə olunan şəxslərdə üzə çıxarılmış mənəvi-psixoloji hazırlığın səviyyəsinə nəzərən aparılan tərbiyə işindəki keçidlərə onun, yəni tərbiyənin mərhələləri deyilir”*** (Məktəb pedaqogikası. Bakı, “Çaşıoğlu”, 2005, səh. 301).

Bu anlam Milli pedaqogikada yaradılan mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsinin göstəricilərindən biri deyil, onun özəyidir.

Mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsinin digər göstəricisi tərbiyədə mərhələləri müəyyənləşdirməyin əsasının açılmasıdır. Nəzəriyyənin üçüncü başlıca göstəricisi hər mərhələnin spesifik cəhətlərinə uyğun gələn üsulların dəqiqləşdirilməsi və tətbiq edilməsidir. Dördüncü göstərici üsullardan istifadə olunan zaman özünü biruzə verən qanunauyğunluqların müəyyənləşdirilməsidir. Və, nəhayət, aşkara çıxarılmış qanunauyğunluqlara nəzərən tərbiyə zamanı istinad edilməli prinsiplərin həm adlarının, həm də miqdarının dəqiqləşdirilməsidir.

2. Tərbiyədə mərhələləri müəyyənləşdirməyin əsasları.

Tərbiyənin mərhələlərini tərbiyəçinin və tərbiyə olunanların birgə fəaliyyətində bəzən müşahidə etmək mümkün olur. Bəs hansı hallarda müşahidə etmək imkanı yaranır, hansı hallarda isə belə imkan yaranmır? Tərbiyə işində tərbiyə olunanların mənəvi-psixoloji hazırlıq səviyyələri tərbiyəçi tərəfindən nəzərə alındıqda həmin imkan yaranır, nəzərə alınmadıqda belə imkan yaranmır. Birinci halda, yəni bu və ya digər milli, yaxud ümumbəşəri mənəvi dəyər üzrə aparılacaq tərbiyəvi tədbirdən əvvəl həmin dəyər üzrə tərbiyə olunanların anlayış səviyyələrini tərbiyəçi öyrəndikdə və nəzərə aldıqda tərbiyə işinin mərhələləri aydın sezilir. İkinci halda isə, yəni aşılmalı milli və ya ümumbəşəri mənəvi dəyər sahəsində tərbiyə olunan şəxslərin mənəvi-psixoloji səviyyəsini öyrənməyən, və, deməli, nəzərə almayan tərbiyəçinin tərbiyəvi tədbiri qeyri müəyyənliyi, pərakəndəliyi ilə fərqlənir və mərhələlik aradan qalxmış olur.

Deməliyə ki, təsvir etdiyimiz xüsusiyyətlər, həm ailədə, həm də digər fərdi, qrup və ya kollektiv halında keçirilən tərbiyəvi tədbirlər üçün səciyyəvidir. Həmin xüsusiyyətlərin nəzərə alınması bir də ona görə zəruridir ki, tərbiyəvi tədbirlərin iştirakçıları, adətən, yaş cəhətdən də, mənəvi-psixoloji cəhətdən də müxtəlif səviyyəli ola bilər. Başqa-başqa mənəvi-psixoloji durumda olan, yəni tərbiyəlilik səviyyəsi müxtəlif olan uşaqların eyni tərbiyəvi tədbirdən eyni dərəcədə faydalanacağını söyləmək yalnız sadələşmə olardı. Deməli, Milli pedaqogika məsləhət görür ki, tərbiyəvi tədbir istər fərdi formada, istərsə də qrup və ya kütləvi formada təşkil olunsun, fərqi yoxdur, həmin tədbirdən əvvəl aşılmalı mənəvi dəyər barədə tərbiyə olunanların, təqribi də olsa, anlayış səviyyəsi, yəni tərbiyəlilik səviyyəsi nəzərə alınsın. Fikrimizi vətənpərvərlik tərbiyəsinə dair yuxarıda dediklərimiz əsasında bir qədər konkretləşdirək, V sinif rəhbəri vətənpərvərlik mövzusunda tədbir keçirmək istəyir. Mövzunu şagirdlərlə razılaşdırır. O, tədbiri nədən başlayıb necə davam etdirəcəyini özlüyündə götür-qoy edir. Belə qənaətə gəlir ki, əvvəlcə bir neçə şagirdlə söhbət etsin, vətənpərvərliyə dair onların anlayış səviyyəsini öyrənsin. Bu məqsədlə onlardan soruşur:

- Uşaqlar, vətənpərvərliyə aid hansı misalları gətirə bilərsiniz?

Şagirdlərin gətirdiyi misallar müharibə ilə, xüsusən Dağlıq Qarabağ döyüşləri ilə əlaqədar, şəhidlərlə bağlı olmuşdur.

Vətənpərvərlik haqqında şagirdlərin anlayışlarının birtərəfli olduğunu, yalnız müharibə ilə məhdudlaşdırıldığını yəqin edən müəllim sualını bir qədər konkretləşdirərək yenidən şagirdlərə müraciət edir:

- Uşaqlar, deyin görüm, indi sizin özünüzdün vətənpərvərliyiniz nədən ibarət ola bilər?

Şagirdlərin ümumi rəyi belə olmuşdur: indi əgər müharibə olarsa, biz də vətəni müdafiə etməyə gedərik, lazım gələrsə canımızdan keçərik.

Konkretləşmiş əlavə suala şagirdlərin cavabları sinif rəhbərini bir daha inandırdı ki, vətənpərvərlik haqqında onların anlayışları doğrudan da birtərəflidir, əsasən müharibə ilə məhdudlaşır. Bu vəziyyəti nəzərə alan sinif rəhbəri qərara gəlir ki, növbəti söhbət zamanı vətənpərvərliyə dair şagirdlərdə nisbətən dolğun anlayış formalaşdırsın. Bu məqsədlə o, növbəti söhbətdə şagirdlərin fikirlərini müdafiə edir və həmin fikirlərə əlavə olaraq şagirdlərin fəal iştirakı ilə sosial-iqtisadi və mənəvi-siyasi həyatımızın müxtəlif sahələrində canla-başla, namusla çalışan şəxslərin fədakar fəaliyyətlərindən misallar gətirir; hər dəfə sübut edir ki, dinc quruculuq işlərində də vətənpərvərlik nümunələri göstərmək üçün geniş imkanlar mövcuddur. Söhbətin sonunda sinif rəhbəri vətənpərvərliyi şagirdlərin təhsili ilə əlaqələndirərək deyir:

-Mənim əzizlərim! Elə bilirsiniz ki, sizin şagirdlik fəaliyyətinizdə, sabah ali məktəbə daxil olub tələbə kimi oxuyacağınızda vətənpərvərlik nümunəsi göstərmək imkanları yoxdur? Var!

Nümunəvi oxuyan, nümunəvi davranışı olan şagird, öz gözəl fəaliyyəti ilə müəllimlərini, valideynlərini, el-obasını sevindirən şagird əsil vətənpərvər şagirdidir. Sinif rəhbəri bu sözlərdən sonra şagirdlərdən soruşur:

-İndi deyin görək, şagird necə vətənpərvərlik nümunəsi göstərə bilər?

Şagirdlər bir ağızdan bildirirlər:

-Nümunəvi oxuyan, özünü məktəbdə və ondan kənarlarda nümunəvi aparan şagird, valideynlərini və müəllimlərini sevindirən şagird vətənpərvərdir.

Şagirdlərin bu etirafından sonra sinif rəhbəri tərbiyə işinin növbəti mərhələsinə keçir:

-Gəlin bundan sonra özümüzü müşahidə edək, görək kim, indi vətənpərvərlik haqqında burada dediyiniz formada fəaliyyət göstərəcək, kim öz sözünün üstündə duracaq, kim öz sözündən qaçacaq.

Təsvir etdiyimiz təcrübəyə dair faktları yekunlaşdıraraq. Təcrübədən göründüyü kimi, vətənpərvərlik tərbiyəsi üzrə tədbirə nədən başlamalı olduğunu müəyyənləşdirmək üçün tərbiyəçi vətənpərvərlik məfhumu barədə şagirdlərin anlayış səviyyəsini, yəni tərbiyəlilik səviyyəsini öyrəndi. İşin sonrakı mərhələləri (şagirdlərin anlayış səviyyəsini yüksəltmək, yəni səviyyəyə uyğun onların fəaliyyətini təşkil etmək və fəaliyyətə nəzarət qoymaq) həmin əsasda quruldu. Bu, mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsinin başlıca göstəricilərindən biridir.

3. Tərbiyədə hər mərhələyə uyğun gələn təqribi üsulların müəyyənləşdirilməsi və tətbiqi.

Mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsinə görə tərbiyə zamanı müəllim və ya valideyn ağılına düşən üsullardan necə gəldi istifadə edə bilməz. Yuxarıda təhlil etdiyimiz faktlardan göründüyü kimi, tərbiyə işinin hər mərhələsinin

özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri və vəzifələri olur. Tərbiyəçinin qayğısı hər mərhələnin xüsusiyyətləri və vəzifələrinə uyğun gələn üsullar arayıb axtarmaqdan, tapmaqdan və tətbiq etməkdən ibarət olur.

Bu cəhətdən tərbiyəçinin işini yüngülləşdirmək məqsədi ilə mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsində hər mərhələnin xüsusiyyətlərinə uyğun gələn üsullar təqribi də olsa müəyyənləşdirilmişdir. Üsulların müəyyənliyi mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsinin vacib göstəricilərindən biri olduğundan, onun üzərində dayanmağa dəyər. Bir də ona görə ki, tərbiyə üsullarının mahiyyətinə dair anlayışda, onların miqdarında və adlarında qeyri dəqiqlik az deyil. Ənənəvi pedaqogika üzrə dərs vəsaitlərinin bəzilərində göstərilir ki, tərbiyə üsulları tərbiyənin mahiyyətindən, məqsədindən, məzmunundan, prinsiplərindən, vəzifələrindən irəli gəlir. Lakin tərbiyə üsulu məfhumunun mahiyyəti bu anlamdan aydın olmur. Məsələn, “Pedaqogika şkoli” adlı kitabda yazılır: “Tərbiyə üsulları-tərbiyə prosesinin çox mürəkkəb komponentidir... onun köməkliyi ilə həm cəmiyyətin qoyduğu ümumi tərbiyə məqsədləri, həm də tərbiyə prosesi ilə həll olunan konkret vəzifələr həyata keçirilir”. Göründüyü kimi, bu anlam da tərbiyə üsulu məfhumunun mahiyyətinə aydınlıq gətirmir. Yaxud, Y.K.Babanskinin redaktəsi ilə çap olunmuş dərs vəsaitində tərbiyə üsulu məfhumuna bir qədər aydınlıq gətirilmişdir. Orada oxuyuruq: “Tərbiyə üsulları deyəndə... kommunist tərbiyəsi vəzifələrini həll etməyə yönələn tərbiyəçilərlə tərbiyə olunanların qarşılıqlı fəaliyyət tərzləri başa düşülür”. (Pedaqogika. “prosveşşenie”, Moskva, 1988, səh.105)

2000-ci ilədə “Renessans” nəşriyyatında çapdan çıxmış “Pedaqogika” adlı dərs vəsaitindəki fikirdə metod sözü üsul sözü ilə əvəz edilsə də, mahiyyət dəyişməmişdir: “Tərbiyənin metodları dedikdə tərbiyənin vəzifələrinə çatmaq üçün tərbiyəçinin (valideynin, müəllimin) istifadə etdiyi yol və vasitələr, üsullar sistemi başa düşülür”. (səh.103).

Nümayiş etdirdiyimiz anlamlarda tərbiyə üsulu məfhumunu düzgün səciyyələndirməyə imkan verən bəzi əlamətlər var; tərbiyə üsulunun məqsəddən asılı olması, tərbiyəçi ilə tərbiyə olunanların birgə fəaliyyətinin qeyd edilməsi bu cür faydalı əlamətlər hesab edilə bilər. Lakin, bununla belə, yuxarıda misal kimi gətirdiyimiz təriflərdən heç birini ayrılıqda tam qənaətləndirici hesab etmək çətindir. Nə üçün? Çünki, onlar, əvvəla, tərbiyə məfhumunun mahiyyətini nəzərə almır; ikincisi, tərbiyə zamanı tərbiyəçi ilə tərbiyə olunanların birgə fəaliyyətinə imkan verən cəhət-aşılanan milli və ya ümumbəşəri mənəvi dəyər diqqətdən yayınır; üçüncü, mövcud təriflərdən heç biri tərbiyə üsullarını qruplaşdırmağa imkan vermir. Bu qəbildən olan nöqsanlar Milli pedaqogikanın mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsində aradan qaldırılmışdır. Burada tərbiyə üsulunun mahiyyəti belə dəyərləndirilir: *tərbiyənin müvafiq mərhələsi qarşısında qoyulmuş vəzifənin, yəni milli və ya ümumbəşəri mənəvi dəyərin müəyyən mühtidə adamlara məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil aşılması yollarına tərbiyənin üsulları deyilir.*

Tərbiyə üsullarının tərbiyə mərhələlərindən asılılığı imkan verir ki, birincilər ikincilərə əsasən qruplaşdırılsın.

4. Tərbiyə üsullarının tərbiyə mərhələlərinə görə qruplaşdırılması.

Məsələnin bu şəkildə ifadəsində belə bir məntiqi nəticə hasil olur ki, tərbiyənin mərhələlərini tərbiyə üsullarını qruplaşdırmağın ən etibarlı əsası hesab etmək lazımdır. Başqa sözlə desək, davranış və fəaliyyətlə əlaqədar olan hər hansı milli və ümumbəşəri mənəvi dəyər tərbiyə olunanlar üçün yeni olduqda həmin dəyərin onlara aşılma prosesi beş mərhələdən keçməli olduğundan, həmin prosesboyu istifadə ediləcək bütün üsullar da beş qrupa bölünməlidir.

Mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsində mərhələlər, yuxarıda deyildiyi kimi, belə adlandırılmışdır: 1.Aşılacaq mənəvi dəyərin səviyyəsinin üzə çıxarılması; 2.Həmin mənəvi dəyər üzrə tərbiyə olunarlarda ilkin təəssüratın yaradılması; 3.Mənəvi dəyər üzrə onlarda anlayışın (şüurun) formalaşdırılması; 4.Formalaşan anlayışa uyğun davranışın və fəaliyyətin təşkili; 5.Davranış və fəaliyyətə nəzarət, nəticənin qiymətləndirilməsi.

Tərbiyənin bu mərhələlərinə uyğun olaraq tərbiyə üsulları mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsində belə qruplaşdırılır və belə adlandırılır: 1.Mənəvi dəyərin səviyyəsini müəyyənləşdirməyin üsulları; 2.Davranış və fəaliyyətlə əlaqədar olan mənəvi dəyərlərin ilkin qavranmasına xidmət edən üsullar; 3.Həmin mənəvi dəyərlərlə əlaqədar tərbiyə olunarlarda anlayışın formalaşmasına xidmət edən üsullar; 4.Mənəvi dəyərlərlə əlaqədar davranış və fəaliyyətin təşkilinə xidmət edən üsulları; 5.Davranış və fəaliyyətə nəzarətin, habelə nəticəsini qiymətləndirməyin üsulları.

Sual olunur: Uşaqlarda, yeniyetmələrdə və gənclərdə tərbiyəlilik səviyyəsini, yəni aşılmalı mənəvi dəyərin səviyyəsini kim öyrənə bilər? Onların, yəni uşaqların, yeniyetmə və ya gənclərin düzgün tərbiyəsində maraqlı olan şəxs: müəllim, valideyn, elmi işçi və s.

Yenə sual: Həmin şəxs tərbiyə olunarlarda hansı mənəvi dəyərin səviyyəsini özü üçün öyrənməkdən ötrü hansı üsullara əl atar bilər? *tərbiyənin bu ilk mərhələsində ən çox istifadə olunan üsullar bunlardır:* Pedaqoji müşahidə və pedaqoji müsahibə.

Pedaqoji müşahidə: Belə müşahidə ümumiyyətlə aparılmır, uşaqların tərbiyəsi ilə əlaqədar olur; pedaqoji məqsəd güdür. Müşahidə ailə şəraitində, uşaq bağçasında, məktəbdə, həyətdə, bağ və bulvarda, digər yerlərdə aparıla bilər. Hər dəfə onun qarşısında müəyyən pedaqoji vəzifə qoyulur. Vəzifə isə müxtəlif ola bilər. Bir halda uşağın (şagirdin) yoldaşları ilə ünsiyyət xüsusiyyətlərini, digər halda başlanan işi axıra çatdırmaq əzmi, başqa halda maraq dairəsini və s. məsələləri öyrənmək lazım gəlir. Bu cür mənəvi keyfiyyətlərin səviyyəsini öz uşaqlarında (şagirdlərində) müəyyənləşdirən müəllim (valideyn) sonrakı tərbiyəvi addımlarını planlaşdırmaq üçün tutarlı elmi əsaslara istinad etmiş olur; onun tərbiyəvi işi kortəbii səciyyə daşmır, məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil olur.

Pedaqoji müsahibə: Uşaqların, yeniyetmə və ya gənclərin mənəvi aləminə nüfuz etməyin üsullarından biri onlarla aparılan müsahibədir. Bəzən müəllim, yaxud valideyn müşahidədən aldığı məlumatın dəqiqliyini yoxlamaq üçün öz övladları ilə söhbət etməli olur. Aydın ki, uşaqla (şagirdlə) aparılacaq söhbət son dərəcə ehtiyatlı olmalıdır. Söhbətin məqsədini uşaq (şagird)

duymamalıdır. Əks təqdirdə o, öz ürəyindəkilərini valideyninə (müəlliminə) açmaya bilər. Nəticədə uşağın (şagirdin) nəzərdə tutulan mənəvi keyfiyyətləri barədə valideyndə (müəllimdə) yaranan anlayış tam olmaz.

Unutmayaq ki, aparılan müsahibə və müşahidə uşaqların fəaliyyət məhsullarını da (çəkdiqləri şəkilləri, yazdıqları imla və ya inşanı, hazırladıqları əyani vasitələri, düzəltdikləri əşyaları və s.) əhatə etməlidir.

Tərbiyənin digər mərhələlərinə uyğun gələn üsullar barədə növbəti fəsildə danışılır.

Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.

1. Sizcə, tərbiyə işində nəzəriyyəyə istinad etmək hansı zərurətdən irəli gəlir?
2. Tərbiyə prosesi hansı mərhələlərdən keçir?
3. Tərbiyə prosesində mərhələlərin olduğunu bilməyin praktik əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
4. Tərbiyə üsullarını tərbiyə mərhələlərinə uyğun seçərək tətbiq etdikdə və mərhələlər nəzərə alınmadan tətbiq etdikdə hansı nəticələr verə bilər?

FƏSİL 21.

Mənəvi keyfiyyətləri formalaşdırmağın üsulları.

1.Davranış və fəaliyyətlə əlaqədar olan mənəvi keyfiyyətlərin ilkin qavranmasına xidmət edən üsullar.

Bu üsullara aid ola bilər: göstəriş, tələb, nümunə.

Göstəriş üsulu. Mənəvi keyfiyyətlərin ilkin qavranmasına xidmət edən üsul kimi, göstəriş bütün yaş dövrlərində tətbiq edilir. Aydındır ki, bu zaman tərbiyə olunanların yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Məsələn, məktəbəqədər yaş dövründə uşaqları özünəxidmət və məişət əməyinə qovuşdurmaq məqsədi ilə valideynləri onlara müəyyən göstərişlər verirlər: “Özünə stul gətir!”, “Paltarını dəyiş!”, “Əl-üzünü yu!”, “Dibçəyə su tök!”, “Otağı süpür!”, “Masaya süfrə sal!” və s. Yaxud, orta ümumtəhsil məktəbində müəllimlər və digər tərbiyəçilər şagirdləri ictimai-faydalı əməyə dair ilkin hissiyat yaratmaq üçün göstəriş üsuluna tez-tez əl atırlar: “Yazı lövhəsini sil!”, “Pəncərəni aç!”, “Dərs haqqında xəstə yoldaşına məlumat ver!”, “Məktəbin həyatını dəş-kəsəkdən təmizləyin!”, “Məktəbyanı sahədəki güllərə su verin!” və s. Göstəriş üsulundan istifadə halları ali məktəbdə də az deyil. Məsələn, elmi tətqiqat işi

barədə ilkin təsəvvür yaratmaq üçün ali məktəb müəllimi tələbəyə bu cür tapşırıqlar verir: “Götürdüyün mövzu üzrə ədəbiyyat siyahısı hazırla!”, “Siyahıdakı ədəbiyyat üzrə referat yaz!”, “Əldə etdiyin mənbələr əsasında məruzənin planını tərtib et!” və s.

Bu cür göstərişlərin icrasında nəzərdə tutulan başlıca vəzifə bəzi hallarda uşaqlarda, digər hallarda şagirdlərdə, üçüncü hallarda tələbələrdə müvafiq olaraq özünəxidmət əməyinə, ictimai-faydalı əməyə və elmi tətqiqat işinə dair ilkin təəssürat yaratmaqdır. Məsələn kimi gətirdiyimiz göstərişlərdə qavranması nəzərdə tutulan mənəvi keyfiyyətlər isə bunlardır: birinci halda işgüzarlıq, ikinci halda qayğıkeşlik, üçüncü halda müstəqil işə alışmaq.

Məlum olduğu kimi, tərbiyə işində göstəriş sözlə verilir. Unutmayaq ki, söz vasitəsi ilə verilən tapşırıqların böyük pədaqoji əhəmiyyəti vardır. Göstəriş amirənə tərzdə ifadə edildikdə uşaq və ya şagird həvəs göstərməyə bilir. Göstəriş mülayim tərzdə verildikdə, necə deyirlər, cana sarı yağ kimi yayılır. Bu mənada deyilmiş atalar sözlərini yadda saxlamalıyıq: “Söz ilə olan zor ilə olmaz”, “Şirin dil ilan da yuvasından çıxarır”, “Ho-ho var dağa qaldırar, ho-ho var dağdan endirər”.

Deməli, *tərbiyə olunanların diqqətini ailədə, məktəbdə, ümumən cəmiyyətdə adamların qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərdiklərinə yönəldən və özlərinin də bu fəaliyyətdə qismən iştirakını hiss etdirən üsula göstəriş üsulu deyilir.*

Tələb üsulu. Tərbiyə işində tələb üsulundan geniş istifadə edilir. Göstəriş üsulu tərbiyə olunanların diqqətini ailədə, cəmiyyətdə bəyənən mənəvi dəyərlərə birbaşa yönəldir. Tələb üsulu isə tərbiyə olunanların diqqətini ailədə, məktəbdə, bütövlükdə cəmiyyətdə hansı hərəkətin, hansı davranış tərzinin yolverilməz olduğuna, bəyənilmədiyinə birbaşa və ya dolayısıyla cəlb edilir. Fikrimizi tələb üsulunun tətbiqi formalarında konkretləşdirək. Bu üsul üç formada tətbiq edilir: Tələbin vəzifə borcu formasında, tələbin əmr formasında və tələbin inkar formasında.

Tələbin vəzifə borcu formasında ifadəsinə misal: “Ev tapşırıqlarını vaxtında yerinə yetirmək lazımdır”; “Zəng olan kimi sinif otağına gəlmək lazımdır”; “Cavab vermək üçün əl qaldırmaq kifayətdir”; “Yoldaşa qayğı göstərmək lazımdır”; “Yeməkdən əvvəl əlləri yumaq lazımdır” və s.

Tələbin əmr formasında ifadəsinə misal: “Ev tapşırıqları vaxtında yerinə yetirilməlidir”; “Zəng olan kimi sinif otağına gəlinməlidir”; “Cavab vermək üçün əl qaldırılmalıdır”; “Yoldaşa qayğı göstərilməlidir”; “Yeməkdən əvvəl əllər yuyulmalıdır”; “Danışana qulaq asılmalıdır” və s.

Tələbin inkar formasında ifadəsinə misal: “Ev tapşırıqlarını vaxtında yerinə yetirməmək olmaz”; “Cavab vermək üçün yerində mən-mən demək yaramaz”; “Yoldaşa qayğı göstərməmək olmaz”; “Yeməkdən əvvəl əlləri yumamaq olmaz” və s.

Gətirilən misallardan göründüyü kimi, tələb üsulunun tətbiqi formaları üçün ümumi cəhət var: tərbiyə olunanların diqqəti bəzən birbaşa cəmiyyət üçün faydalı olan, bəzən də zərərli olan keyfiyyətlərə dolayısıyla yönəldilir. Deməli, *tərbiyə üsulu kimi tələb-tərbiyə olunanların diqqətini cəmiyyət üçün*

faydalı olan mənəvi keyfiyyətlərin icrasının vacibliyinə birbaşa, yaxud dolayısıyla yönəltməkdir.

Nümunə üsulu. Mənəvi keyfiyyətin tərbiyə olunanlar tərəfindən duyulmasına, qavranmasına xidmət edən üsullardan biri də nümunədir. Nümunəvi hərəkəti, davranışı, işi, yazını, tələffüzü və s. cəhətləri görənlər şəxs (uşaq, şagird, tələbə) daxilən düşünməli olur; o cür hərəkət etməyi, işləməyi, yazmağı, ifadə etməyi arzulayır. Bu mənada atalar haqlı deyir: “Görən görüb götürər”; “Yaxşı timsal yənsüz sözdən yaxşıdır”; “Gözü ilə görənlər tanrıdan çox bilər”; “Qonşu qonşuya baxar, canını oda yaxar” və s.

Tərbiyə zamanı istifadə edilən nümunənin növləri çoxdur: müəllim nümunəsi; valideyn nümunəsi; yoldaş nümunəsi; tarixi şəxslərin nümunəsi; elm, mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin nümunəsi; milli qəhrəmanların nümunəsi; iş nümunəsi; yazı nümunəsi; bədii qiraət nümunəsi; bədii obraz nümunəsi və s.

Valideyn nümunəsinin balacalıqdan uşaqlara təsiri daha güclü olur və onların hafizələrində uzun müddət qalır. Bu səbəbdən də bütün valideynlərimiz çalışmalıdırlar ki, hər cəhətdən uşaqlarına nümunə olsunlar. Müdriklərimiz ailədə valideyn nümunəsinə böyük qiymət vermişdir. Məsələn, “Qabusnamə” xatırladır: “Arvad gərək... atasının və anasının necə ev saxladığını, necə ev dolandırdığını görmüş olsun (Qabusnamə. Bakı, Azərnəşr, 1989, səh. 144). Dədə Qorqud da təqribən eyni fikirdə olmuşdur: “Oğul atadan görməyincə süfrə yaymaz”, “Qız anasından görməyincə öyüd almaz” .

Müəllim nümunəsi də hər zaman aktual olmuşdur. Müəllim daim yadda saxlamalı olur ki, gənc nəslin həssas nəzəri ona zillənir. Müəllimin görkəmi də, nitqi də, davranışı da, hərəkəti də, sevinmək və ya kədərlənmək tərzində, başqalarına münasibəti də gənc nəsil üçün nümunə ola bilər. Bu mənada müəllim dövlət və xalq qarşısında məsuliyyət daşdığını heç vaxt unutmamalıdır.

Nümunənin başqa növlərindən müəllimlər, valideynlər və pedaqoji işlə məşğul olan digər şəxslər, yeri gəldikcə, imkan düşdükcə, lazım bildikcə istifadə edirlər. Nümunənin ayrı-ayrı növlərinə tərbiyə işində müraciət etmək imkanları genişdir. Belə imkanlar fənlərin tədrisində, dərsləndirərkən tədbirlərdə, ailə şəraitində, ictimai yerlərdə, istehsalatda, kütləvi informasiya vasitələrində kifayət qədərdir. Beləliklə, nümunə xalqın bəyəndiyi şəxsi və ya obrazı, yaxud hər hansı hərəkəti və ya əsəri özünə nümunə kimi qəbul etməkdir.

2. Davranış və fəaliyyətlə əlaqədar olan mənəvi keyfiyyətlərin başa düşülməsinə xidmət edən üsullar.

Gənc nəsildə formalaşdırılması nəzərdə tutulan mənəvi keyfiyyətlərin şüurlu başa düşülməsi və onda möhkəm inam yaradılması üçün bir qədər fərqli üsullardan istifadə edilir. Bu, o deməkdir ki, tərbiyəçi işin növbəti mərhələsinə keçir: yəni o, hər hansı mənəvi keyfiyyət üzrə yaranan ilkin təəssüratın və ya təsəvvürün anlayışa çevrilməsinə, şüurlu başa düşülməsinə çalışır. Bu məqsədlə tərbiyəçi bir sıra üsullara, o cümlədən nəsihətə, məruzəyə, disputa, əsər müzakirəsinə və s. üsullara əl atır.

Nəsihət üsulu. Tərbiyə üsulu kimi nəsihətdən müəllimlərimiz, valideynlərimiz tez-tez istifadə edir. Səbəbi budur ki, nəsihət bilavasitə gənc nəslin şüuruna ünvanlanır. Nəsihət bir şəxsə, bir qrup adama, hətta bütöv bir xalqa da aid ola bilər. Nəsihət həyatın ayrı-ayrı sahələrində adamları cəmiyyət üçün, xalq üçün faydalı mənəvi dəyərlərə səsləyir. Nəsihətə qulaq asanlar da, ona əməl edənlər də, nəsihətə biganə qalanlar da tapılır. Birincilər həyatda düzgün yol seçə bilər; ikincilər isə həyat acılarını dadmalı olurlar. Qoca Şərqin böyük ustadı şair Sədi gözəl deyib:

“Yazıq o şəxsə ki, sevmir nəsihət

Nəsihət sevənlər qazanar sərvət”

Nəsihətin əhəmiyyəti atalar sözlərində dənə-dənə xatırladılır, özü də müxtəlif səpgidə. Atalar sözlərində nəsihətin psixoloji məqamı da diqqətdən yayınmamışdır. Məsələn, atalar sözlərindən birində deyilir: “Nəsihət acı olur, meyvəsi şirin”. Məsləhət formasında təqdim olunan nəsihətin şüura təsiri də güclü olur; “Məsləhətli don gen olar”.

Deməli, nəsihət geniş həyat təcrübəsinə və dərin elmi biliyə malik olan şəxsin başqasına həyatda səhvə yol verməməsi, düzgün istiqamət götürməsi üçün verdiyi tövsiyədir.

Məruzə üsulu. Məruzə üçün səciyyəvi cəhət budur ki, o, hər hansı bir mövzu üzrə dinləyicilərdə nisbi mənada tam anlayış yaradılmasına yönəlir. Məruzə elmiliyi, dərinliyi, ardıcılığı, sistemliliyi ilə fərqlənir. Bu səbəbdən də məruzə anlayışlar səviyyəsində cərəyan edir və müvafiq mənəvi dəyərlərin şüurlu başa düşülməsinə münasib imkan yaradır. Bu cəhətdən də məruzə ciddi hazırlıq tələb edir. Dinləyicilərin də məruzə mövzularına hazırlaşmaları vacib sayılır; məruzənin günü, yeri və saati barədə əvvəlcədən elan verilir.

Deməli, *bu və ya digər mövzu üzrə dinləyicilərdə nisbi də olsa, düzgün anlayış formalaşdırmaq üçün planlılığı, ardıcılığı, elmiliyi ilə səciyyələnən mütəşəkkil şərhə məruzə deyilir.*

Disput üsulu. Disput müstəqil tədbir kimi təşkil edilib keçirilə də, hər hansı məşğələlərin tərkibində bir üsul kimi tətbiq edilə də bilər. Bu və ya digər mövzu, yaxud mənəvi keyfiyyət üzrə mümkün olan fikir, yaxud mövqe müxtəlifliyini aşkar etmək və fikir birliyini yaratmaq üçün disputun imkanları daha genişdir. Üsul kimi disputun tətbiq sahəsi çoxdur: ondan şagirdlər və tələbələr arasında da, valideynlər arasında da, digər şəxslər arasında da istifadə edilir. Bu səbəbdən də disputun mövzusu çox müxtəlif ola bilər.

Disputun səmərəsi ona hazırlığın səviyyəsindən asılı olur. Disputun mövzusu, keçirilmə vaxtı, müzakirəyə qoyulacaq məsələ və ya sual, habelə müvafiq mənbələr barədə iştirakçılara xeyli əvvəl məlumat verilir.

Deməli, *iştirakçıların qabaqcadan bildiyi hər hansı mövzu üzrə fikir birliyi yaratmaq məqsədi ilə müəyyənləşdirilmiş vaxtda mütəşəkkil keçirilən fikir mübadiləsinə disput deyilir.*

Əsər müzakirəsi. Bədii, tarixi, elmi, pedaqoji əsərlər müzakirə mövzusu ola bilər. Xarakterinə görə əsərlərin müzakirəsini iki qrupa ayırmaq

mümkündür: yeni çap olunmuş əsərlərlə tanışlıq məqsədi güdən müzakirə və çap edildiyi vaxtdan asılı olmayaraq tərbiyə məqsədi ilə keçirilən müzakirə.

Burada ümumiyyətlə əsər müzakirəsi deyil, tərbiyə üsulu kimi istifadə olunan və ikinci qrupa aid edilən müzakirə nəzərə tutulur. Bu cür müzakirələrdən başlıca məqsəd bu və ya digər anlayışın, mənəvi keyfiyyətin müəyyən qrup adamlarda formalaşdırılmasından ibarət olur. Belə bir məqsəd daşıyan müzakirə yalnız şagirdlər və ya tələbələr arasında deyil, müəllimlər və valideynlər arasında da keçirilir.

İştirakçıların tərkibindən və keçirildiyi yerdən asılı olmayaraq, tərbiyə məqsədli əsər müzakirələrinin hamısı üçün səciyyəvi olan cəhətlər var: müzakirəyə qoyulacaq əsərlə iştirakçıların qabaqcadan tanış olması; müzakirə məqsədinin onlara məlum olması; müzakirə gunu və saatının əvvəlcədən elan edilməsi.

Aşağı sinif şagirdləri arasında hekayə, nağıl, şeir və ya dastandan parçaları müzakirəyə qoymaq halları olur. Bu zaman güdülən məqsədə xidmət edəcək müvafiq atalar sözlərindən, tapmacalardan (məsələn, “Dili yoxdur, dilləndirir, insanı elmləndirir”, “o nədir ki, özü qara, sözü ağ” və s.) istifadə edilir.

Deməli, *bu və ya digər əsərlə əvvəlcədən tanış olaraq müəyyən edilmiş vaxtda tərbiyə məqsədi ilə mütişəkkil keçirilən fikir mübadiləsinə əsər müzakirəsi deyilir.*

Göründüyü kimi, nəsihət, məruzə və disput kimi, əsər müzakirəsi də anlayışların, mənəvi keyfiyyətlərin mahiyyətinin başa düşülməsinə xidmət edir.

Bəs davranış və fəaliyyətin təşkilinə yönələn üsullar hansılardır?

3.Mənəvi dəyərlərlə əlaqədar davranış və fəaliyyətin təşkilinə xidmət edən üsullar.

Məşq, alışdırma, rejim, özünə xidmət əməyi, ictimai-faydalı əmək davranışın və fəaliyyətin təşkilinə xidmət edən başlıca üsullardır.

Məşq üsulu. Məşq, üsullardan biri kimi, təkrar və çalışma üsullarına oxşasa da, onlardan xeyli fərqlənir. Təkrar əsasən şifahi formada, çalışmalar əsasən yazılı formada aparılır. Bunlardan fərqli olaraq məşq fiziki hərəkətlər formasında keçirilir. Məşq yolu ilə adamlarda bir çox faydalı fiziki keyfiyyətləri və bacarıqları formalaşdırmaq mümkün olur. Çeviklik, dözümlülük, güclülük, elastiklik kimi fiziki keyfiyyətlər, yaxud yerimək, qacmaq, uzununa və hündürlüyünə tullanmaq, futbol və ya basketbol oynamaq kimi fiziki bacarıqlar ən çox məşq sayəsində formalaşır.

Məşq zamanı eyni fiziki hərəkət döən-döən, özü də uzun müddət təkrar olunur. Bununla birlikdə məşq zamanı bədən bütünü əzaları fəal iştirak edir; orqanizmdə maddələr mübadiləsi yaxşılaşır, əzələlər möhkəmlənir. Mustafa Kamal Atatürk (1888-1938) haqlı olaraq xatırladırdı : “Yaşamaq fəaliyyətdə olmaq deməkdir”.

Fiziki keyfiyyət və bacarıqların adamlarda məşq yolu ilə formalaşdırılmasında müasir idman növlərindən əlavə milli oyunlardan, o

cümlədən qılınca oynatmaq, ox atmaq, at çapmaq və s. xalq idman növləri və oyunlarından da istifadə olunur.

Tarixdən ata-babalarımıza da məlum olmuşdur ki, idmanın hər hansı növləri ilə məşğul olmaq, məşq etmək sağlamlığın rəhnidir. Qoca Şərqin müdriklərindən Əbu Əli İbn Sinanın bu kəlamı hər bir azərbaycanlının hafizəsində daimi məskən tapmalıdır: “İdmanla məşğul olanın heç bir müalicəyə ehtiyacı yoxdur. Onun müalicəsi hərəkətdir”.

Deməli, *fiziki keyfiyyət və bacarıqların adamlarda məqsədyönlü formalaşdırılması üçün fiziki hərəkətlərin uzun müddət dönə-dönə eyni qaydada icrası məşqdır.*

Alışdırma üsulu. Mənəvi keyfiyyətlərin, o cümlədən əxlaq və əməklə əlaqədar olan keyfiyyətlərin formalaşmasında bacarıq və vərdişlərin zəruriliyi daha qabarıq müşahidə olunur. Dönə-dönə şahidi oluruq ki, uşaqlar və yeniyetmələr, hətta bəzi gənclər, məsələn, düzlük və doğruluğun, intizamın, vətənpərvərliyin və s. mənəvi dəyərlərin nə demək olduğunu anlayırlar; lakin əməldə onların bir qismi qeyri-səmimiliyə, kobudluğa, intizamsızlığa, qeyri vətənpərvərliyə yol verir. Bu cür hallarda alışdırma üsullarına əl atmaq lazım gəlir. Əgər uşaq əllərini yumamış süfrə arxasında əyləşirsə, gedib əllərini yuması ondan tələb edilir və bu tələbə alışanadək onun üzərində ciddi nəzarət qoyulur. Səliqəsiz yazı sahibi üçün də bu cür dözümsüzlük şəraiti yaradır. Başqa sözlə, uşağın, yeniyetmə və ya gəncin hər hansı əməli müvafiq qaydaya uyğun gələndək, nəzarət davam edir.

Alışdırma yolu ilə vərdişlərin formalaşması üçün bəzən aylar azlıq edir. Özünü gələcəkdə faydalı fəaliyyətə hazırlayan hər bir gənc işin, əməlin necəliyi barədə olan atalar sözlərini də unutmamalıdır: “Heyvanın dişinə baxarlar, insanın işinə”, “İstəyirsən bol çörək, al əlinə bel, kürək”.

Göründüyü kimi, alışdırma üsulu məşq üsuluna oxşasa da, ondan xeyli fərqlənir. Məşqdə olduğu kimi, alışdırma üsulunda da eyni hərəkət, eyni iş üsulu uzun müddət dönə-dönə icra olunur. Fərq orasındadır ki, əvvəla, məşq əsasən fiziki keyfiyyət və bacarıqlarla, alışdırma isə əsasən davranış və əmək bacarıqları ilə əlaqədar olur. İkincisi, məşq bəzən müəllimin (tərbiyəçinin) rəhbərliyi altında, bəzən müstəqil həyata keçirilir; alışdırma isə axıradək nəzarət altında təşkil olunur.

Beləliklə, *davranış və əmək bacarıqlarının adamlarda, o cümlədən gənc nəsldə vərdişə çevriləndək tərbiyəçinin bilavasitə nəzarəti altında dönə-dönə yerinə yetirilməsi alışdırma üsuludur.*

Gün rejimi üsulu. Anlayışların formalaşmasında, onların möhkəmlənməsinə-də, bacarıq və vərdişə çevrilməsində, digər üsullarla yanaşı rejimin də mühüm rolu vardır.

İctimai həyatın bütün sahələrində rejimə bu və ya digər dərəcədə əməl edilir. Məsələn, idarə və müəssisədə iş müəyyən vaxtda başlayır, müəyyənləşdirilmiş vaxtda bitir; hər gün eyni vaxtda nahara çıxırlar.

Təlim-tərbiyə müəssisələrində rejim yenilməz qanuna çevrilir. Məşğələlər zənglə başlayır, müəyyən olunmuş vaxta qədər davam edir, zənglə başa çatır.

Rejimə dönmədən əməl edilməsi tədris müəssisələrində təlim-tərbiyə işinin uğurla getməsi üçün başlıca şərtlərdən biridir.

Şagirdlərin (tələbələrin), hətta uşaqların həyat tərzinin təşkilində, təlim və tərbiyəsində bir üsul kimi rejimdən istifadə olunur. Gənc nəslin gün rejimini təşkil edən müəllim, yaxud valideyn uşaqlarının yalnız müvəffəqiyyətlə oxumasına yardım etmir; bununla yanaşı, onların orqanizmlərinin normal fəaliyyətinə də gözəl şərait yaratmış olur.

Gün rejimi dedikdə hər gün müəyyənləşdirilmiş vaxtda yuxudan qalxmaq, eyni vaxtda əl-üzünü yumaq, hər gün eyni vaxtda səhər idmanı ilə məşğul olmaq, səhər, günorta və axşam ayrılıqda eyni vaxtda yemək, eyni vaxtda əylənmək, istirahət etmək, öz üzərində işləmək, eyni vaxtda yatmaq nəzərdə tutulur.

Gün rejiminə əməl etmək və ona alışmaq asan deyil, çətindir; lakin nəinki mümkün, hətta zəruridir. Nəzərə alaq ki, *adamın gün ərzində həyat və fəaliyyətinin başlıca cəhətlərinin hər gün eyni vaxtda və eyni ardıcılıqda təkrarını təmin etmək gün rejimi üsuludur.*

Özünəxidmət əməyindən istifadə üsulu. Əmək və əxlaqla bağlı olan anlayışların, bacarıq və vərdişlərin ilkin təməli ailədə özünəxidmət əməyinin təşkili ilə qoyulur. Təcrübəli valideynlər öz övladlarını gələcək əməyə, ictimai faydalı və məhsuldar əməyə hazırlamaq işini haqlı olaraq özünəxidmət əməyinin təşkilindən başlayırlar. Belə valideynlərin rəhbərliyi altında uşaqlar özləri üçün çay gətirir, stəkan-nəlbəkini aparır, yatağını açır və yığışdırır, üst-başını səliqə-səhmana salır, paltarına ütü çəkir, ayaqqabısını təmizləyir, gigiyenik qaydalara əməl edir və bu yolla özünəxidmət etməyi üzrə bacarıq və vərdişlərə yiyələnirlər.

Deməli, *özünəxidmət əməyi valideynlərin rəhbərliyi altında uşaqların öz ehtiyaclarını ödəyəcək işlərə cəlb edilməsidir.*

Məişət əməyindən istifadə üsulu. Bir qədər böyüdükdən sonra uşaqlar gücləri çatan məişət əməyi ilə də məşğul olmağa başlayırlar. Təcrübəli valideynlərin ailələrində uşaqların özünəxidmət əməyində qazandıqları bacarıq və vərdişlər tədricən məişət əməyi sahəsində bacarıq və vərdişlər səviyyəsinə qalxır. Belə ailələrdə uşaqlar çayın dəmlənməsində, süfrənin açılmasında və yığışdırılmasında, qab-qacağın gətirilməsində və götürülməsində, döşəmənin süpürülməsində və yuyulmasında, zibilin atılmasında, mənzilin havasının təmizlənməsində, toyuq-cücəyə, mal-qaraya, qoyun-quzuya baxılmasında, hayatyanı sahələrdəki işlərdə məmnuniyyətlə iştirak edirlər.

Göründüyü kimi, *valideynlərin rəhbərliyi altında uşaqların və yeniyetmələrin ailə ehtiyaclarını ödəyəcək işlərə cəlb edilməsi məişət əməyi üsulu deməkdir.*

İctimai-faydalı əmək üsulu. Həyat faktları göstərir ki, ailə şəraitində məişət əməyinə alışan, məişət əməyinin müxtəlif sahələrində bacarıq və vərdişləri olan şagirdlər, bir qayda olaraq, təhsil aldıkları tədris müəssisələrində ictimai-faydalı əməkdə daha çox fəallıq göstərirlər. Onlar məktəbdə ictimai faydalı əməyin müxtəlif sahələrində öz bacarıqlarını daha da inkişaf etdirmək imkanı əldə edirlər. Şagirdlər sinif otağında, məktəb

dəhlizində, yeməxanasında növbətçilik edir, divar qəzetlərinin çıxarılmasında, məktəb əmlakının təmirində, fotomantaj və stentlərin hazırlanmasında, şagird təşkilatlarının işində, məktəbin kütləvi tədbirlərində, məktəblərarası yarışlarda, məktəbyanı sahənin səliqə-səhməna salınmasında, bağ-bostan becərilməsində və s. işlərdə bilik və bacarıqlarını möhkəmləndirirlər. Bütün bu işlər ayrı-ayrı müəllimlərin, məktəb rəhbərlərinin göstəriş və təşkilatçılığı sahəsində görülür.

Deməli, *pedaqoji kollektivin rəhbərliyi altında məktəbin ehtiyaclarını ödəyəcək işlərə şagirdlərin cəlb edilməsi ictimai-faydalı əməkdir.*

4.Davranış və fəaliyyətə nəzarət; nəticənin yoxlanması və qiymətləndirilməsinə xidmət edən üsullar.

Mütəxəssis alimlərin bu məfhumlara münasibəti birmənalı deyil. Bəzi dərslər vəsaitləri və monoqrafiyalarda təlim və tərbiyə üsulları şərh edildikdən nəzarət və yoxlama məsələlərinə toxunulmur. Belə çıxır ki, nəzarətin və yoxlamanın təlim və ya tərbiyə üsullarına daxil yoxdur. “Didaktika sredney şkolı”, yaxud “Problema sotsialistiçeskoy pedaqogiki” adlı əsərlər buna misal ola bilər.

Şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdislərinin yoxlanması və qiymətləndirilməsi üzərində xüsusi dayanmaq, lakin nəzarət məsələsinə toxunmamaq halları da var. B.P.Yesipovun mövqeyi belədir.

Bəzi mənbələrdə nəzarət və yoxlama anlayışlarına fərq qoyulmur, eyniləşdirilir. Ç.Kupiseviçin “Osnovı obşey didaktiki” adlı əsərində bu fikrə rast gəlirik.

Yoxlamanı və qiymətləndirməni tərbiyədə nəzarətin, yaxud təlimdə nəzarətin üsulu kimi başa düşənlər də var.

Sual olunur: həmin mövqelərdən hansını məqbul saymaq olar? Bizcə, heç birini! Çünki nəzərdən keçirdiyimiz fikirlər birtərəflidir: nəzarət, yoxlama və qiymətləndirmə məfhumlarını eyniləşdirmək də, onların fərqlərini görməmək də eyni dərəcədə nöqsan sayılmalıdır.

Real pedaqoji prosesdə təlim zamanı olduğu kimi, tərbiyədə də nəzarət, yoxlama və qiymətləndirmə üsullarından geniş istifadə olunur.

Tərbiyədə nəzarət üsulları. Tərbiyə işində nəzarət, adətən, bilavasitə müşahidə formasında həyata keçirilir. Nəzarət məqsədi güdən müşahidəni müəllim, valideyn, sinif rəhbəri, tədris müəssisəsinin rəhbərləri, digər tərbiyəçilər apara bilər.

Tərbiyə işində istənilən nəticəni əldə etmək üçün nəzarət üsuluna da əl atmaq lazım gəlir. Tərbiyəçi bilmək istəyir ki, verdiyi tapşırıq tərbiyə olunanlar tərəfindən necə yerinə yetirilir, bu zaman onlar necə davranırlar, canla-başla fəaliyyət göstərirlər, yoxsa necə gəldi, başdan sovdu icra edirlər.

Bundan əlavə, nəzarət tərbiyəçiyə imkan verir ki, müşahidə faktları əsasında, lazım gəldikdə işə qarışsın, müəyyən düzəlişlər etsin, zəruri istiqamətlər versin.

Davranış və fəaliyyət üzərində tərbiyəçi tərəfindən nəzarətin olduğunu bilən şəxsin (şagirdin və ya tələbənin) məsuliyyəti xeyli artır, daha yaxşı işləməyə səy göstərir.

Nəzarət üsulundan bütün tərbiyəvi tədbirlərdə: müzakirələrdə, disputlarda, gəzintilərdə, şəhidlər xiyabanına ziyarətdə, döyüşçülərlə görüşlərdə, kino və ya teatra kollektiv baxışda, məktəbdə tənəffüs zamanı, məşğələdə, ailədə və sair yerlərdə istifadə etmək olur.

Tərbiyəçinin nəzarəti nəticə etibarilə şagirdin özünə nəzarəti ilə sona çatmalı, öz sözlərinə və hərəkətlərinə nəzarət qoyulmasına alışmalıdır.

Tərbiyə prosesinin son mərhələsində istifadə olunan üsullardan biri də yoxlamadır.

Davranış və fəaliyyət nəticələrinin yoxlanması. Tərbiyə işində yoxlanmanın məqsədi müxtəlif ola bilər: şagirdlərin tərbiyəlilik səviyyəsini üzə çıxartmaq; tərbiyəçinin fəaliyyətinin səmərəlilik dərəcəsini öyrənmək; tədris müəssisəsinin işini səciyyələndirmək və s.

Şagirdlərin davranış və fəaliyyətinin səmərəsini yoxlamaq üçün onlara müxtəlif məzmunlu və formalı ictimai- faydalı tapşırıqlar verilir. Məsələn, divar qəzeti çıxartmaq; qəzetə məqalə yazmaq; yaxud şəkil çəkmək; tənha qocalara baş çəkmək; sinif otağında çiçəklərə qulluq etmək; tənəffüs zamanı növbətçilik etmək; üzlüyü aralanmış kitabları sahmana salmaq; xəstə yoldaşa köməklik göstərmək; məktəbyanı sahəni daş-kəsəkdən təmizləmək və s. və i.ə.

Bu cür ictimai-faydalı tapşırıqların icra vəziyyətini yoxlamaqla müvafiq şagirdlərin tərbiyəlilik dərəcəsi barədə fikir söyləmək üçün tərbiyəçi əlavə imkan qazanmış olur. Nəzarətin və yoxlamanın nəticələri qiymətləndirilir.

Qiymətləndirmə üsulları. Bu üsulları iki böyük qrupa ayırmaq olar: rəğbətləndirmə üsulları və tənbeh üsulları.

Rəğbətləndirmə üsullarının da, tənbeh üsullarının da siyasi, psixoloji və pedaqoji mənalıdır. Siyasi mənası: qiymətləndirmə üsulu ilə nəyin cəmiyyətdə bəyənildiyini, nəyin isə bəyənilmədiyini tərbiyə olunanların nəzərinə çatdırmaqdan ibarətdir.

Psixoloji mənası budur ki, yaxşı sözünə və yaxşı davranışına görə rəğbətləndirilən şəxs sevinc hissi, məmnunluq hissi keçirir: nalayiq sözünə, ədalətsiz hərəkətinə görə tənbeh edilən şəxs isə peşmançılıq hissi keçirir, kədərlənir.

Sözü, davranışı, fəaliyyəti qiymətləndirməyin pedaqoji mənası orasındadır ki, hər hansı ürəkaçan sözünə, davranışına və ya fəaliyyətinə görə rəğbətləndirilən şəxs bundan sonra da nümunəvi əməlləri ilə sevinc hissləri keçirməyə çalışır; ətrafdakılar tərəfindən bəyənilməyən davranış üstündə tənbeh olunan şəxs isə bir daha peşmançılıq hissləri keçirməmək üçün çalışır ki, yaramaz hərəkətlərinə yol verməsin.

Tərbiyə olunanların fəaliyyət xüsusiyyətlərinə laqeydlilik göstərmək, münasibət bildirməmək, qiymətləndirməmək yolverilməzdir. Nə üçün? Çünki, məsələn, M.F.Axundovun haqlı olaraq yazdığı kimi, “Sevinc və şənlik bəxş edən vasitələrdən uzaqlaşmaq hisslərin süstləşməsinə və aqlın kütləşməsinə səbəb olar”. Odur ki, “Uşaqda yaxşı bir hərəkət baş verdikdə həvəsləndirib artırmaq lazımdır”.

Rəğbətləndirmə üsulları. Pedaqogika elm kimi formalaşana qədər xalq arasında tərbiyə məqsədi ilə rəğbətləndirmə üsullarından istifadə olunmuşdur:

yaxşı əməllərinə görə uşaqları tərifləmişlər, belələrinə hədiyyələr vermişlər. Ehtiyacı olanlara, yetim uşaqlara həyan duranlar, çətin vəziyyətə düşənləri xilas edənlər, igidlik nümunəsi göstətənlər nağıllarda, dastanlarda, rəvayətlərdə tərənnüm olunmuşdur. “Əl tutmaq Əlidən qalıb” deyirlər.

Tədris müəssisələrində, idarələrdə, ailə və digər ictimai yerlərdə tətbiq olunan rəğbətləndirmə üsullarını iki qrupa ayırmaq olar: sadə rəğbətləndirmə üsulları və yüksək rəğbətləndirmə üsulları.

Sadə rəğbətləndirmə üsulları: uşağın saçına sığal çəkmək, “Afərin!”, “Qoçaq qızım!”, “Qoçaq oğlum!”, “İşi belə görürlər!” kimi qəlbə qida verən ifadələr işlətmək; arzusunu yerinə yetirmək (konsertə, sirkə, sərgiyə, kinoya, teatra, muzeyə və s. görməli yerlərə aparmaq); kitab alıb hədiyyə vermək, yaxşı yazısını, nitqini, davranışını, səyini dilə gətirib tərifləmək və s.

Yüksək rəğbətləndirmə üsulları: şifahi və ya yazılı təşəkkür elan etmək; adlı təqaüdə təqdim etmək; turizm gəzintisi üçün putyovka vermək; adına tərifnamə yazmaq; gümüş və ya qızıl medalla təltif etmək; fərqlənmə diplomu vermək; magistraturaya və ya aspiranturaya təqdim etmək; xaricə oxumağa göndərmək; şəklini şərəf lövhəsinə vurmaq; kütləvi yığıncaqlarda adını çəkmək; haqqında qəzetə məqalə vermək və s.

Tənbeh üsulları: Bu üsullar tarixən cəza üsulları adlandırılmış və indi də belə adlanır. Lakin respublikamız dövlət müsəqilliyi qazandığı və demokratiya yolunu tutduğu bir şəraitdə, tərbiyədə cəza əvəzinə tənbeh sözünün işlədilməsi daha münasib hesab edilir. Çünki, tənbeh tərbiyə işində fiziki cəza üsullarını, habelə insan şəxsiyyətini alçaldan digər üsulları istisna edir.

Tənbeh üsullarını iki qrupa ayırmaq olur: yüngül tənbeh üsulları və nisbətən ağır tənbeh üsulları.

Yüngül tənbeh üsulları: tərbiyəçinin simasında nazarlıq əlamətlərinin təzahürü; “Belə olmaz!”, “Belə yaramaz!”, “Razı deyiləm!”, “Narazı qaldım!” kimi ifadələrin işlədilməsi; dərs zamanı diqqəti yayınan şagirdlərə yanaşmaq; səsinin tonunu qaldırmaq və ya, əksinə - endirmək; uşağın və ya şagirdin istəyinə əməl etməmək və s.

Ağır tənbeh üsulları: bir müddət danışdırmamaq; məzəmmət etmək; danlamaq; şifahi töhmət elan etmək; yazılı töhmət elan etmək; təkrar sinifdə (kursda) saxlamaq; adlı təqaüddən məhrum etmək; ictimai tapşırığı başqasına həvalə etmək; başqa tədris müəssisəsinə köçürmək; tədris müəssisəsindən xaric etmək və s.

Rəğbətləndirmə və tənbeh üsullarının tətbiqinə verilən tələblər.

1. Rəğbətləndirmə və ya tənbeh obyektiv olmalı və qısa da olsa səciyyəlandırılmalıdır. Nəvvab xatırladırdı: “Heç bir kəsin günahını aydınlaşdırmamış tənbeh etmə”.

2. Rəğbətləndirmə və ya tənbehin konkret halına biryolluq verilmiş qiymət kimi baxılmamalıdır. Şəxs bilməlidir ki, bu gün rəğbətlənilən sabah tənbeh oluna və ya əksinə, tənbeh olunan sabah rəğbətlənilə bilər.

3. Günahını etiraf edən şəxsin bağışlanmaq inkarı nəzərə alınmalıdır. Məhəmməd peyğəmbər də buyurmuşdur: “Günah işlədən tövbə edərsə onu əfv edin”.

4. Azərbaycanca tarixən olduğu kimi, indinin özündə də mütərəqqi fikirli şəxslər təlim və tərbiyə zamanı fiziki cəzanın yol verilməz olduğunu söyləmişlər; bunu daim yadda saxlamaq lazımdır. Milli pedaqogika pedaqoji prosesdə, formasından asılı olmayaraq, hər cür cəzanın əleyhinədir.

Tərbiyənin mərhələlərinə uyğun gələn üsulların tətbiqində özünü göstərən bir sıra ziddiyyətlər və qanunauyğunluqlar üzə çıxarılmışdır. Bu ziddiyyətlər və qanunauyğunluqlar hansılardır?

Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.

1. Mənəvi keyfiyyətlərin ilkin qavranmasına hansı üsullar xidmət göstərə bilər? Nə üçün?
2. Mənəvi keyfiyyətlərə dair uşaqlarda anlayışın formalaşdırılması üçün tərbiyəçinin hansı üsullara əl atması məsləhət olardı?
3. Mənəvi keyfiyyətlərlə əlaqədar uşaqlarda davranışın və fəaliyyətin hansı forma və üsullarla təşkili daha çox səmərə verir?
4. Tərbiyə işinə müəllim (tərbiyəçi) tərəfindən nə üçün nəzarət edilməlidir?
5. Şagirdlərin davranış və fəaliyyətlərinin nəticələri müəllim (tərbiyəçi) tərəfindən nə üçün yoxlanılmalıdır?
6. Davranış və fəaliyyətin nəticələrini hansı yollarla yoxlamaq mümkündür?
7. Şagirdin davranışını və fəaliyyətini qiymətləndirməkdə məqsəd nədir?

FƏSİL 22.

Milli pedaqogika tərbiyədə ziddiyyətlər, qanunauyğunluqlar və qanunlar haqqında.

Konkret qanunauyğunluqların səciyyələndirilməsinə keçməzdən əvvəl ziddiyyətlər və qanunauyğunluqlar məsələlərinin ədəbiyyatda qoyuluşuna qısa bir nəzər salmaq lazım gəlir.

1. Tərbiyə prosesində ziddiyyətlər məfhumu.

Pedagoji ədəbiyyatda belə bir fikir vardır: tərbiyə prosesində müşahidə olunan ziddiyyətlər onun, yəni tərbiyənin hərəkətverici qüvvələridir. Lakin Milli pedaqogikada bu fikrə bir qədər diqqətlə yanaşıldıqda məlum olmuşdur ki, nəzərdə tutulan ziddiyyətlər nəinki tərbiyə işi irəlilətmir, hətta ona mane olur; ziddiyyətlər müəyyənləşdirildikdə və aradan qaldırıldıqda hərəkətverici qüvvəyə çevrilir. Fikrimizi konkret misalda aydınlaşdıraq. Məsələn, müəllimin (tərbiyəçinin) tələbi və uşağın (tərbiyə olunanın) marağı arasında olan ziddiyyəti misal gətirirlər. Deyirlər ki, bu cür ziddiyyətlər hərəkətverici qüvvədir. Halbuki, həmin ziddiyyətlərin mövcudluğu özlüyündə tərbiyə işinə əngəl törədir, çətinlik yaradır.

Tərbiyə işində uşaqların (yaxud şagirdlərin və ya tələbələrin) maraq dairəsi öyrəniləndikdə və müəyyən dərəcədə nəzərə alındıqda isə qarşılıqlı anlaşma yaranır, nəticədə istənilən səmərəni əldə etmək imkanı qazanılır.

Tərbiyə prosesində ziddiyyətlər dedikdə bu prosesi əmələ gətirən bütün ünsürlər arasında özünü göstərən uyğunsuzluqlar nəzərdə tutulur. Ziddiyyətsəciyyəli uyğunsuzluqlar tərbiyə prosesində çox müşahidə olunur. Məsələn, təbiyə prosesini müəllimin (və ya valideynin) idarə etmək səyi ilə şagirdin (tələbənin) müstəqilliyə can atması arasında; tərbiyə olunan şəxsin fiziki inkişafı ilə sosioloji inkişafı arasında; şəxsə göstərilən pedaqoji təsirlə onun (yəni şəxsin) psixoloji-mənəvi hazırlığı arasında; tərbiyənin rəsmi məqsədi ilə mühit arasında; tərbiyə olunanların arzuları ilə psixoloji imkanları arasında olan uyğunsuzluqlar buna misal ola bilər. Tərbiyə işində ziddiyyətlər adlandırılan bu cür uyğunsuzluqlar tərbiyəni çətinləşdirir; uyğunsuzluqlar dərk olunaraq aradan qaldırıldıqda tərbiyənin hərəkətverici qüvvəsinə çevrilir.

Ziddiyyətlər iki qrupa ayrılır: *zahiri ziddiyyətlər və daxili ziddiyyətlər. Müşahidəsi mümkün olan ziddiyyətlər zahiri, görünməsi mümkün olmayan ziddiyyətlər isə daxili ziddiyyətlər adlanır.*

Yuxarıda gətirdiyimiz misallarda şəxsin arzusu ilə həmin arzunu reallaşdırmağa imkan verən psixoloji hazırlığın olmaması arasındakı uyğunsuzluq daxili ziddiyyətlərə misal ola bilər, çünki, bu cür uyğunsuzluğu görmək mümkün deyil: onu yalnız xüsusi aparılan araşdırmalar vasitəsi ilə müəyyənləşdirmək mümkün olur.

Övladları qarşısında eyni məsələ üzrə atanın qoyduğu tələblə ananın qoyduğu tələb arasında uyğunsuzluq zahiri ziddiyyətə aid misal ola bilər. Çünki bu cür uyğunsuzluğu müşahidə etmək mümkündür.

Deməli, *zahiri və ya daxili ziddiyyətlər tərbiyə işini çətinləşdirsə, onların duyulması, aşkara çıxarılması və aradan qaldırılması tərbiyəni asanlaşdırır, onun hərəkətverici qüvvəsinə çevrilir.*

2. Tərbiyə prosesinin qanunauyğunluğu və qanunu məfhumları.

Tərbiyənin qanunauyğunluğu məfhumunun mahiyyətinə dair pedaqoji ədəbiyyatda aydınlıq yoxdur. Bəzi mənbələrdə pedaqoji elmin və tərbiyənin qanunauyğunluqları eyniləşdirir; onlara fərq qoyulmur. Məsələn, D.O.Lordkipanidze “Didaktika” adlı kitabında üç “qanun” adını çəkir və arxasınca yazır: “bu qanunlarla yanaşı sovet pedaqogikası və tərbiyə aşağıdakı qanunauyğunluqlarla da səciyyələnir”.

Göründüyü kimi, bu fikirdə, əvvəla, didaktika və tərbiyə məfhumları eyniləşdirilir; ikincisi, pedaqogika və tərbiyəyə fərq qoyulmur; üçüncüsü, qanun və qanunauyğunluq eyni məzmunlu məfhumlar kimi təqdim edilir.

Təlim və tərbiyəni eyniləşdirmək və orada cərəyan edən qanunauyğunluqları qeyri müəyyən formada ifadə etmək halları da vardır. M.A.Danilov və M.N.Skatkinin redaktəsi ilə çap olunmuş “Didaktika sredney şkoli” adlı kitabındakı fikir buna nümunə ola bilər. Orada təlimin qanunauyğunluqlarından biri belə adlanır: “Təlim və tərbiyədə şagirdlərin fəallığı”. Bu fikirdə təlim tərbiyə ilə nəinki eyniləşdirilir, heç oradakı qanunauyğunluğun mahiyyəti açılmır. Belə çıxır ki, fəallıq qanunauyğunluqdur. Yalnız bir hadisə-fəallıq qanunauyğunluq ola bilərmi? “Pedaqogika” adlı kitabın 213-cü səhifəsində şərh edilən “qanunauyğunluqlar”da bu qəbildəndir. Burada da pedaqoji faktların adı çəkilir, lakin aralarındakı asılılığın mahiyyəti kölgədə qalır. Məsələn, “qanunauyğunluğun” biri belə ifadə olunur: “tərbiyə, fəaliyyət və ünsiyyət ayrılmazdır”. Əvvəla, heç də bütün insan fəaliyyəti və adamlar arasındakı ünsiyyət tərbiyə ilə bağlı olmur. İkincisi, tərbiyə, fəaliyyət və

ünsiyyət arasındakı əlaqə və asılılığın nədən ibarət olduğu bu cür ifadələrdə açılmır. Belə çıxır ki, ümumiyyətlə qanunauyğunluq, o cümlədən pedaqoji qanunauyğunluq məfhumlarının mahiyyəti çoxları üçün qaranlıqdır. Belə bir vəziyyəti nəzərə alaraq qanunauyğunluq məfhumuna aydınlıq gətirməyə çalışaq.

Qanunauyğunluğu səciyyələndirən başlıca əlamətlərdən biri onun **obyektiv** səciyyə daşmasıdır; yəni ümumiyyətlə qanunauyğunluq xarici aləmdə, təbiət və cəmiyyət hadisələrində, habelə təfəkkür hadisələrində cərəyan edir. İkincisi, qanunauyğunluq həmin hadisələr arasındakı qarşılıqlı əlaqə və asılılıqlarda özünü göstərir. Üçüncüsü, təbiət və cəmiyyət hadisələrindəki əlaqə və asılılıqlar dönə-dönə təkrarlandığında qanunauyğunluq halına düşür.

Deməli, Milli pedaqogikaya görə, *obyektiv şəkildə mövcud olan təbiət, yaxud cəmiyyət və ya təfəkkür hadisələrində səbəb-nəticə arasında davamlı təkrar olunan asılılığın mahiyyətinin adın və dəqiq ifadəsi qanunauyğunluq, qanunauyğunluğun yığcam ifadəsi isə qanundur.*

Qanunauyğunluğun bu cür başa düşülməsi tərbiyə hadisələrində də özünü doğruldur. Yəni, *tərbiyə hadisələrindəki (səbəb-nəticə arasındakı) asılılıqların dönə-dönə təkrar olunması tərbiyə prosesində müəyyən qanunauyğunluq olduğunu göstərir.*

Bu anlamı bir misalda konkretləşdirək. Tərbiyə işində müşahidə olunur ki, uşağın qarşısında qoyulan tələb ilə (məsələn, hər hansı əşyanın şəklini səliqəli çəkmək tələbi ilə) bu tələbi istənilən səviyyədə icra etmək üçün həmin uşağın malik olduğu psixoloji keyfiyyətlər arasında müəyyən asılılığın varlığı özünü göstərir. Həmin psixoloji keyfiyyətlər uşaqda formalaşıbsa tapşırıq yüksək səviyyədə yerinə yetirilir; əks halda tapşırıq ya icra olunmur, yaxud səliqəsiz icra olunur. Deməli, tələb və ya tapşırıqla onun icra vəziyyəti arasında asılılıq mövcuddur. Bu asılılığın mahiyyəti, yəni qanunauyğunluq belədir: tərbiyə zamanı uşağa verilən tapşırıq onun psixoloji imkanlarına uyğun gəldikdə icra səmərəli, uyğun gəlmədikdə isə keyfiyyətsiz olur.

3. Pedaqoji qanunauyğunluğun mahiyyəti.

Tələbə soruşa bilər: pedaqoji qanunauyğunluğun mahiyyəti nədən ibarətdir?

Milli pedaqogikada pedaqoji qanunauyğunluq məfhumunu səciyyələndirən əlamətlər də, onun mahiyyəti də açılmışdır. Pedaqoji qanunauyğunluğu səciyyələndirən əlamətlərə aşağıdakılar aid edilmişdir: 1) belə qanunauyğunluq pedaqoji hadisələrlə, yəni təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişaf, habelə onlara aid fikirlərlə bağlı olur; 2) həmin hadisələrdə səbəb-nəticə arasında əlaqənin mövcudluğu; 3) bu əlaqənin dayanıqlı olması; 4) həmin əlaqənin aydın, birmənalı başa düşülməsi; 5) aydınlaşmış əlaqənin dildə dəqiq ifadə olunması.

Həmin əlamətləri nəzərə alan Milli pedaqogika pedaqoji qanunauyğunluq məfhumunun mahiyyətini belə dəyərləndirmişdir: *təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişaf hadisələrində dönə-dönə təkrar olunan davamlı səbəb-nəticə əlaqələrinin mahiyyətinin başa düşülməsi, dildə aydın və dəqiq ifadəsi pedaqoji qanunauyğunluqdur.*

Bu anlama əsasən açılan qanunauyğunluğu sonradan yığcam şəkildə qanun formasında ifadə etmək mümkün olur. Yəni qanunauyğunluğun mahiyyəti müvafiq qanunda açılmır, yalnız ona işarə edilir.

Milli pedaqogikada artıq formalaşmış bu ideyalar 1999-cu ildə “Nicat” nəşriyyatı tərəfindən çap olunmuş “Ali məktəb pedaqogikası” və “Çaşıoğlu” nəşriyyatının məhsulu olan və 2002-ci ildə işıq üzü görmüş “Məktəb pedaqogikası” adlı dərsliklərdə, habelə 2003-cü ildə yenə “Çaşıoğlu” nəşriyyatının çap etdiyi “Məktəb pedaqogikası sxemlərdə” adlı əsərdə daha da dərinləşmiş və genişləndirilmişdir.

Sual olunur: Milli pedaqogikada üzə çıxarılmış konkret hansı pedaqoji qanunauyğunluqlar necə açılmış və dildə necə aydın ifadə olunmuşdur? Bir neçə qanunauyğunluğun nümunəsində konkretləşdirək.

4. Tərbiyənin mühitlə əlaqəsində qanunauyğunluq.

Faktlar göstərir ki, tərbiyə həyata keçirildiyi maddi və mənəvi mühitdən ayrılmazdır. Tərbiyənin təşkil edildiyi yerlərdə (məsələn, ailələrdə və ya məktəblərdə) maddi-texniki və mənəvi-psixoloji mühit başqa-başqa ola bilər. Bu cür müxtəliflik aparılan tərbiyə işinin səviyyəsinə bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir: onun səmərəsini artırır da, azaldır da bilər. Faktlardan aydın olur ki, məsələn, tədris müəssisəsi rəhbərləri ilə müəllimlər arasında, müəllimlərin özləri arasında, müəllimlərlə şagirdlər arasında olan münasibətlərin xarakterində də, tərbiyənin necəliyində də əks-səda verir: onun faydasını gücləndirir, yaxud zəiflədir. Şərh olunan hadisələrdə müəyyən qanunauyğunluğun varlığı özünü qabarıq şəkildə göstərir; buradakı qanunauyğunluq belədir: *münasib maddi-texniki və mənəvi-psixoloji mühitdə cərəyan edən tərbiyə işi uşaqların tərbiyəlilik səviyyəsini artırmağa imkan verir; tərbiyə işi münasib olmayan şəraitdə cərəyan etdikdə tərbiyəlilik səviyyəsini artırmağı çətinləşdirir. Səciyyələndirdiyimiz qanunauyğunluğun qanun forması belədir: tərbiyədə səmərəliliyin həyata keçirildiyi mühitdən asılılığı qanunu.*

5. Tərbiyənin həyatla əlaqələndirilməsində qanunauyğunluq.

Müşahidələrdən məlum olur ki, hər hansı mövzu üzrə müşahidə apararkən, məruzə edərkən, disput keçirərkən, digər tərbiyəvi tədbir təşkil edərkən həyat faktlarına söykəndikdə, dövrümüzün real faktlarına istinad etdikdə, mövzunu bu günkü həyatımız üçün əhəmiyyəti açıldıqda iştirakçıların hisslərinə və şüuruna təsir artır. Bunun əksi də müşahidə olunur: müəllimin, valideynin və digər tərbiyəçinin söhbəti ümumi səciyyə daşıdıqda, hazırkı dövrlə əlaqələnmədikdə, konkretlikdən uzaq olduqda cansıxıcı səciyyə daşıyır, dinləyicilərin şüuruna və hisslərinə o qədər də təsir etmir, tərbiyəlilik dərəcəsi istənilən səviyyəyə qalxmır. Göründüyü kimi, bu hadisələrdə müəyyən asılılıq vardır. Tərbiyənin səmərəlilik dərəcəsi həyatla əlaqələndirilmə vəziyyətindən asılı olur. Bu asılılığın mahiyyəti, yəni qanunauyğunluq belədir: *tərbiyəvi tədbirin məzmunu real həyat faktları ilə zənginləşdirildikdə onun səmərəliliyi artır; quru sözcülüyə çevrildikdə səmərə azalır. Həmin qanunauyğunluğun qanun formasında ifadəsi: tərbiyədə səmərəliliyin həyatla əlaqələndirilməsindən asılılığı qanunu.*

6. Şagirdə hörmət və tələbkarlıqla əlaqədar qanunauyğunluq.

Müşahidələr göstərir ki, tərbiyə zamanı şagirdlərə hörmət və tələbkarlıqla əlaqədar üç əsas münasibət olur. Bəzi tərbiyəçilər şagirdlərə münasibətdə hörmətə üstünlük verirlər; həddən artıq mülayimlik göstərirlər; hər cür hərəkətə və hala güzəştə gedirlər. Belə tərbiyəçilərin iş təcrübəsində tələbkarlıq, sərtlik, təkidlilik yox dərəcəsində olur.

Digər qrup tərbiyəçilərin iş təcrübəsində tamamilə başqa münasibətin şahidi oluruq. Belə tərbiyəçilər tərbiyə işində tələbkarlığı üstün tuturlar: heç bir məsələdə, heç bir halda şagirdə güzəştə getmirlər; kiçik nöqsanı qabardır, tənbeh üsullarına əl atırlar.

Üçüncü qrup tərbiyəçilər öz şəxsiyyətlərində tələbkarlıqla hörməti qovuşdurmağa çalışırlar. Belə tərbiyəçilər şagirdə qarşı tələbkar olduqları qədər də hörmətə yer qoyurlar. Tələblərinin həyata keçirilməsində təkidli olan bu cür tərbiyəçi xoş söz tapıb şagirdi ruhlandırmağı da bacarır, uşaq şəxsiyyətini alçaldan, təhqir edən söz və ifadələrdən azad olur.

Şagirdlər, adətən, birinci və ikinci qrupa deyil, üçüncü qrupa aid olan tərbiyəçilərə rəğbət göstərilir. Nə üçün? Çünki, birinci qrup tərbiyəçilərin mülayimliyindən, tələbkər olmadığından, iradə zəifliyindən şagirdlər sui-istifadəyə, saymamazlığa yol verirlər.

Müəllimlərdə yalnız tələbkərlik, sərtlik görən, onlardan tənbeh alan, mehribanlıq görməyən, xoş sözlər eşitməyən şagirdlər belə müəllimlə ünsiyyətə meyl göstərmir, ondan gen gəzməyə çalışır.

Tələblərində təkidli olan, iradə möhkəmliyi göstərən tərbiyəçidən eyni dərəcədə qayğı və mehribanlıq görən şagirdlər özlərini ələ almalı, məsuliyyətli, intizamlı olurlar; məhz bu cür tərbiyəçilərə rəğbət bəsləyirlər.

Həmin faktlarda müəyyən qanunauyğunluq özünü aydın şəkildə göstərir: *tərbiyəçinin yalnız tələbkər olduğu, yaxud yalnız hörmət göstərdiyi hallarda şagirdlərin tərbiyəlilik səviyyəsi artmur; onun tələbkərliyi ilə hörmətinin vəhdətdə olduğu hallarda isə şagirdlərin tərbiyəlilik səviyyəsi yüksəlir.*

Bu qanunauyğunluğun qanun forması belədir: tələbkərliklə hörmətin vəhdəti qanunu.

7. Tələblərlə əlaqədar qanunauyğunluq.

Tələbə sual verə bilər: Tələbləri kim verir və kimin qarşısında qoyulur?

Tərbiyə iştirakçıları müxtəlif: məktəb rəhbərləri və şagirdlər, müəllimlər və şagirdlər, valideynlər və uşaqlar, ailənin yaşlı üzvləri və uşaqlar, zabitlər və əsgərlər, idarə rəhbərləri və tabelikdə olan şəxslər və s.

Tərbiyəçilərin tərbiyə olunanlar qarşısında qoyduğu tələblər də müxtəlif olur. Eyni pedaqoji məsələlərə tərbiyəçilərin münasibətində müxtəliflik halları ilə yanaşı həmrəylik halları da müşahidə edilir. Məsələn, ev tapşırıqlarının icrası vəziyyətinə, yaxud zəngdən sonra şagirdin sinfə daxil olması vəziyyətinə eyni sinfdə işləyən müəllimlərin münasibətlərinin necəliyi şagirdlərin əhval-ruhiyəsində əks-səda verir. Yaxud, ailə şəraitində uşağın yol verdiyi qəbahətə valideynlərin eyni mövqedə və ya başqa-başqa mövqedə olmaları onun (uşağın) vəziyyətini yüngülləşdirə də, ağırlaşdırır da bilər. Bu cür hallar tərbiyənin həyata keçirildiyi digər yerlərdə (hərbi hissələrdə, idarə və müəssisələrdə) də müşahidə olunur.

Eyni hal üzrə ailədə atanın və ananın uşağa başqa-başqa münasibətləri, yaxud sinfdə müəllimlərin şagirdlərə fərqli münasibətləri müxtəlif psixoloji və pedaqoji nəticələrə səbəb olur; bu cür hallar tərbiyə olunan şəxslərdə belə bir hissə əmələ gətirir ki, tələblər ayrı-ayrı tərbiyəçilərin istəkləri və arzularından irəli gəlir; odur ki, bəzilərinin sözlərinə baxmaq, bəzilərinin isə sözlərinə baxmamaq olar.

Eyni hal üzrə valideynlər öz övladlarına, yaxud müəllimlər şagirdlərinə vahid mövqedən münasibət göstərdikdə uşaqlarda (şagirdlərdə) təqribən eyni psixoloji hisslər yaranır. Belə hallarda əmələ gələn hisslər tamam başqa məzmun kəsb edir. Bu dəfə tərbiyə olunanlar düşünür ki, tələblər tərbiyəçinin şəxsi istəyindən törəmir; ailənin, məktəbin, bütövlükdə cəmiyyətin tələbləridir: onlara əməl olunmalıdır.

Göründüyü kimi, bu faktlarda müəyyən qanunauyğunluq vardır: *tərbiyə olunanlar qarşısında başqa-başqa şəxslərin eyni məsələ üzrə qoyduqları tələblərdəki müxtəliflik tərbiyə işini nə qədər çətinləşdirirsə, tələblərdə vahidlik tərbiyə işini bir o qədər asanlaşdırır. Bunun qanun forması belədir: tələblərdə vahidlik qanunu.*

8. Tərbiyənin planlılığı ilə əlaqədar qanunauyğunluq.

Müşahidələr göstərir ki, tərbiyə olunanlara göstərilən pedaqoji təsirlər bir çox halda öləri səciyyə daşıyır, ölçülüb-biçilmir, planlaşdırılmır. Tərbiyəçi (valideyn, müəllim, sinif rəhbəri) bu cür halları vaxtın olmadığı ilə izah edir.

Doğrudur, ailə şəraitində və ya məktəb həyatında valideyn, yaxud müəllim uşağın və şagirdin elə davranış tərzləri ilə rastlaşır ki, ona yerindəcə münasibət bildirmək, müəyyən izahat vermək, digər tədbir görmək lazım gəlir. Etiraf edək ki, bu cür hallarda tərbiyəçinin atdığı tərbiyəvi addımlar tələsiklik ucundan istənilən nəticəni verməyə bilir. Bu mənada qrup və ya kütləvi tərbiyə tədbirlərin əvvəlcədən diqqətlə planlaşdırmadan keçirilməsinə də haqq qazandırmaq olmaz.

Bunun əksi də müşahidə olunur. Fərdi tərbiyəvi tədbir, yaxud qrup və ya kütləvi formada keçirilən tərbiyəvi tədbir qabaqcadan ətraflı planlaşdırıldıqda gözlənilən nəticəni əldə etmək mümkün olur.

Bu cür həyati faktlardan belə bir qanunauyğun nəticə çıxır; *formasından asılı olmayaraq qarşıdakı tərbiyəvi tədbir, tərbiyə işi əvvəlcədən nə qədər diqqətlə ölçülüb-biçilirsə, gözlənilən nəticə bir o qədər tam həyata keçirilir və əksinə, tərbiyə işi əvvəlcədən hərtərəfli planlaşdırılmadıqda gözlənilən nəticəni almaq çətinləşir.*

Bu qanunauyğunluğun qanun formasında ifadəsi belədir: *tərbiyədə səmərənin planlılıqdan asılılığı qanunu.*

9.Söz və əməlin nisbətində qanunauyğunluq.

Tərbiyə işinin illərlə müşahidəsi göstərir ki, bəzi tərbiyəçilərin davranışları və sözləri arasında uyğunsuzluq halları olur. Bu cür uyğunsuzluqlar bir çox halda tərbiyə işini xeyli çətinləşdirir.

Tərbiyəçinin (müəllimin, valideynin və s.) əməli, davranışı onun söylədiyi fikirlərə, irəli sürdüyü tələblərə uyğun gələ də, gəlməyə də bilir. Birinci halda tərbiyəçinin sözünün kəsəri artır, əməli cazibədar qüvvəyə çevrilir, tərbiyə olunanlar üçün örnək olur; ikinci halda isə tərbiyəçinin dediyi sözün heç bir kəsəri olmur, heç bir məna kəsb etmir; onun atdığı addım, gördüyü əməli iş rişxənd hədəfinə çevrilir, bu səbəblərə görə də o, tərbiyə olunanlar arasında hörmətdən düşür.

Deyilən faktlardan irəli gələn nəticə belədir: tərbiyə olunanlar arsında hörmət qazanmaq üçün tərbiyəçi çalışmalıdır ki, gördüyü əməli iş söylədiyi fikirlərə uyğun gəlsin.

Tərbiyə olunanlarla əlaqədar tərbiyəçinin üzərinə əlavə vəzifə düşür. Məsələ burasındadır ki, sözlə əməlin üst-üstə düşmədiyi hallar tərbiyə olunanlar (uşaqlar, şagirdlər, tələbələr) arasında da müşahidə edilir; onlardan kimsə hərəkətinin yolverilməz olduğunu bilir, buna baxmayaraq o cür hərəkət edir.

Tərbiyə olunan şəxsin əməli və fikri bir-birinə uyğun gəlmədikdə tərbiyəçi köməyə çatmalı, izahat verməli, düzəliş etməli olur. Soruşulur: Bu vəzifənin öhdəsindən hansı tərbiyəçi uğurla gələ bilər? Əməli sözündən fərqlənməyən tərbiyəçilər, yoxsa sözü əməlindən fərqlənən tərbiyəçilər? Əlbətdə , birincilər! Çünki ikincilər işə qarışarsa, tərbiyə olunan şəxs ona irad tuta bilər: siz özünüz həmişə dediyiniz kimi hərəkət edirsiniz?

Deməli, şərh olunan faktlarda müəyyən qanunauyğunluq vardır: **tərbiyəçinin sözü ilə əməli bir-birinə uyğun gəldiyi hallarda tərbiyə olunanların tərbiyəlilik səviyyəsi artır və əksinə, uyğun gəlmədiyi hallarda tərbiyəlilik səviyyəsi artmır.**

Həmin qanunauyğunluğun qanun formasında ifadəsi belədir: **sözlə əməlin vəhdəti qanunu.**

10. Qanunauyğunluqları tələbənin bilməsinin zəruriliyi.

Ümumiyyətlə pedaqoji qanunauyğunluqları, o cümlədən tərbiyəyə aid olan qanunauyğunluqları və qanunları tələbənin bilməsi azı iki cəhətdən ondan ötrü faydalıdır. Əvvəla, tələbə həmin qanunauyğunluqların nə dərəcədə həyati olduğunu öz tələbəlik fəaliyyətində sınaqdan keçirmək imkanı qazanar. İkincisi, həmin

qanunauyğunluqların mahiyyətini öyrənən, dərk edən, ürəkdən qəbul edən tələbə sinif müəllimi kimi işləyən zaman onları birər-birər tətbiq edər; öz pedaqoji fəaliyyətində bir daha yəqin edər ki, pedaqoji qanunauyğunluqlara əməl edilməsi təlim-tərbiyənin səviyyəsini yüksəltməyin ən etibarlı vasitəsidir.

Tələbə onu da bilməlidir ki, Milli pedaqogikada digər qanunauyğunluqlar da üzə çıxarılmışdır.

Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.

1. Tərbiyə prosesində zidiyyətlərin mahiyyətini düzgün və ya səhv başa düşməyin praktik əhəmiyyəti nədədir?

2. Pedaqoji prosədə baş verən qanunauyğunluqların nədən ibarət olduğunu bilmək tərbiyəçiyə nə verir?

3. Tərbiyə işinin cərəyan etdiyi mühitin xüsusiyyətlərini tərbiyəçi nə üçün nəzərə almalıdır?

4. Tərbiyə işində tərbiyə olunanlara qarşı yalnız tələbkər olmaq və ya yalnız hörmət etmək nə üçün zərərli hesab edilir?

5. Söz və əməlin nisbəti hansı formalarda pozulur?

6. Tərbiyəvi tədbir nə üçün əvvəlcədən planlaşdırılmalıdır?

FƏSİL 23.

Tərbiyədə inamla, yaşla, fəallıqla, məqsədlə, inkişafda, elmliliklə və üsulların seçilməsi ilə əlaqədar olan qanunauyğunluqlar.

1. Tərbiyəçinin inam dərəcəsi ilə əlaqədar qanunauyğunluq.

Məktəblərimizin bir çoxunda və bəzi ailələrdə ipə-sapa yatmayan, çətin tərbiyə olunan uşaqlardan şikayətlənirlər. Belə uşaqlar haqqında deyirlər: “Qoz beli qəbir düzəldər”, “Mülayim də davranırsan, sərt də, lakin heç birinin səmərəsi olmur”, “Neçə dəfə izah edirsən et, başa düşmür ki, düşmür”.

Bu cür nidalar, bu cür əhval-ruhiyyə göstərir ki, tərbiyəçilərimiz arasında tərksilah olanlar, tərbiyə işində acizlik göstərənlər var. Belə tərbiyəçilər ümitsizliyə qapanır, həmin uşaqların tərbiyəsində uğur qazanmağın qeyri-mümkün olduğunu etiraf etmiş olurlar.

Soruşulur: Tərbiyə işində özünü göstərən belə ümitsizliyi nə ilə izah etmək olar? Bunun səbəbləri çox ola bilər. Başlıca səbəblərdən biri uşaq (şagird) şəxsiyyətinə birtərəfli yanaşmaqla bağlı olur. Tərbiyəçi (müəllim və ya valideyn) uşaqlarda (şagirdlərdə) yalnız nöqsan görür, onun yaxşı cəhətlərinin olub-

olmadığı ilə maraqlanmır, yaxud maraqlanmaq istəmir. Nöqsanın daim qabardıldığını görən, tez-tez tənəli sözlər eşidən uşağın (şagirdin) tərbiyəçiyə qarşı müqaviməti təbii olaraq güclənir.

Bunun əksi də müşahidə olunur. Tərbiyə işində inamını itirməyən müəllim və ya valideyn uşaqda (şagirdə) sezdiyi nöqsanı nəzərə alır, onun şəxsiyyətində hansısa yaxşı cəhətləri də arayır, axtarır və tapır. Bu cəhəti qabardır, onu həvəsləndirir, ruhlandırır və deyir:-güman edirəm ki, filan nöqsanını da aradan qaldıra biləcəksən.

Faktlar göstərir ki, tərbiyəsi çətin hesab edilən şəxslərlə yaxından maraqlandıqda onlarda ya təşkilatçılıq bacarığını, ya rəqs etmək, ya şəkil çəkmək, ya hansısa musiqi alətində çalmaq bacarığını, futbol, voleybol, şahmat oynamaq və s. və i.a. bacarıqlarını üzə çıxarmaq mümkündür. Nikbin tərbiyəçi həmin uşaqlarda bu cür gözəl xüsusiyyətlərdən hansısa üzə çıxarır və onu ön plana çəkərək nöqsanları aradan qaldırmaq üzrə iş aparır və tərbiyə işində uğur qazana bilir.

Təsvir etdiyimiz bu faktlarda müəyyən qanunauyğunluq özünü göstərir: **tərbiyəçinin inamı, nikbinliyi artdıqca, tərbiyə olunanlarda faydalı cəhətləri də üzə çıxarıb, ona istinad etdikcə tərbiyə işində səmərəlilik artır və əksinə, tərbiyəçi inamsızlıq göstərdikcə tərbiyə işində səmərə artmır.**

Həmin qanunauyğunluğun qanun formasında ifadəsi belədir: **tərbiyədə səmərəliliyin inam dərəcəsində asılılığı qanunu.**

2. Yaş, fərdi və cinsi xüsusiyyətlərlə əlaqədar qanunauyğunluq.

Məlumdur ki, yeni nəslin formalaşması bir neçə yaş dövründən keçir: ana bətnində inkişaf dövrü, I yaşından 3 yaşadək, 3 yaşdan 6 yaşadək, 6 yaşdan 10 yaşadək, 10 yaşdan 15 yaşadək, 15 yaşdan 18 yaşadək olan dövrlər.

Elmi tətqiqatlar və müşahidələr əsasında isbat olunmuşdur ki, insanın hər yaş dövrünü səciyyələndirən bir sıra ümumi fiziki, fizioloji, psixoloji və digər xüsusiyyətlər olur.

Eyni yaş dövründə olan uşaqları səciyyələndirən ümumi xüsusiyyətlərdən əlavə, xeyli fərdi xüsusiyyətlər də müşahidə edilir. Bu cür fərdi xüsusiyyətlər sinir sistemi ilə, eşitmə, görmə və digər duyğu orqanları ilə, nitq və təfəkkür ilə, hafizə və diqqətlə, iradə ilə, digər psixoloji qüvvələrlə əlaqədar qabarıq şəkildə özünü göstərir.

Cinsi səciyyələndirən əlamətləri də bu deyilənlərə əlavə etmək lazımdır. Tərbiyə işində uğurlu fəaliyyət göstərmək üçün ayrı-ayrı yaş dövrünü səciyyələndirən fiziki, fizioloji, psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə almaq nə qədər vacibdirsə, hər bir uşağın, yeniyetmə və gəncin fərdi və cinsi xüsusiyyətləri ilə hesablaşmaq da bir o qədər zəruridir. Çünki gənc nəslin tərbiyəsində yaş, fərdi və cinsi xüsusiyyətlərə əhəmiyyət verməyən tərbiyəçi ciddi çətinliklərlə qarşılaşır. Bu cür xüsusiyyətlərə diqqət yetirən və onları nəzərə alan tərbiyəçi isə uğura bel bağlaya bilir.

Həyat faktları onu da aydın şəkildə göstərir ki, tərbiyə zamanı uşaqların yaş, fərdi və cinsi xüsusiyyətlərini nəzərə alıb-almamaqla tərbiyənin nəticəsi arasında müəyyən asılılıq olur.

Asılılığın mahiyyəti isə belədir: *tərbiyə olunanların yaş, fərdi və cinsi xüsusiyyətləri tərbiyə zamanı nə qədər diqqətlə öyrənilib nəzərə alınrsa, onların tərbiyəlilik dərəcəsi bir o qədər yüksəlir.*

Qanunauyğunluğun qanun formasında ifadəsi belədir: *tərbiyədə yaş, fərdi və cinsi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması qanunu.*

3. Tərbiyə olunanların fəallıq dərəcəsi ilə əlaqədar qanunauyğunluq.

Təcrübə göstərir ki, tərbiyə zamanı tərbiyəçi ilə tərbiyə olunanlar arasında çoxcəhətli, mürəkkəb, qarşılıqlı əlaqələr mövcuddur. Tərbiyə mövzusu üzrə tərbiyəçi və tərbiyə olunanların hazırlıq dərəcələri, tərbiyə zamanı onların fəallıq dərəcələri tərbiyə işinin nəticəsinə müəyyən təsir göstərir. Məsələn, milli mənlilik şüurunu uşaqlarda formalaşdırmağa çalışan bəzi tərbiyəçilər ədəbiyyat, incəsənət, elm, mədəniyyət və digər sahələrdən konkret faktlar gətirir və güman edir ki, az da olsa, istəyinə nail olur. Lakin həmin uşaqlarla söhbətdən məlum olmuşdur ki, onların heç də hamısı milli mənlilik şüurunun mahiyyətini lazımınca mənimsəyə bilməmişdir. Nə üçün? Çünki uşaqlar söhbətin yalnız dinləyicilərinə çevrilmişlər, tədbirdə onların heç bir fəallığı təmin edilməmişdi.

Uşaqlarda milli mənlilik şüurunun formalaşdırılmasına bir qədər başqa istiqamətdə yanaşan tərbiyəçilər də vardır. Onlar söhbətin mövzusunun uşaqlarla məsləhətləşərək razılaşdırırlar, sonra milli mənlilik şüuruna dair onların anlayış səviyyəsini üzə çıxarırlar, bu əsasda ilkin məlumat verir və tapşırırlar ki, xalqımızın keçmiş tarixindən, habelə müasir həyatının müxtəlif sahələrindən onlara məlum olan milli mənlilik şüurlu şəxsləri müəyyənləşdirsinlər. Uşaqlar tapşırığa əməl edirlər: razılaşdırılmış vaxtda onlar bildikləri və öyrəndikləri faktlar haqqında məlumat verirlər. Müzakirə başlayır, tərbiyəçi müzakirəni yekunlaşdırır. Bu cür hallarda milli mənlilik şüurunun formalaşması şagirdlərdə intensivləşir. Nə üçün? Çünki mövzunun müəyyənləşdirilməsinə, faktların toplanmasına və müzakirəsinə uşaqlar fəal şəkildə cəlb olunmuş və tədbirin passiv dinləyicilərinə deyil, fəal iştirakçılarına, hətta bir növ yaradıcılarına çevrilmişlər.

Göründüyü kimi həmin faktlarada müəyyən qanunauyğunluq müşahidə edilir: *tərbiyə olunanlar tərbiyə işinin passiv iştirakçılarına (dinləyicilərinə, müşahidəçilərinə), yəni obyektinə çevrildikdə tərbiyəlilik dərəcəsi o qədər də artmır, tərbiyə işinin fəal iştirakçılarına (hətta yaradıcılarına), yəni subyektinə çevrildikdə tərbiyəlilik dərəcəsi artır.*

Həmin qanunauyğunluğun qanun formasında ifadəsi belədir: *tərbiyə olunanların fəallıq dərəcəsindən tərbiyəliliyin asılılığı qanunu.*

4. Tərbiyənin məzmununun məqsəddən asılılığı ilə əlaqədar qanunauyğunluq.

Pedaqoji proses təcrübəsindən məlumdur ki, tərbiyə qarşısında həm qlobal (geniş), həm də lokal (məhdud) məqsəd qoymaq mümkündür. Tərbiyənin qlobal məqsədi ölkə üzrə onun həyata keçirildiyi bütün sahələri əhatə edir və strateji səciyyə daşıyır uzunmüddətli olur. Lokal, məhdud məqsəd isə hansısa təlim-tərbiyə ocağında, ailədə, konkret şəxsə və ya qrupla əlaqədar nəzərdə tutulur və qısa müddətli olur. Qısa müddətdə həyata keçirilən məqsəd də nəticə etibarilə strateji məqsədə xidmət edir.

Sovet dövründə tərbiyənin strateji məqsədi Sovet quruluşuna, kommunizmə sadıq gənc nəsəl yetişdirməkdən ibarət olmuşdur. Bu və ya digər təhsil müəssisəsində gündəlik həyata keçirilən konkret tərbiyəvi tədbirlər, onların məzmunu həmin qlobal, strateji məqsədə yönəlmişdi.

Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyi qazanandan sonra ictimai, iqtisadi, siyasi və ideoloji vəziyyət kökündən dəyişmişdir. Mövcud reallığımıza uyğun olaraq tərbiyənin qlobal, strateji məqsədi yuxarıda göstərdiyimiz kimi ifadə edilmişdir.

Tədris müəssisələrinin rəhbərləri, müəllimlər və digər tərbiyəçilər pedaqoji prosesin qlobal məqsədini həmişə yadda saxlamalıdır.

İndi Respublikamızın təhsil sisteminin bütün mərhələlərində təlim-tərbiyə və təhsil işinin məzmunu həmin strateji məqsəd baxımından təzələnilir, irili-xırdalı təşkil olunan tərbiyəvi tədbirlərin hamısı strateji məqsədə xidmət edir. Deməli, tərbiyə işinin məzmunu məqsəddən asılı olaraq dəyişir.

Məsələnin mahiyyəti həm də orasındadır ki, bu asılılıq bilməyin və ya bilməməyin və onu işdə nəzərə almağın və ya almamağın tərbiyəlilik səviyyəsinə daxil vardır; birinci halda, yəni asılılığın obyektiv olduğunu bilən, onu öz işində nəzərə alan tərbiyəçi hər bir konkret halda qarşısına qoyduğu məqsədə uyğun gələn materiallar (məzmun) seçir və tədbiri həyata keçirir, səmərə xeyli artır.

Bunun əksi də müşahidə olunur; asılılığın mahiyyətindən xəbərsiz olan, hətta bəzən topladığı faktik materiala uyğun məqsəd müəyyənləşdirməyə çalışan tərbiyəçi də, alim pedaqoq da olur. Belələrinin işi pərakəndəliyi, formallığı ilə səciyyələnir; səmərəsi azalır. Göründüyü kimi, burada da qanunauyğunluq mövcuddur: *Hər bir konkret halda tərbiyə işinin məzmunu həm yaxın, həm də uzaq (strateji) məqsədə uyğun seçildikdə və tərbiyə işi bu zəmində aparıldıqda onun səmərəsi artır. Həmin qanunauyğunluğun qanun formasında ifadəsi belədir: tərbiyə işi məzmununun məqsəddən asılılığı qanunu.*

5. Tərbiyənin inkişafetdirici imkanları ilə əlaqədar qanunauyğunluq.

Tərbiyə işinin məzmunu, onun təşkili formaları, orada istifadə olunan üsullar, tərbiyəçinin şəxsi keyfiyyətləri tərbiyə olunanların psixoloji inkişafına, yəni diqqətlərinin, təxəyyül və təfəkkürlərinin, iradi keyfiyyətlərinin, hafizəsinin, digər psixoloji qüvvələrinin inkişafına müəyyən dərəcədə təsir göstərir. Lakin bu təsirin dərəcəsi az da, çox da ola bilər. Həmin dərəcə tərbiyəçinin hazırlıq səviyyəsindən asılı olur.

Tərbiyə zamanı tərbiyəçi öz nitqində məntiq qaydalarına ciddi əməl etdikdə, fikrini tutarlı elmi faktlarla sübuta yetirdikdə, fakt və hadisələri müqayisə etdikdə, müqayisədən müəyyən nəticələr çıxartdıqda, ümumiləşmələr apardıqda, bu cür mühakimə tərzlərini tərbiyə olunanlara aşılamağa çalışdıqda onların psixoloji inkişafı daha sürətlə gedir.

Təəssüf ki, bunun əksi də müşahidə olunur. Necə gəldi danışan, nitqində məntiq qaydalarına əməl etməyən, inandırma, isbat üsullarından, müqayisədən uzaq düşən, amirliyə meyl göstərən, tərbiyə olunan şəxslərin psixoloji inkişafı qayğısına qalmayan tərbiyəçi yaxşı nümunəyə çevrilmir; onların psixoloji inkişafı isə ləngiyir. Bu cür faktlarda müəyyən qanunauyğunluq aydın şəkildə sezilir: *tərbiyə işinin psixoloji inkişaf imkanlarına malik olduğunu tərbiyəçi bildikdə və bu imkanlardan istifadə etdikdə tərbiyə olunanlarda psixoloji qüvvələrin inkişaf səviyyəsi yüksəlir və əksinə...*

Bu qanunauyğunluğu qanun formasında ifadə edək: müəllimin *səriştəliliyindən psixoloji inkişafın asılılığı qanunu.*

6. *Tərbiyənin elmiliyi ilə əlaqədar qanunauyğunluq.*

Həyat faktları göstərir ki, hər bir konkret halda tərbiyə işinin məqsədində, təşkili formasında, istifadə olunan üsulların seçilməsində və tətbiqində müəyyənliyin olub-olmadığı alınan nəticəyə təsir göstərir.

Məqsəd tərbiyəçi üçün tam aydın olduqda, tərbiyə işinin formaları arasında, məsələn, məhz hərbi idman oyunlarının keçirilməsi, üsullardan isə yalnız avtomat silahın sökülüb-yığılması üzərində dayanıldığı əsaslandırıldıqda tərbiyə işinin uğuru artır. Çünki bu cür hallarda tərbiyəvi tədbir hər bir cəhətdən ölçülüb-biçilmiş olur, onun elmiliyi təmin edilir.

Keçiriləcək tərbiyəvi tədbirin məqsədi tərbiyəçi üçün tam aydın olmadıqda, işin forması, orada tətbiq ediləcək üsul və istifadə olunacaq vasitələr təsadüfi xarakter daşıdıqda, yəni lazımınca əsaslandırılmadıqda tədbirin səmərəsini artırmaq çətinləşir. Çünki bu cür hallarda tərbiyəvi tədbirin elmiliyi təmin edilmir. Göründüyü kimi, burada müəyyən qanunauyğunluq diqqəti cəlb edir: *tərbiyə işinin bütün cəhətləri hər bir konkret halda tərbiyəçi tərəfindən əsaslandırılaraq keçirildikdə səmərəsi artır. Bu qanunauyğunluğun qanun formasında ifadəsi belədir: tərbiyə işinin elmiliyi qanunu.*

7. *Tərbiyə üsullarının seçilməsi ilə əlaqədar qanunauyğunluq.*

Məlumdur ki, tərbiyə işində istifadə olunan üsullar çoxdur. Konkret tərbiyəvi tədbir zamanı üsulların hamısından deyil, birindən və ya ikisindən istifadə edilir. Hansı üsuldən və ya üsullardan? Sualın cavabı birmənalı deyil. Bəzi tərbiyəçilər, adətən, alışdıqları üsullara müraciət edirlər, nə üçün məhz filan üsula əl atdıqlarını əsaslandırma bilmirlər. Nəticədə tərbiyə işinin səviyyəsini yüksəltmək olmur. Çünki bu cür hallarda aşılanaq mənəvi keyfiyyətin tərbiyə olunanlarda tərbiyəlilik dərəcəsi öyrənilmir və deməli, nəzərə alınmır.

Pedaqoji təcrübəsi zəngin olan tərbiyəçilər bir qədər fərqli mövqedən çıxış edirlər. Onlar hər bir konkret halda aşılamaq istədikləri mənəvi keyfiyyətləri öz uşaqlarında (şagirdlərində) tərbiyəlilik səviyyəsi ilə maraqlanırlar; bu səviyyəni nəzərə alır və səviyyəyə uyğun gələn üsullar seçirlər. Belə tərbiyəçilər üçün aydındır ki, məsələn, hərbi vətənpərvərlik üzrə tərbiyəlilik dərəcəsi şagirdlərdə, uşaqlarda müxtəlif ola bilər: hərbi vətənpərvərliyə dair ya heç anlayış olmur, ya müəyyən anlayış olur; yaxud müəyyən bacarıq olmur.

Həmin səviyyədən asılı olaraq istifadə ediləcək üsullar da başqa-başqa olur. Əgər tərbiyə olunanlarda hərbi vətənpərvərlik üzrə müəyyən anlayış varsa, lakin zəruri bacarıqlar yoxdursa, bu halda anlayışların formalaşmasına deyil, bacarıq və vərdişlərin formalaşmasına xidmət edən üsullara əl atılır; məsələn, hərbi idman oyunları təşkil edilir. Nəticə uğurlu olur.

Həmin faktlardakı qanunauyğunluğu sezmək mümkündür: *Hər hansı mənəvi keyfiyyəti şagirdlərdə formalaşdırmaq üçün müəllimin (valideynin) seçdiyi üsul (üsullar) tərbiyə olunanlarda həmin keyfiyyət üzrə tərbiyəlilik dərəcəsinə uyğun gəldikdə səmərə verir. Bu qanunauyğunluğun qanun formasında ifadəsi belədir: tərbiyə üsulunun tərbiyəlilik dərəcəsinə uyğun seçilməsi qanunu.*

Milli pedaqogikada müəyyənləşdirilmiş həmin qanunauyğunluqlar tərbiyə işini uğurla həyata keçirmək üçün istinad edilən prinsiplərin elmi əsasını təşkil edir.

Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.

1. Tərbiyədə ziddiyyətlərin olduğunu bilmək tərbiyə işinə praktik nə verir?

2. Pedaqoji prosesdə cərəyan edən qanunauyğunluqların olduğunu bilməyən müəllimə faydası nədən ibarətdir?
3. Tərbiyənin mühitlə əlaqəsindəki qanunauyğunluq necə ifadə olunmuşdur?
4. Şagird şəxsiyyətinə hörmət və tələbkarlıqla əlaqədar olan qanunauyğunluğun mahiyyətini bilməyin müəllim üçün əhəmiyyəti nədir?
5. Tələblərlə, söz və əməllə, fəallıqla, inam dərəcəsi ilə əlaqədar olan qanunauyğunluqların mahiyyətindən hali olmağın praktik əhəmiyyətini açın.

FƏSİL 24.

Tərbiyənin prinsipləri məsələsinin Milli Pedaqogikada qoyuluşu.

1. Məsələnin mövcud ədəbiyyatda vəziyyətinə dair.

Məsələnin azacıq da olsa tarixi ilə maraqlanan tələbələr olur. Bu ehtiyacı nəzərə alaraq keçmişə nəzər salmaq faydalıdır.

Tərbiyənin prinsiplərinə dair pedaqoji ədəbiyyatda geniş yayılmış anlam belədir: Tərbiyə işinin uğurla nəticələnməsi üçün irəli sürülən tələblər. Soruşmaq yerinə düşərdi: müasir şəraitdə həmin anlamla tam razılaşmaq olarmı? Bizcə, olmaz! Nə üçün? Çünki, əvvəla, həmin anlamdan aydın olmur ki, tərbiyənin prinsipləri necə müəyyənləşdirilir? İkincisi, tərbiyənin prinsipləri müəyyənləşdirilərkən hansı meyar əsas götürülür? Üçüncüsü, tərbiyənin prinsiplərini səciyyələndirən ümumi xüsusiyyətlər varmı? Varsa hansılardır?

Tərbiyənin prinsiplərinə dair həmin anlam bu cür sualları başa düşməyə imkan vermir. Nəticədə tərbiyə prinsiplərinin həm miqdarında, həm də adlarında subyektivliyə yol açılır, elmlikdən uzaq düşülür; pedaqogikaya dair

tədris vəsaitləri müəlliflərinin münasibətləri bir çox halda bir-birindən köklü şəkildə fərqlənir.

Tərbiyənin prinsipləri haqqında nəzəri fikirlərin qeyri-müəyyənliyi, subyektivliyi, elmdən uzaq düşməsi isə tərbiyə ilə əməli şəkildə məşğul olan şəxslərin fəaliyyətini çətinləşdirir.

Tərbiyənin prinsipi məsələsinə münasibətdə müxtəliflik. Pedaqogika üzrə bir sıra tədris vəsaitlərinin müəllifləri tərbiyənin prinsipi məsələsinə toxunurlar. “Obşıye osnovı pedaçoqiki” (Moskva, “Prosveşenie”, 1967), “Osnovı vuzovskoy pedaçoqiki” (Leninqrad, 1972), “Pedaçoqika” (Moskva, “Prosveşenie” 1998), “Pedaçoqika, Kurs leksiy” (Moskva, “Yurayt”, 1998) adlı tədris vəsaitlərinin müəllifləri deyilənlərə misaldır. Tərbiyənin prinsipləri məsələsinə toxunmamaq həmin kitabların köklü nöqsanlarına aid edilməlidir.

Tərbiyə prinsipləri məsələsinə xüsusi diqqət yetirmək halları isə çoxdur.

Tərbiyə prinsiplərinin miqdarında müxtəliflik. Təəssüf ki, sonuncu qəbildən olan tədris vəsaitlərindəki fikirlər üst-üstə düşür. Bəzi pedaçoji mənbələrdə tərbiyənin 5, digərində 7, başqalarında 10 və s. qədər prinsip olduğu göstərilir. Məsələn, aparıcı sovet pedaçoqlarının çap etdikləri “Pedaçoqika” da (Moskva, 1968) tərbiyəyə 7, 2000-ci ildə Azərbaycanda A.Abbasov, H.Əlizadənin çap etdikləri “Pedaçoqika” da 10, 1996-cı ildə “Maarif” nəşriyyatı tərəfindən nəşr olunmuş “Pedaçoqika” da isə 13 prinsipin adı çəkilir.

Məsələnin mahiyyəti təkcə ondan ibarət deyil ki, tərbiyənin prinsiplərinin miqdarı barədə fikirlər müxtəlifdir. Başlıca cəhət budur ki, heç bir müəllif təklif etdiyi tərbiyənin prinsiplərinin miqdarını əsaslandırmağa təşəbbüs göstərməmişdir. Bu səbəbdən də həmin fikirlər subyektiv səciyyə daşıyır, oxucunu inandırır.

Tərbiyə prinsiplərinin adlarında müxtəliflik. İndiyədək, tərbiyə prinsiplərinin nəinki miqdarında, adlarında da müxtəliflik hökm sürmüşdür. Belə çıxır ki, pedaçoqikada tərbiyə prinsiplərinin adları da elmi cəhətdən əsaslandırılmamışdır. Məsələn, eyni prinsip bir mənbədə “tələbkərlilik və hörmət”, digər mənbədə “uşaq şəxsiyyətinə hörmət etmək və ondan tələb etmək”, başqa mənbədə “hörmət və tələbkərliliyin birləşdirilməsi” kimi adlandırılır.

Digər prinsiplərin adlarında da bu cür qeyri-müəyyənlik hökm sürmüşdür.

Bir tədris vəsaitində adı çəkilən bəzi prinsiplərin başqa tədris vəsaitində olmaması halları da mövcuddur.

Eyni prinsipin müxtəlif mənbələrdə başqa-başqa adlandırılması, yaxud bir mənbədə olması, digərində isə adların çəklənməsi göstərir ki, müəlliflər tərbiyə prinsiplərini adlandırarkən heç bir meyara söykənməmişlər, subyektiv mülahizələrə üstünlük vermişlər.

Tərbiyə prinsiplərinin adlarına və miqdarına aydınlıq gətirmək üçün Milli pedaçoqikada təşəbbüs göstərilmişdir: tərbiyənin qanunauyğunluqları burada etibarlı elmi meyara çevrilmişdir.

2. Milli pedaçoqikada prinsiplərin qanunauyğunluqlar əsasında müəyyənləşdirilməsi

Nəhayət, tərbiyə prinsiplərinin miqdarında da, adlarını da tərbiyə prosesinin qanunauyğunluqları əsasında dəqiqləşdirmək mümkün olmuşdur. Fikrimizi

əyaniliklə əlaqədar konkretləşdirək. Milli pedaqogikada isbat olunmuşdur ki, pedaqoji prosesdə əyani vasitələrdən istifadə ilə təlim-tərbiyə alan şəxslərin təhsillilik dərəcəsi arasında müəyyən fərq olur. Asılılığın mahiyyəti belədir: pedaqoji prosesdə hər hansı əyani vasitə nümayiş etdirilərkən öyrənilənlərin diqqəti həmin əyani vasitə ilə məhdudlaşdırıldıqda onlarda əsasən konkret *təsəvvür* formalaşır: həmin əyani vasitə ilə əlaqədar öyrənilməli olan *anlayış* isə, adətən, kölgədə qalır.

Pedaqoji prosesdə əyani vasitələrdən istifadənin başqa halları da müşahidə olunur. Bu cür hallarda əyanilikdən istifadə müəllimin əlində məqsəd deyil, məqsədə çatmaq vasitəsinə-müvafiq anlayışın formalaşması vasitəsinə çevrilir; müəllim dinləyicilərin diqqətini nümayiş etdirdiyi əşyanın (hadisənin) əlamətlərinin eynicinsli digər əşyalarda (hadisələrdə) də olduğuna yönəldir. Məsələn, üçbucaqlı anlayışının şagirdlərdə formalaşması üçün əvvəlcə bir üçbucaqlı (sivribucaqlı üçbucaq) nümayiş etdirilir; sonra onun digər növləri: korbucaqlı üçbucaq, düzbucaqlı üçbucaq nəzərdən keçrilir; onların bucaqlarının və tərəflərinin vəziyyətindən asılı olmayaraq, hamısı üçün üç bucağın və üç tərəfin ümumi, səciyyəvi əlamət olduğu xüsusi qabardılır. Nəticədə əyanilik təhsildən ötrü vacib olan anlayışın (bizim misalda üçbucaqlı anlayışının) formalaşmasına xidmət edir.

Göründüyü kimi, qısaca təsvir etdiyimiz faktlarda müəyyən qanunauyğunluğun varlığı aydın sezilir. Həmin qanunauyğunluq isə belədir: *əyani vasitələrdən istifadə zamanı şagirdlərin diqqəti yalnız müşahidə olunan əşya (hadisə) çərçivəsində qaldıqda onlarda əsasən təsəvvürün formalaşmasına, həmin əşyanın (hadisənin) əlamətlərinin eyni tipli digər əşyalarda (hadisələrdə) də olduğu müəyyənləşdirilərək ümumiləşdirildikdə isə şagirdlərdə anlayışların formalaşmasına imkan yaranır.*

Həmin qanunauyğunluqdan törəyən prinsip isə ənənəvi şəkildə olduğu (əyanilik prinsipi) kimi deyil, *əyaniliyin anlayışa xidmət etməsi prinsipi* kimi ifadə edilməlidir.

Göründüyü kimi, tərbiyə prinsiplərinin elmi əsasları var. Bu, tərbiyə qanunauyğunluqlarıdır. Milli Pedaqogikada tərbiyənin 13 qanunauyğunluğu üzə çıxarılmışdır; yəni, tərbiyənin o qədər də prinsipi elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır.

Tərbiyənin prinsipi məfhumunu səciyyələndirən əlamətlər. Yuxarıdakı şərhdən belə bir nəticə çıxır ki, tərbiyənin prinsipi məfhumunun mahiyyətini yeniləşdirmək lazımdır. Bu məqsədlə həmin məfhumu səciyyələndirən başlıca əlamətlər açılmalıdır. Belə əlamətlərdən biri *tərbiyə prinsipinin müvafiq qanunauyğunluqla bağlılığıdır*. Çünki tərbiyə prinsipi tərbiyənin müəyyən qanunauyğunluqlarından irəli gəlir, deməli, ikinci birincinin elmi əsasıdır.

Tərbiyə prinsipinin elmi əsasları, yəni müvafiq qanunauyğunluqdan törəmə olduğunu bilən və öz əməli işində onu nəzərə alan tərbiyəçinin fəaliyyəti iki cəhətdən uğurlu olur. O, həm elmi cəhətdən silahlanır, həm də müvafiq prinsipi əldə rəhbər tutur. Deməli, *tərbiyə prinsipinin təsir gücünə malik olması da onun başlıca əlamətlərindən biridir*.

Tərbiyə prinsipi, adətən, davranışla əlaqədar olan mənəvi dəyərlərin formalaşdırılmasında nəzərə alınır.

Göstərilən əlamətləri nəzərə alaraq, Milli pedaqogikada tərbiyə prinsipi məfhumunun mahiyyəti belə başa düşülür: *tərbiyənin müvafiq qanunauyğunluğundan irəli gələn, davranışla əlaqədar milli və ümumbəşəri dəyərlərin formalaşmasına güclü təsir göstərən aparıcı ideyaya onun prinsipi deyilir*.

Bu cür başa düşülən prinsipləri ayrılıqda səciyyələndirək.

3. *Tərbiyədə münasib şəraitin yaradılması, məqsədyönlülük, planlılıq, həyatla əlaqələndirmə, tələbkarlıqla hörmətin vəhdəti prinsiplərinin səciyyələndirilməsi.*

Tərbiyə işi üçün münasib şəraitin yaradılması prinsipi. Milli pedaqogikada isbat olunmuşdur ki, tərbiyə işinin səmərəlilik dərəcəsi həyata keçirildiyi mühitdən də asılıdır. Cəmiyyətdə sosial-iqtisadi və siyasi-mədəni durumun necəliyi, tədris müəssisələrinin zəruri avadanlıqla təchizi vəziyyəti, binasının və otaqlarının gigiyenik tələblərə nə dərəcədə cavab verməsi, məktəbdə mənəvi-psixoloji mühitin xarakteri şagirdlərdə tərbiyə işinin səviyyəsini yüksəldə də, aşağı sala da bilər.

Faktlar dönə-dönə isbat edir ki, məsələn, məktəb rəhbərləri ilə müəllimlər arasında, müəllimlərin özləri arasında, müəllimlərlə şagirdlər və onların valideynləri arasında dedi-qodu, çekişmələr olan şəraitdə şagirdlərin təlim-tərbiyə işini uğurla təşkil etmək xeyli çətinləşir. Bunun əksi də müşahidə olunur. Mənəvi-psixoloji mühitin sağlam olduğu məktəblərdə isə təlim-tərbiyə işinin öhdəsindən gəlmək xeyli asanlaşır.

Bu cür həyat faktlarında olan qanunauyğunluğu xatırlamaq yerinə düşərdi. Qanunauyğunluq isə belədir: *maddi-texniki və mənəvi-psixoloji mühiti münasib olan məktəbdə tərbiyə işi çətinləşir; maddi-texniki və mənəvi-psixoloji mühiti münasib olan məktəbdə isə tərbiyə işi asanlaşır.*

Açılan qanunauyğunluqdan və dilə gətirilən qanundan məntiqi olaraq belə bir prinsip törəyir: *tərbiyə işi üçün münasib şəraitin yaradılması prinsipi.*

Tərbiyənin məqsədyönlülük prinsipi. Bilmək lazımdır ki, bu prinsip əsasında belə bir qanunauyğunluq durur: tərbiyə işinin məqsədi nə qədər düzgün müəyyənləşdirilib həyata keçirilsə, onun səmərəsi bir o qədər artır.

Qanunauyğunluğu bilən tərbiyəçi (müəllim, valideyn) hər bir konkret halda apardığı tərbiyə işinin, keçirdiyi tərbiyəvi tədbirin məqsədini aydın təsəvvür etməli olur. Həyata keçirdiyi müddətə və aşılana mənəvi keyfiyyətin məzmununa görə tərbiyə yaxın məqsəddə də, uzaq məqsəddə də xidmət edə bilər. Tərbiyəçi uşaqlara, məsələn, səliqəlilik və ya doğruluq kimi keyfiyyət aşılamaq üzrə tərbiyə işi aparırsa, yaxın məqsəd güdmüş olur. Tərbiyəçi qarşıya uzaq məqsəd, strateji məqsəd də qoya bilər; respublikamızın dövlət müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü, sərhədlərimizin toxunulmazlığını qorumağa, ölkəmizi inkişaf etmiş demokratik dövlətlər səviyyəsinə qaldırmağa qadir olan vətəndaşlar yetişdirmək. Atalar gözəl deyib: niyyətin hara, mənzilin ora.

İsbat olunmuşdur ki, tərbiyə işinin məzmunu da, onun təşkili formaları da qarşıya qoyulan məqsəddən asılı olaraq müxtəlifləşir. Hər bir halda tərbiyə işinin məqsədini özü üçün dəqiqləşdirən tərbiyəçi həmin məqsəddə xidmət edən işin məzmununu və formasını seçir və nəticədə uğur qazanır. Məqsəd aydın olmadıqda tərbiyə işinin məzmunu və forması təsadüfiliyi ilə səciyyələnir və istənilən səmərəni vermir.

Tərbiyə işinin planlaşdırılması prinsipi. Yeni pedaqoji ədəbiyyatdan xəbəri olan tərbiyəçi bu prinsipin əsasında duran qanunauyğunluğu bilir: formasından asılı olmayaraq qarşıdakı tərbiyəvi tədbir, tərbiyə işi nə qədər diqqətlə ölçülüb-biçilirsə gözlənilən nəticə bir o qədər səmərəli olur və tam həyata keçirilir. Bu qanunauyğunluqdan hali olan tərbiyəçi tədbirin vaxtını, iştirakçıların tərkibini, kimlərin danışacağını, konkret faktlardan, əyanilikdən, texniki vəsaitlərdən istifadə edəcəyini və s. cəhətləri dəqiqləşdirməli olur. Belə olduqda tərbiyə işi səmərə verir. Başqa hallar da müşahidə olunur. Beləki qarşıdakı tərbiyə işi (müşahidə, müzakirə, məruzə, teatra kollektiv baxış, ekskursiya, tarixi hadisənin qeyd edilməsi və s. və i.ə.) lazımınca planlaşdırılmadıqda istənilən nəticə əldə etmək çətinləşir.

Deməli, tərbiyə işində uğur qazanmaq üçün həm də tərbiyənin planlaşdırılması prinsipini bilmək və onu nəzərə almaq gərəkdir.

Tərbiyənin həyatla əlaqələndirilməsi prinsipi. Bu prinsipin əsasında duran qanunauyğunluq belədir: tərbiyəvi tədbirin məzmunu real həyat faktları ilə zənginləşdirildikdə onun səmərəliliyi artır; quru sözçülüyə çevrildikdə səmərə artmır. Qanunauyğunluğu nəzərə alan tərbiyəçi hər hansı tərbiyəvi mövzuda söhbət apararkən, məruzə və ya mühazirə oxuyarkən, disput keçirərkən, digər tədbir təşkil edərkən çalışır ki, ətraf mühitdən, tarixdən, mədəniyyət və incəsənətdən, ədəbiyyatdan alınan faktlara istinad etsin, ümumi, mücərrəd fikirlərə yer verməsin. Belə olduqda tərbiyəvi tədbir qarşısında qoyulmuş yaxın və uzaq məqsədə uğurla qovuşmaq imkanı xeyli genişlənir; tədbirin aparıcı ideyası tərbiyə olunanlar tərəfindən asanlıqla qavranılır, qəbul edilir və özününküləşir.

Tərbiyədə tələbkarlıqla hörmətin vəhdəti prinsipi. Bu prinsip aşağıdakı qanunauyğunluqdan törəmədir: tərbiyəçinin yalnız tələbkar olduğu, yaxud yalnız hörmət göstərdiyi hallarda şagirdlərin tərbiyəlilik səviyyəsi yüksəlir, tələbkarlığı ilə hörmətinin vəhdətdə olduğu hallarda isə onların tərbiyəlilik səviyyəsi yüksəlir. Belə bir qanunauyğunluğu nəzərə alan tərbiyəçi çalışır ki, uşaqlara münasibətdə hörmətlə tələbkarlığını üzvi şəkildə əlaqələndirsin; çünki, yalnız tələbkar olmaq, yaxud yalnız hörmətə uymaq özünə olan rəğbəti sarsıdır, şöhrət gətirmir. Bu həqiqəti müdriklər də bilmiş və müxtəlif formada ifadə etmişlər. Məsələn, Mirzə Rəcəb Vəssaf fikrini poetik şəkildə belə yazmışdır:

*“Şirinə, acıya məna ver dərin,
Nə çox acı ol, nə də çox şirin”.*

Tərbiyə məqsədi ilə göstərilən tələbkarlıq uşaq şəxsiyyətini alçaldan təhqirdən, hədə-qorxudan, zorakılıqdan uzaq olur, ağıla, inandırmağa, faydalılığa əsaslanır. Uşaq qarşısında qoyulan tələb, ona verilən tapşırıq və ya göstəriş amirənə tonda deyil, mülayim tonda olmalıdır. Atalar gözəl deyib: ho-ho var dağa qaldırır, ho-ho var dağdan endirir.

Həmin prinsip nəzərdə tutur ki, verilən tapşırığı, göstərişi, tələbi yerinə yetirən uşağa tənəli sözlər deyilməsin, köməklik edilsin.

4. Tərbiyədə tələblərin vahidliyi, sözlə əməyin vəhdəti, nikbinlik, yaş, fərdi və cinsi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması, tərbiyənin inkişafetdirici, tərbiyə işinin elmiliyi, üsulun tərbiyəlilik dərəcəsinə uyğun seçilməsi prinsiplərinin səciyyələndirilməsi.

Tələblərdə vahidlik prinsipi. Bu prinsipini şərtləndirən qanunauyğunluq belədir: tərbiyə olunanlar qarşısında başqa-başqa şəxslərin qoyduqları tələblərdəki müxtəliflik tərbiyə işini nə qədər çətinləşdirirsə, tələblərdə vahidlik tərbiyə işini bir o qədər asanlaşdırır. Bu qanunauyğunluğun mahiyyətindən xəbərdar olan tərbiyəçilər (valideynlər və ya müəllimlər) eyni hala, məsələn, ev tapşırıqlarının vaxtında icra olunub-olunmamasına, dərse gecikib-gecikməməsinə və s. hallara başqa-başqa mövqedən deyil, eyni mövqedən münasibət göstərsinlər. Onlar Krılovun məşhur təmsilini də xatırladırlar ki, balıq, ördək və xərçəng başqa-başqa səmtə hərəkət etdiklərindən arabani yerindən tərpətmək mümkün olmur. Atalar da gözəl deyib: iki yerə baxan çaş qalar.

Ailə tərbiyəsində valideynlər, məktəb tərbiyəsində müəllimlər, gəncliyin tərbiyəsində valideynlər vahid mövqedə duranda, uşaqlara, yeniyetmələrə və gənclərə eyni tələblərlə yanaşdıqda uğur xeyli reallaşır.

Uşaqların fəaliyyətində üzə çıxan eyni hala ata bir cür, ana başqa cür münasibət göstərdikdə, şagirdlərin fəaliyyətində müşahidə edilən eyni fakta müəllimin biri digərindən fərqli münasibət göstərdikdə tərbiyə işi çətinləşir.

Tərbiyədə sözlə əməlin vahdati prinsipi. Həmin prinsip belə bir qanunauyğunluqdan əmələ gəlmişdir: tərbiyəçinin sözü ilə əməli bir-birinə uyğun gələn hallarda tərbiyə olunanların tərbiyəlilik səviyyəsi yüksəlir; Uyğun gəlmədiyi hallarda tərbiyəlilik səviyyəsi yüksəlmir. Bu qanunauyğunluq tələb edir ki, tərbiyəçi (valideyn, müəllim və s.) dediyi kimi, məsləhət gördüyü kimi hərəkət etsin. Belə olduqda valideyn uşaq üçün, müəllim şagird üçün faydalı nümunə olur. Əməlinin söylədiyi fikrə uyğun gəlməyən valideyn uşağın, müəllim isə şagirdin gözündə hörmətdən düşür: tərbiyə işində uğur qazana bilmir. Bu fikir atalar sözlərində də əks olunmuşdur: “Kişinin sözü ilə işi bir olsun gərək”, “Adamın dili ilə ürəyi bir olsun gərək”.

Keçmiş söz ustadlarımız da belə düşünmüşdür. Məsələn, böyük Əvhədi xəbərdarlıq edir:

*“Sözün, qəlbin, işin əgər olsa düz,
Sən hər istəyinə çatarsan sözsüz”.*

Sözlə əməlin üst-üstə düşməsi prinsipi yalnız valideynlərə və ya müəllimlərə aid deyil: uşaqlarla, yeniyetmə və gənclərlə təmasda olan bütün tərbiyəçilərə, insanlarla ünsiyyətə girən bütün şəxslərə də aiddir.

Tərbiyədə nikbinlik prinsipi. Bu prinsipin nəşət etdiyi qanunauyğunluq belədir: gənc nəslin tərbiyəsində müəllimin və ya valideynlərin inamı, nikbinliyi artdıqca, tərbiyə işində səmərəlilik də artır; tərbiyəçinin inamsızlıq göstərdiyi hallarda isə səmərəsi artmır. Həmin qanunauyğunluğa əsaslanan tərbiyəçi yəqin edir ki, tərbiyəsi mümkün olmayan, tərbiyəyə yatmayan uşaq və ya şagird yoxdur və ola da bilməz. Hər hansı uşağın, yeniyetmənin, yaxud gəncin şəxsiyyətində müşahidə edilən nöqsanlar yanlış tərbiyənin və qüsurlu mühitin məhsulu olur. Belələrinin arasında şəxsiyyəti başdan-başa qüsurlardan ibarət olanlara rast gəlmək mümkün deyil. Çünki tərbiyəsi çətin hesab edilən hər bir uşağın, yeniyetmə və ya gəncin şəxsiyyətində müsbət cəhətlər də olur. Nikbinlik prinsipi tələb edir ki, tərbiyəsi çətin hesab edilən adamın şəxsiyyətində bəzilərinin görə bilmədiyi faydalı cəhətlər üzə çıxarılsın: belə cəhətlərə istinad edərək, bu cəhətləri qabardaraq mövcud olan nöqsanları tədricən aradan qaldırmaq üçün ardıcıl iş aparılsın.

Nikbinlik prinsipi insana, onun imkanlarına inam hissi aşılayır; bu və ya digər şəxsdə yalnız nöqsan axtarmağı, yaxşı cəhətləri görə bilməməyi isə yol verilməz hesab edir.

Adamlarda yalnız nöqsan axtaranları, yaxşı cəhətləri görməyi bacarmayanları nəzərdə tutan Sədinin kəlamını burada xatırlatmaq yerinə düşərdi:

*“Əgər eyib görməyi adət eyləsən,
Tovuzda sən çirkin ayaq görərsən”.*

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, son zamanlar insan xarakterini, onun müsbət və mənfi xüsusiyyətlərini, o cümlədən qabiliyyətlərini allah vergisi hesab eləyənlərin sayı artmışdır. Belələri, təbii olaraq, nikbinlik prinsipindən də uzaq düşürlər.

Yaş, fərdi və cinsi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması prinsipi. Həmin prinsip bu qanunauyğunluqdan irəli gəlir: tərbiyə olunanların yaşı, cinsi və fərdi fiziki, fizioloji və mənəvi keyfiyyətləri tərbiyə zamanı nə qədər diqqətlə nəzərə alınarsa, onların tərbiyəlilik səviyyəsi bir o qədər yüksəlir.

Bu qanunauyğunluğa istinad edən tərbiyəçi çalışır ki, tərbiyəsi ilə məşğul olacağı şəxs (şəxslərin) hansı yaş dövründə olduğunu, həmin yaş dövrünü səciyyələndirən xüsusiyyətlərin nədən ibarət olduğunu, oğlan və ya qız olduğunu, bir şəxs kimi hərəsinə ayrılıqda xas olan xüsusiyyətlərin necəliyini mümkün qədər ətraflı öyrənsin və öz işində onları nəzərə alsın.

Bu həqiqət müdriklərimizə də məlum olubdur. Atalar sözündə təsadüfi deyilməmişdir: “Gücünə bax, şələni bağla”.

Böyük Nizami məsləhət görürdü:

“Güclünün yanına güclünü göndər,

Alimin üzünü alimə döndər”.

Fəallığın təmin olunması prinsipi. Prinsipin əsasında duran qanunauyğunluq belədir: tərbiyə zamanı uşaqlar passiv iştirakçılara çevrildikdə tərbiyəlilik dərəcəsi o qədər də artmır, onlar tərbiyə işinin fəal iştirakçılarına çevrildikdə tərbiyəlilik dərəcəsi artır.

Bu qanunauyğunluq tərbiyəçidən tələb edir ki, tərbiyə zamanı uşaqların istək və arzularını öyrənsin, nəzərə alsın, onların fəallığını təmin etsin.

Belə olduqda tərbiyə olunanlar tərbiyə işinin dinləyicisinə, müşahidəçisinə deyil, yaradıcısına çevrilirlər, canla-başla fəaliyyət göstərirlər; tərbiyəçinin göstərişinə uyğun olaraq uşaqlar düşündükdə, arayıb-axtardıqda, yazdıqda, oxuduqda, nəyisə düzəltdikdə, rəqs etdikdə, nəğmə oxuduqda, musiqi alətlərində çaldıqda, kimlərə kömək etdikdə, fənn dərnəklərində, digər səciyyəli dərnəklərdə, idmanın bu və ya digər bölməsində fəaliyyət göstərdikdə həm fiziki, həm psixoloji, həm də əxlaqi cəhətdən cəmiyyətimizin arzularına cavab verən tərzdə inkişaf edirlər.

Tərbiyənin inkişafetdirici prinsipi. Prinsipin əsaslandığı qanunauyğunluq belədir: tərbiyə işinin psixoloji inkişaf imkanlarına malik olduğunu tərbiyəçi bildikdə və bu imkanlardan istifadə etdikdə tərbiyə olunanların psixoloji qüvvələrinin inkişaf səviyyəsi yüksəlir.

Bu qanunauyğunluğu nəzərə alan tərbiyəçi əsas üç cəhəti özü üçün aydınlaşdırır: başlıca psixoloji qüvvələr hansılardır? Tərbiyə işinin məzmununda psixoloji inkişaf imkanları nədən ibarət olur? Bu imkanları necə rellaşdırmaq olar?

Uşaq fəaliyyətinin uğurunu şərtləndirən amillərdən biri psixoloji qüvvələrin normal cərəyan etməsidir. Başlıca psixoloji qüvvələr bunlardır: qavrayış, təsəvvür, təxəyyül, təfəkkür, diqqət, iradə və s. Tərbiyəçi çalışır ki, tərbiyə zamanı öz psixoloji qüvvələrini idarə edə bildiyi kimi, tərbiyə olunanlar da öz psixoloji qüvvələrinə nəzarət etməyə alışsınlar.

Həmin prinsipə uyğun olaraq tərbiyəçi tədbir zamanı hansı faktlarla hansı psixoloji qüvvələrin inkişafına təsir göstərəcəyini də müəyyənləşdirir.

Tədbir zamanı tərbiyəçinin rəvan nitqi, düzgün mühakimə yürütmək, fikrini isbat etmək tərz, diqqətliliyi, iradəliliyi, canlı təxəyyülü tərbiyə olunanlar üçün nümunəyə çevrilir. O, tədbirin gedişində diqqətini həmin psixoloji qüvvələrə yönəldir, o cür düşünməyi onlara məsləhət görür; nəticədə psixoloji qüvvələrin uşaqlarda inkişafı intensivləşir.

Tərbiyə işinin elmiliyini təmin etmək prinsipi. Bu prinsip aşağıdakı qanunauyğunluqdan törəmədir: tərbiyə işinin bütün cəhətləri hər hansı konkret halda tərbiyəçi tərəfindən əsaslandırılaraq keçirildikdə səmərə artır.

Tərbiyə işinin isə xeyli cəhətləri olur: tərbiyə işinin məqsədi, mövzusu, keçiriləcəyi yer, vaxt, onun iştirakçıları, fəalları, keçirilmə ardıcılığı, nəticəsi və s. Tərbiyəçi tədbirin bu cür cəhətlərini ayrılıqda ətraflı götür-qoy etdikdə, əsaslandırmağa

çalışdıqda, nə üçün sualına cavab tapdıqda və tərbiyə işini bundan sonra təşkil etdikdə uğur qazanır. Tərbiyəçi onu da yadda saxlayır ki, lazımınca ölçülüb-biçilməmiş, elmi cəhətdən əsaslandırılmamış tərbiyə işində gözlənilən nəticəni əldə etmək mümkün olmur.

Tərbiyə üsulunun tərbiyəlilik dərəcəsinə uyğun seçilməsi prinsipi. Bu prinsipin əsasını təşkil edən qanunauyğunluq belədir: hər hansı mənəvi keyfiyyəti formalaşdırmaq üçün müəllimin seçdiyi üsul və ya üsullar tərbiyə olunan şəxsin (şəxslərin) həmin keyfiyyət üzrə tərbiyəlilik səviyyəsinə uyğun gəldikdə səmərə verir. Bu prinsip tələb edir ki, tərbiyəçi tədbirə əl atmazdan əvvəl aşılmaq istədiyi mənəvi keyfiyyətin uşaqda (uşaqlarda) inkişaf səviyyəsini öyrənsin və həmin səviyyəyə uyğun gələn üsulları seçsin; çünki hər hansı mənəvi keyfiyyətin inkişaf səviyyəsi həm ayrı-ayrı şəxslərdə, həm də eyni adamın başqa-başqa yaş dövrlərində müxtəlif ola bilər. Səviyyəyə uyğun gəlməyən üsuldan istifadə edildikdə tərbiyə işi maksimum səmərəni vermir. Bu, o deməkdir ki, tərbiyəni “mənə belə gəlir ki”, “mən belə düşünürəm” kimi subyektiv hisslər əsasında qurmaq elmi yol deyil.

5. Tərbiyə prinsiplərinin mahiyyətini bilməyin tələbə üçün əhəmiyyəti.

Sınıf müəllimliyinə hazırlaşan tələbənin mükəmməl öyrənməli olduğu mövzulardan biri də məhz pedaqoji prosesin prinsipləri ilə əlaqədardır.

Burada hər bir tələbə tam inanır ki, tərbiyənin neçə prinsipləri var, onlar necə adlanır, nə üçün məhz elə adlanır, qanunauyğunluqlarla bağlılığı nədədir.

Təlim-tərbiyə işində sadalanan və əsaslandırılan hər bir prinsipin faydalı olduğunu yəqin edən tələbə inanır ki, tərbiyənin bütün prinsiplərini yerli-yerində nəzərə alıb tətbiq etsə öz fəaliyyətində ən yüksək səviyyədə uğur qazanar, respublikamızda sayılan-seçilən qabaqcıl müəllimlərdən birinə çevrilər, təlim-tərbiyənin, təhsilin qarşısında qoyulan strateji məqsədi layiqincə yerinə yetirmiş olar.

Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.

1. Ənənəvi pedaqogikada tərbiyənin prinsipləri məsələsinə nə üçün Milli pedaqogika müdaxilə etməyə məcbur olmuşdur?

2. Tərbiyənin prinsipləri məsələsinə Milli pedaqogikanın gətirdiyi elmi yeniliklər nələrəndən ibarətdir?

3. Tərbiyə işi üçün münasib şəraitin yaradılması prinsipini necə başa düşürsünüz?

4. Tərbiyə işində məqsədyönlülük prinsipi hansı qanunauyğunluqdan törəmədir?

5. Tərbiyədə planlaşdırma, tələbkarlıqla hörmətin vəhdəti, tələblərdə vahidlik prinsipləri hansı qanunauyğunluqlardan irəli gəlir?

6. Tərbiyədə sözlə əməlin vəhdəti, nikbilik, fəallıq, elmilik, üsulların tərbiyəlilik dərəcəsi ilə əlaqəsinə aid prinsipləri necə başa düşürsünüz? Razılaşmadığınız cəhət varmı? Varsa nədən ibarətdir?

SƏKKİZİNCİ BÖLMƏ PEDAQOJİ PROSESƏ XİDMƏT TƏCRÜBƏSİ

FƏSİL 25.

Müəllimlərin təkmilləşdirilməsi pedaqoji prosesə xidmət formalarından biri kimi

1. Müəllimlərin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri və bunu bilməyin tələbə üçün əhəmiyyəti

Müəllimlərin təkmilləşdirilməsi iki əsas istiqamətdə həyata keçirilir. Müəllimlərin metodik işi və müəllimlərə metodik köməklik. Göründüyü kimi, müəllimlərin təkmilləşdirilməsinin mərkəzində metodik iş durur. Odur ki, metodik iş məfhumuna bir qədər aydınlıq gətirmək lazımdır.

Metodik iş məfhumunun mahiyyətini aydınlaşdırmağa bir neçə cəhətdən ehtiyac var. Əvvəla, metodik iş məfhumuna pedaqoqların münasibəti birmənalı deyil. Pedaqogika adlı dərslər vəsaitlərinin bəzilərində metodik iş məfhumuna toxunulmur, bəzilərdə isə az da olsa toxunulur. İkincisi, metodistlərdən bəziləri metodika və

metodik iş məfhumları arasında fərq qoymur, onları eyniləşdirirlər. Müəllimlərin metodik işi ilə müəllimlərə metodik köməklik məfhumlarına fərq qoymamaq halları da mövcuddur.

Müəllim üçün, xüsusən sinif müəllimi üçün həmin məfhumların mahiyyəti tam aydın olmalıdır. Bu məqsədlə əvvəlcə müəllimlərin metodik işi və müəllimlərə metodik köməklik məfhumları arasındakı oxşarlığa diqqət yetirək. Hər ikisi müəllimlərin işi ilə əlaqədardır; hər ikisinin yaxın məqsədi pedaqoji prosesin, yəni təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişafın səviyyəsini yüksəltməkdir; hər ikisinin uzaq məqsədi şagirdlərdə təhsillilik, tərbiyəlilik və psixoloji qüvvələrin inkişaf səviyyəsini yüksəltməkdir.

Oxşar əlamətləri ilə yanaşı müəllimlərin metodik işi ilə müəllimlərə metodik köməklik məfhumları arasında fərq də var. Əvvəla, müəllimin metodik işində fəallıq müəllimlərin tərəfindədir: danışan da, dinləyən də, təşkilatçısı da müəllimlərin özləridir. Müəllimlərə metodik köməklikdə isə fəal olan müəllimlər deyil, başqa şəxslərdir: metodistdir, metodist alimdir, alim pedaqoqdur; bu halda məktəb müəllimləri dinləyicilərə çevrilir. İkincisi, müəllimlərin metodik işində pedaqoji prosesin praktik məsələləri müzakirə olunur, müəllimlərə metodik köməklikdə isə pedaqoji prosesin əsasən nəzəri məsələləri müzakirəyə qoyulur. Üçüncüsü, müəllimlərin metodik işində özlərinin fəallıq dərəcələri yüksək olduğundan səmərə artır; müəllimlərə metodik köməklikdə isə kənar şəxslərin fəal olduğundan səmərə o qədər də yüksək olmur.

Deyilənləri nəzərə alan Milli pedaqogika qeyd edir ki, real həyatda metodik işin bir-birini tamamlayan iki sahəsi var: müəllimlərin metodik işi və müəllimlərə metodik köməklik. Buradan əlavə bir nəticə də hasil olur: metodik iş ümumi məfhumdur; özündə iki məfhumu birləşdirir. Deməli, müəllim əslində iki deyil, üç məfhumla üz-üzə qalır. Onların mahiyyətini ifadə edək. **1. Pedaqoji prosesin səviyyəsini yüksəltmək məqsədi ilə təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişafın əsasən praktik məsələlərini müəllimlərin özlərinin məktəbdə fəal müzakirə etmələri onların metodik işidir.**

Pedaqoji prosesin səviyyəsini yüksəltmək məqsədi ilə təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişafın əsasən nəzəri məsələlərinin müəllimlərlə digər şəxslərin müzakirəsi onlara metodik köməklikdir.

Bəs metodik iş necə başa düşülməlidir? Şərhdən göründüyü kimi, müəllimlərin metodik işi ilə onlara metodik köməliyin birliyi, bir-birini tamamlayan bu iki istiqamətdə aparılan işin birliyi metodik işdir.

Metodik işdə iki istiqamətin olduğunu bilməyin müəllim üçün əhəmiyyəti vardır. Müəllim bəri başdan bilməli olur ki, metodik ustalığını artırmaq həm də onun özündən asılıdır. O, öz təcrübəsi barədə həmkarları ilə fikir mübadiləsi aparmağa meyilli olur. Müəllim həm də həmkarlarının təcrübəsini öyrənməyə maraq göstərir. Belə müəllimlər öz iş təcrübəsinin nəzəri məsələlərini də öyrənməyə çalışırlar.

Başqa sözlə desək, müəllimlərin təkmilləşdirilməsi həm müəllimlərin metodik işindən, həm də müəllimlərə metodik köməklikdən keçir.

2. Metodik işin məqsədi və vəzifələri; bunu bilməyin praktik əhəmiyyəti

Metodik işin yaxın məqsədi: yuxarıda irəli sürülən yeni yanaşmadan göründüyü kimi, metodik işin son məqsədi müəllimlərin metodik və elmi-pedaqoji səviyyələrini artırmaq yolu ilə təlimin, tərbiyənin, təhsilin, habelə psixoloji inkişafın səviyyəsini yüksəltmək və şagirdlərdə təhsillilik, tərbiyəlilik və psixoloji

qüvvələrin inkişaf səviyyəsini artırmaqdır. Uzaq, strateji məqsədi isə respublikamızın dövlət müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü, sərhədlərimizin toxunulmazlığını qorumağa, ölkəmizi inkişaf etmiş demokratik dövlətlər səviyyəsinə qaldırmağa qadir olan fəal vətəndaşların yetişdirilməsinə yardımçı olmaqdır.

Metodik işin vəzifələri: Burada səciyyələndirilən məqsəd bir sıra vəzifələr ilə həyata keçirilir. Bu cür yaxın vəzifələr çoxdur. Onlardan bəzilərini qeyd edək: metodik iş aparmağın zəruriliyinin dərk edilməsi; qabaqcıl təcrübənin üzə çıxarılması; qabaqcıl təcrübənin geniş yayılması; fənlərin məzmununa aid elmi ədəbiyyatda irəli sürülən fikirlərin öyrənilməsi; pedaqoji və metodik ədəbiyyatda qaldırılan məsələlərə münasibətin bildirilməsi; məktəbdə pedaqoji prosesin keyfiyyətinə nəzarət.

Müəllimləri təkmilləşdirməyin zəruriliyini başa düşmək onu nəzərə almağın və həyata keçirməyin ilkin şərti, vacib vəzifələrindəndir. Sınıf müəllimi gündə azı 2-3 dərs təşkil edir. Eyni fənn üzrə eyni mövzunu hər gün təşkil etməli olan fənn müəllimi, istər-istəməz, təqribən eyni iş üslubuna alışmağa meyilli olur. Pedaqoji proses isə dəyişir, yeni məsələlər, yeni problemlər meydana çıxır. Müəllimin alışdığı iş üslubu ilə həyatda, pedaqoji prosesdə gedən yeniləşmə arasında uyğunsuzluq yarana bilir. Həyatda, pedaqoji prosesdə baş verən yenilikləri tez duyan və öz işində nəzərə alan müəllimlərimiz də olur. Nəticədə fikir mübadiləsinə ehtiyac yaranır. Bu ehtiyacı başa düşmək, qəbul etmək son dərəcə vacibdir və metodik işin zəruri vəzifələrindən birinə çevrilir.

Metodik işin həll etməli olduğu digər vəzifə qabaqcıl təcrübənin üzə çıxarılmasıdır. Müəllimlərin dərslərinin və başqa pedaqoji tədbirlərinin qarşılıqlı şəkildə müşahidə olunması və sonra müzakirə edilməsi sayəsində ayrı-ayrı müəllimlər haqqında, onların pedaqoji fəaliyyətlərinin xüsusiyyətləri barədə ictimai rəy formalaşır; hansısa müəllimin işi nümunəvi hesab edilir; vaxtaşırı onun açıq məşğələsi təşkil olunur. Belə müəllimin iş üslubu həmkarları üçün örnəyə çevrilir. Həmkarlarının dərslərini və digər tədbirlərini müşahidə edən müəllim, istər-istəməz, öz iş üslubunu onların iş üslubu ilə fikrən müqayisə etməli olur; hansı cəhətdə düzgün yolda olduğunu, hansı cəhətdən isə geri qaldığını hiss edir; özü üçün müəyyən nəticə çıxarmalı olur.

Qabaqcıl təcrübənin geniş yayılması metodik işin vəzifələri sırasına aiddir. Məlumdur ki, pedaqoji proses, o cümlədən dərs olduqca mürəkkəb və çoxcəhətlidir. Təktəktə müəllimlər pedaqoji prosesin, habelə dərslərin bütün cəhətləri üzrə nümunəvi iş təcrübəsinə nail ola bilirlər. Faktlar göstərir ki, diqqətlə yanaşıldıqda hətta nümunəvi hesab edilməyən bəzi müəllimlərin fəaliyyətində hansısa səmərəli cəhət olur. Bu cür faydalı cəhətləri də üzə çıxartmaq, ümumiləşdirərək geniş yaymaq mümkündür. Pedaqoji işdə toplanan, sistemə salınan təcrübəni ideal təcrübə səviyyəsinə qaldırmaq mümkündür. Ümumiləşdirilmiş təcrübənin geniş təbliği də səmərə verir.

Fənlərin məzmunu ilə əlaqədar elmi ədəbiyyatın müəllimlər tərəfindən öyrənilməsi metodik işin vəzifələrindən biridir. Məlum olduğu kimi, ayrı-ayrı fənlərə aid kitablar, jurnal və qəzet məqalələri dərc edilir. Müəllimlər həmin materiallarla tanış olurlar, yığışıb öz aralarında müzakirə edirlər; onlara münasibət bildirirlər, öz təcrübələrində istifadə etmək yollarını araşdırırlar.

Metodik işin vəzifələrindən biri də yeni pedaqoji və metodik ədəbiyyatla tanış olub ona münasibət bildirməkdən ibarətdir. Son zamanlar pedaqoji və metodik

mövzuda çap olunan kitabların sayı artmaqdadır. Səmərəli hal kimi qeyd olunmağa layiqdir ki, ayrı-ayrı məktəblərdə müəllimlər yığılıb həmin nəşrlərə öz münasibətlərini bildirirlər; faydalı hesab etdikləri fikirləri öz təcrübələrində nəzərə alırlar.

Məktəbdə pedaqoji prosesə nəzarətin təmin edilməsi də metodik işin vəzifələrinə aiddir. Metodik iş məktəbdə pedaqoji prosesin keyfiyyətinə üçpilləli nəzarətə şərait yaradır. Metodik iş əvvəla, müəllimlərə imkan verir ki, bir-birinin fəaliyyət xüsusiyyətlərindən xəbərdar olsunlar, bir-birinə nəzarət edə bilsinlər. İkincisi, məktəb direktorunun müavini (müavirləri) müəllimlərin dərslərində olur, kimin necə işlədiyini görür, fikrini bildirir. Üçüncüsü, məktəbin direktoru vaxtaşırı müəllimlərin dərslərini müşahidə edir, işin keyfiyyətindən bilavasitə xəbərdar olur, müvafiq tədbir görmək imkanı qazanır.

Göründüyü kimi, metodik işin məqsədi də, onun vəzifələri də məktəbdə pedaqoji prosesin səviyyəsinin yüksəldilməsinə xidmət edir.

Metodik iş, onun növləri, mahiyyəti, məqsəd və vəzifələri daha çox sinif müəlliminə gərəklidir. Çünki metodik işin incəliklərindən, məqsəd və vəzifələrindən hali olan sinif müəllimi gənc nəslin fəal vətəndaş kimi yetişməsinin təməl daşını qoyur. O, müəllimlərin metodik işinin formaları ilə də ətraflı tanış olmalıdır.

3. Müəllimlərin metodik işinin formaları

Müəllimlərin metodik işləri çoxdur. Onlardan bəzilərini qeyd edək: müəllimin öz təşəbbüsü ilə həmkarlarının məşğələlərində olması; müəllimlərin qarşılıqlı surətdə dərslərdə olmaları; müəllimlərin müəllimin radio, televiziya və internet materiallarını izləməsi; fənn komissiyalarının işi; metodbirləşmələrin işi; müəllimin öz təcrübəsinə dair elmi praktik konfransda çıxışı və s.

Müəllimin öz təşəbbüsü ilə həmkarlarının məşğələsində olması. Bəzən müəllim öz pedaqoji səviyyəsinin necəliyini müəyyənləşdirmək üçün, habelə digər müəllimlərin iş təcrübəsindən bəhrələnmək məqsədilə həmkarlarının məşğələlərində olur, müşahidə aparır. Şəxsi təşəbbüsü sayəsində müəllim öz iş üslubunu həmkarlarının iş üslubu ilə müqayisə etmək imkanı qazanır; hansı cəhətdənsə öz metodikasını təkmilləşdirir.

Müəllimlərin qarşılıqlı surətdə dərslərdə olmaları işinin bu formasına məktəblərimizdə tez-tez rast gəlmək olur. Öz aralarında razılaşan müəllimlər bir-birinin dərslərində olur, müşahidələr aparırlar. Onlar dərslərin maraqlandıqları cəhətlərini öz aralarında müzakirə edirlər; uğurlu hesab etdikləri cəhətləri ön plana çəkir və qiymətləndirirlər; bəzi arzu və istəklərini bir-birinə bildirirlər.

Müəllimlərin müəllimin müəllimi. Müəllimliyi müəllimsiz təsəvvür etmək çətindir. Dönə-dönə isbat olunmuşdur ki, ali pedaqoji məktəbi fərqlənmə diplomu ilə başa vuran şəxs öz üzərində müntəzəm işləməyə, xüsusən müasir ədəbiyyatı ardıcıl izləməyə, ondan bəhrələnməyə kamil müəllim kimi püxtələşə bilməz. Bu həqiqətdən hali olan qabaqcıl müəllimlərimiz elmi, pedaqoji və metodik ədəbiyyatı müntəzəm izləyərək daim zənginləşirlər.

Radio və televiziya verilişlərini müəllimlərin izləməsi. Məlum olduğu kimi, radio və televiziya verilişləri həyatımızın ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Müəllim yaxşı bilir ki, bu əlaqə vasitələrinə hamının, o cümlədən gənc nəslin dinləmək imkanı var. Müəllim, demək olar ki, hər gün şagirdlər qarşısına çıxır;

radio və televiziya verilişlərindən xəbəri olmayan müəllim şagirdlərin bəzi sualları qarşısında acınacaqlı vəziyyətə düşə bilər.

Müvafiq ədəbiyyatı müəllimin izləməsi əsasən həmkarları qarşısında, radio və televiziya verilişlərini onun dinləməsi isə əsasən şagirdləri qarşısında alnıaçıqlıq imkanı yaradır.

Fənn komissiyalarının işi. Məktəbdə eyni fənn üzrə müəllimlərin sayı üç nəfərdən çox olduqda onlar fənn komissiyaları formasında birləşirlər; onlar öz fənlərinin tədrisi metodikası üzrə ortaya çıxan problemləri yığıb birlikdə müzakirə edirlər.

Eyni fəndən məktəbdə müəllimlərin sayı üçdən az olduqda, mahiyyətə bir-birinə yaxın olan fənlər üzrə müəllimlər fənn komissiyaları yarada bilərlər. Fizika və riyaziyyat, tarix və coğrafiya, kimya və biologiya, dil və ədəbiyyat və s. fənlərə aid komissiyalar təşkil olunur. Müəllimlər tədris etdikləri fənlər üzrə özlərini maraqlandıran məsələlər barəsində fikir və təcrübə mübadiləsi aparırlar.

Fənn komissiyalarına ən təcrübəli və ən nüfuzlu müəllimlər rəhbərlik edirlər. Rəhbərlik ictimai əsaslarda həyata keçirilir.

Deməli, **fənn komissiyası-pedaqoji prosesin səviyyəsini yüksəltmək məqsədi ilə məktəbdə eyni fənn üzrə və ya mahiyyətə bir-birinə yaxın olan fənlər üzrə müəllimlərin məktəb birləşmələri ictimai qurumdur.**

Metodik birləşmələr. Fənn komissiyalarından əlavə, metodik birləşmələr də fəaliyyət göstərir. Metodik birləşmələr, adətən, rayon üzrə təşkil edilir. Burada da eyni prinsip əsas götürülür. Yəni rayonun məktəblərində çalışan eyni fənn müəllimləri vaxtaşırı toplaşaraq zəruri saydıqları problemləri müzakirə edirlər. Metodik birləşmələrə rəhbərlik rayon üzrə adlı-sanlı müəllimlərə həvalə edilir. Birləşmələrin rəhbərləri də ictimai əsaslarda fəaliyyət göstərir.

Göründüyü kimi, **metodik birləşmə müvafiq fənnin tədrisi səviyyəsini yüksəltmək məqsədilə vaxtaşırı toplaşan müəllimlərin rayon üzrə ictimai qurumudur.**

Müəllimin öz təşəbbüsü ilə elmi-praktik konfranslarda çıxışı. Məlum olduğu kimi, pedaqoji iş təcrübəsinin öyrənilməsi və yayılması məqsədi ilə müxtəlif səviyyəli elmi-praktik konfranslar keçirilir. Bu cür konfranslar ayrı-ayrı məktəblərdə, rayonlarda, şəhərlərdə, respublika miqyasında keçirilir. Belə konfranslardan xəbər tutan müəllimlərimiz öz təşəbbüsləri ilə ümumi üçün maraq doğuran təcrübəsi barədə çıxış edirlər.

Beləliklə, **müəllimlərin öz təşəbbüsləri ilə həmkarlarının məşğələlərində olması, onların qarşılıqlı surətdə bir-birinin dərslərini dinləmələri, müəllimlərin müvafiq elmi, pedaqoji ədəbiyyatı oxumaları, pedaqoji mövzuda radio və televiziya verilişlərini dinləmələri, fənn komissiyalarının və metodik birləşmələrin işində iştirakları müəllimlərin metodik işlərinin formalarıdır.**

4. Müəllimlərə metodik köməkliyin formaları

Müəllimlərə metodik köməkliyin formaları da çoxdur: müəllimlərin dərslərində direktorun iştirakı və müzakirəsi; müəllimlərin dərslərində direktor müavinin iştirakı və müzakirəsi; müəllimlərin dərslərində təhsil şöbələrinin işçilərinin iştirakı və müzakirəsi; ixtisasartırma kurslarında müəllimlərin iştirakı;

Təhsil Nazirliyinin və ali məktəblərin elmi-nəzəri konfranslarında müəllimlərin iştirakı; pedaqoji şurada metodik iş; pedaqoq və metodist alimlərin məktəbə dəvət olunması və s.

Müəllimlərin dərslərində məktəb direktorunun iştirakı. Tabeliyindəki müəllimlərin dərslərində olmaq və onlara metodik köməklik göstərmək məktəb direktorunun vəzifə borcudur. Müəllimin dərslərini müşahidə edən direktor sonra həmin dərsləri müəllimin iştirakı ilə təhlil süzgəcindən keçirir, uğurlu və uğursuz cəhətləri açır, nöqsanların aradan qaldırılması üçün məsləhətlər verir.

Təcrübəli məktəb direktoru bir qədər sonra həmin müəllimin başqa bir dərslərində (dərslərində) olur, məsləhətlərinə onun nə dərəcədə əməl edildiyini öyrənir və yenidən dərslərini müzakirəsini keçirir.

Müəllimlərin dərslərində direktor müavinin iştirakı. Müəllimlərə məktəb direktorunun metodik köməliyinə aid deyilənlər müavinin metodik köməliyinə də aiddir. Fərq yalnız məktəblərlə əlaqədardır. Müəllimləri çox olan iri məktəblərdə direktor və müavin arasında müşahidə bölgüsü aparılır. İxtisaslarına uyğun olaraq məktəbin müəllimləri iki qrupa ayrılır. Bəzi müəllimlərin dərslərini direktor, digər müəllimlərin dərslərini onun müavini müşahidə edir. Sonra müəllimlərin müşahidə olunan dərsləri haqqında direktor və müavin öz təəssüratlarını bölüşürlər.

Müəllimlərin dərslərində təhsil şöbələri işçilərinin iştirakı. Məlum olduğu kimi, rayon və şəhər təhsil şöbələri işçilərinin, habelə Təhsil Nazirliyinin işçiləri vaxtaşırı məktəblərə gedir, orada təlim-tərbiyənin müxtəlif məsələlərinin vəziyyəti ilə tanış olurlar. Onlar müəllimlərin dərslərini də müşahidə edirlər; hətta olduqları məktəbin pedaqoji kollektivləri ilə də öz təəssüratlarını bölüşürlər. Rast gəldikləri nöqsanları və çatışmazlıqları məktəb direktorunun və ya müəllimin nəzərinə çatdırırlar. Çatışmazlıq və nöqsanın aradan qaldırılması üçün öz tövsiyələrini verirlər.

Pedaqoq və metodist alimlərin məktəbə dəvət edilməsi. Pedaqoq və metodist alimlərin məktəbə dəvət edilməsi halları az deyil. Məktəbə gələn alimlər dərslərdə iştirak edir, müşahidələr aparırlar; nəticəsi müəllimlərlə birlikdə müzakirə olunur. Alimlər məktəblərdə rast gəldikləri həm fərqli cəhətləri, həm də nöqsanları, onların mahiyyətini, yaranma səbəblərini elmi cəhətdən ətraflı izah edirlər.

Ehtiyac olduqda alimlər məktəbdə nümunəvi dərslər də təşkil edirlər. Müəllimlərin müşahidə etdikləri həmin dərslər də müzakirə olunur.

Pedaqoji şurada metodik iş. Məktəb pedaqoji şurası metodik işdən yan keçmir. Metodik işin bəzi cəhətləri pedaqoji şurada müzakirə olunur. Bu və ya digər fənnin tədrisi vəziyyəti pedaqoji şurada təhlil edilir; yaxud hər hansı müəllimin tədris etdiyi fənn üzrə şagirdlərin mənimsəmə vəziyyətinə pedaqoji şurada baxılır və ya hər hansı sinifdə tərbiyəlilik səviyyəsi pedaqoji şurada müzakirə mövzusunə çevrilir. Bəzən məktəbdə təlim-tərbiyə məsələləri kompleks şəkildə öyrənilir və pedaqoji şuranın müzakirəsinə çıxarılır.

Şərh edilən faktlar göstərir ki, metodik işin burada adları çəkilən və çəkilməyən formaları müəllimləri təkmilləşdirməyin məzmununu təşkil edir. Başqa sözlə, müəllimlərin təkmilləşdirilməsi kompleks tədbirlərin, özü də bir-birini tamamlayan tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Buraya müəllimlərin özünütəhsili, elmi-pedaqoji və metodik yeniliklərlə tanışlıq, həmkarlarla fikir və təcrübə mübadiləsi, elmi

praktik konfranslarda fəal iştirak, tədris proqramlarına, dərslük və dərs vəsaitlərinə rəy vermək və s. daxildir.

Deməli, müəllimlərin həm metodik işi, həm də müəllimlərə metodik köməklik formalarında həyata keçirilən müəllimlərin təkmilləşdirilməsi nəticə olaraq pedaqoji prosesin səviyyəsini yüksəltməyə yönəlir.

5. Metodik işin formalarını bilməyin tələbə üçün əhəmiyyəti.

Metodik işin müxtəlif formalarda olduğunu, hətta onların iki qrupa ayırdığını bilən tələbə özünü həmin formalara hazırlamalı olur. O, yəqin edir ki, ali məktəbdə aldığı təhsillə kifayətlənə bilməz; sinif müəllimi kimi işləyərkən öz üzərində çalışmalı, daim təkmilləşməlidir. Qabaqcıl müəllim, sayılıb seçilən müəllim, xalqın sevimlisinə çevrilən müəllim olmaq üçün çox şey onun özündən asılıdır.

Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.

1. Müəllimləri təkmilləşdirməyin iki əsas istiqamətdə getdiyini bilməyin sinif müəllimi üçün əhəmiyyəti nədir?
2. Metodik işin məqsəd və vəzifələrini müəllim nə üçün bilməlidir?
3. Müəllimlərin metodik işi hansı formalarda həyata keçirilir?
4. Müəllimlərə metodik köməkin formalarını sadalayın.

FƏSİL 26

MÜƏLLİMLƏRİN İXTİSASININ ARTIRILMASI PEDAQOJİ PROSESƏ XİDMƏT FORMASI KİMİ.

1. İxtisasartırma təhsilinin mahiyyəti və onu bilməyin tələbə üçün əhəmiyyəti

Müəllimlərin təkmilləşdirilməsi respublikamızda həyata keçirilən pedaqoji prosesin səmərəliliyini artırmağa xidmət etdiyi kimi, müəllimlərin ixtisasının artırılması da həmin məqsədə-tədris müəssisələrində təlim, tərbiyə və təhsilin, habelə psixoloji qüvvələrin inkişafına xidmət edir.

O da nəzərə alınmalıdır ki, respublikamızın dövlət müstəqilliyi şəraitində müəllimlərin təkmilləşdirilməsi və ixtisasının artırılması sovet dövründəkindən köklü şəkildə fərqlənir. İndi ixtisasartırma təhsili ixtisasartırma müəssisələrində həyata keçirilir. Az bir vaxtda respublikamızda ixtisasartırma təhsilinin geniş şəbəkəsi yaradılmışdır. Bu şəbəkəyə daxildir: Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu və onun yerlərdəki filialları, Naxçıvan Müəllimləri Təkmilləşdirmə İnstitutu, Bakı İxtisasartırma və Yenidən hazırlanma İnstitutu, Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı Slavyan Universiteti.

Sovet dövründə təkmilləşmə təhsilində müəllimlərin peşə ustalığını artırmaq üçün şəxsi maraq və ehtiyaclar nəzərə alınmırdı. Təkmilləşmə ilə məşğul olan tədris müəssisələri öz fəaliyyətini özlərinin hazırladıqları tədris planları və

proqramları əsasında qururdu. Müəllimlərimiz də həmin sənədlər üzrə təkmilləşmək məcburiyyətində qalırdı.

İndi vəziyyət köklü şəkildə dəyişmişdir: müəllimlər öz ehtiyac və maraqlarını, istək və arzularını, tələblərini münasib bildikləri ixtisasartırma tədris müəssisəsinin ünvanına göndərirlər. Tədris müəssisəsi isə müəllimlərdən aldığı təklifləri ümumiləşdirir; həmin təkliflər əsasında ixtisasartırma təhsili üzrə tədris planı və proqramları hazırlayır və tədris prosesini təşkil edir.

İxtisasartırma təhsilində yalnız hazırda fəaliyyət göstərən müəllimlər əhatə edilmir; bununla yanaşı, müxtəlif səbəblər üzündən bir müddət pedaqoji fəaliyyətdən aralanaraq başqa sahələrdə işləmiş şəxslər də ixtisasartırma təhsilinə cəlb oluna bilər;

Deyilənləri nəzərə alaraq ixtisasartırma təhsilinin mahiyyətini belə ifadə etmək olar: müəllimlərin öz pedaqoji fəaliyyəti dövründə və ya müəyyən müddətdə pedaqoji fəaliyyətdə olmadığı dövrdə peşəkarlıq səviyyəsini, elmi-nəzəri hazırlığını mütəmadi olaraq artırmaq üçün şəxsi tələbatlarına, ehtiyaclarına uyğun gələn tədris planı və proqramı ilə bilavasitə ixtisasartırma tədris müəssisəsində təhsil almaları ixtisasartırma təhsilidir.

2.İxtisasartırma təhsilinin mərhələləri

İxtisasartırma təhsili əslində iki mərhələdə reallaşır: öyrədən müəllimlərin ixtisasartırma təhsili və öyrənən müəllimlərin ixtisasartırma təhsili.

Sual olunur: ixtisasartırma təhsili sistemində öyrədənlər kimlərdən ibarət olur? Birincisi, ixtisasartırma təhsili şəbəkəsinin əhatə etdiyi tədris müəssisələrinin professor-müəllim heyətindən seçilmiş şəxslər; ikincisi, tərtib olunmuş yeni tədris planı və proqramının öhdəsindən gəlməyə qadir olan dəvət edilmiş qabaqcıl mütəxəssislər; üçüncüsü, tanınmış alimlər. Bunlar ixtisasartırma təhsili üzrə tərtib olunmuş yeni tədris planı və proqramları ilə tanış olur, qarşıda duran vəzifəni yerinə yetirməyi-öyrənənləri öyrətməyə hazırlaşır, özləri təkmilləşirlər.

İxtisasartırma təhsilinin bu ilk mərhələsi başa çatandan sonra onun ikinci mərhələsinə – öyrənənlərin öyrədilməsinə keçilir.

Sual olunur: öyrənənlərin öyrədilməsi haralarda həyata keçirilir?

3.Öyrənənlərin öyrədilməsinin dayaq məntəqəsində həyata keçirilməsi

Öyrənənlərin öyrədilməsi, yəni kütləvi müəllimlərin ixtisasartırma təhsili, başlıca olaraq, dayaq məntəqələrində həyata keçirilir. Bəs dayaq məntəqələri haralarda yaradılır? Dayaq məntəqələri, əvvəla, ixtisasartırma təhsilini həyata keçirməyi öhdəsinə götürən ali tədris müəssisəsində, məsələn, Azərbaycan Dillər Universitetində, Bakı Slavyan Universitetində, Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunda və s.-də təşkil edilir. İkincisi, dayaq məntəqələri Gəncə, Sumqayıt, Lənkəran, Şəki, Kürdəmir, Salyan kimi iri yaşayış məntəqələrində yaradılır. Dayaq məntəqəsinin yaradılmasında əsas götürülən başqa bir göstərici də var. Bu, hansı yaşayış məntəqəsində ixtisasartırma təhsilini həyata keçirmək nəzərdə tutulursa, orada bu vəzifəni yerinə yetirməyə qadir olan mütəxəssislərin olub-olmadığıdır. Belə etibarlı mütəxəssislərin olduğu yerdə dayaq məntəqəsi təşkil edilir.

İxtisasartırma təhsilinin həyata keçirildiyi dayaq məntəqəsində yuxarıda qeyd etdiyimiz mərhələlər bir-birini tamamlayır.

İxtisasartırma təhsilində dayaq məntəqəsi nə deməkdir? **İxtisasartırma təhsil sistemində öyrənənləri öyrədənin öyrətdiyi yerə dayaq məntəqəsi deyilir.**

İxtisasartırma təhsilinin təşkili məsələlərini sinif müəllimi olacaq tələbənin indi dəqiq bilməsi onu gələcək fəaliyyətə psixoloji cəhətdən hazırlayır. Tələbə onu da yaxşı yadda saxlamalı olur ki, müəllimlərin təkmilləşdirilməsində olduğu kimi, onların ixtisaslarının artırılması da, son olaraq, pedaqoji prosesin səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəlir.

4.Yenidənhazırlanma təhsili

SSRİ dağıldan və respublikamız dövlət müstəqilliyini bərpa edəndən sonra həyatımızın digər sahələrində olduğu kimi, təhsil sahəsində də xeyli yeniliklər əmələ gəlmişdir; bəzi ixtisaslar üzrə kadrlara ehtiyac çoxalmışdır. Bəzi sahələr üzrə isə, əksinə, ehtiyac azalmışdır: ixtisası dəyişmək halları da yaranmışdır. Təhsil sahəsində də belə oldu. Hansı fənnin tədrisinə ehtiyac artdısa, həmin sahəyə müəllimlərin axını gücləndi. İxtisasını dəyişmək istəyən müəllimlər üçün yenidənhazırlanma kursları açıldı. İndi yenidənhazırlanma təhsilinə xeyli müəllim cəlb edilmişdir.

5.Ömürboyu təhsilin tərkib hissəsi olan yaşlıların təhsili məsələsi

Müasir dövrdə iş və həyat tərzində çox sürətlə dəyişir. Adamlardan cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşmaq tələb olunur. Bu dəyişikliklərə müvəffəqiyyətlə uyğunlaşmaq isə yalnız Ömürboyu təhsil vasitəsi ilə mümkündür. XXI əsr ona görə bilik və informasiya əsri adlandırılır ki, bu əsrdə cəmiyyət özünü ağıl, şüur, təffəkkür məhsullarının hesabına təmin edib, irəliləyə bilər. Sübut olunduğuna görə, biliklər hər il öz aktuallığını orta hesabla 20% itirir; peşələrin məzmunu 5-6 ilə tamamilə köhnəlir. Bütün bu cür dəyişənliyi “fəsiləsiz təhsil haqqında Avropa Memorandumu”, “Hamburq Bəyannaməsi”, “Dakar Bəyannaməsi”, “Sofiya Bəyannaməsi” kimi sənədlərdən görmək olur.

Yaşlıların təhsili, ömürboyu Təhsilin tərkibi hissəsi kimi, yetkinlik yaşını keçmiş vətəndaşların cəmiyyətdə və iqtisadiyyatda fəsiləsiz baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşmasını təmin etmək məqsədi ilə həyata keçirilir.

Gənclik ölkəmizdə iki əsas problemlə üzləşir; hər il təqribən 150 mindən çox gənc orta məktəbi qurtarır. Onlardan təqribən 60 min ali və orta ixtisas və peşə məktəblərinə daxil olur. 90 min gənc isə cəmiyyətdə özünə yer axtarmaq məcburiyyətində qalır.

Birincilərin əldə etdikləri bilik və bacarıqlar tez bir zamanda köhnəlir. İkincilərin isə təhsilə və işə ehtiyacları qalmaqda davam edir. Hər iki qrupa aid olan yaşlıların müasir təhsilinə qayğını artırmağa ehtiyac yaranır.

Gələcək müəllimlik fəaliyyətinə hazırlaşan tələbələr müasir dövrün inkişaf meyillərini bilməli və özləri üçün müvafiq nəticələr çıxarmalıdırlar. Bilməlidirlər

ki, yaşlıların təhsili sahəsində respublika üzrə xeyli faydalı tədbirlər həyata keçirilmişdir: Yaşlıların təhsilinə dair Təhsil Nazirliyi konsepsiya qəbul etmişdir; Yaşlıların Təhsilinə dair qanun layihəsi hazırlanıb Milli Məclisin müzakirəsinə verilmişdir; Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunda Yaşlıların Təhsili üzrə metodik kabinet yaradılmışdır və s.

Müəllimlik fəaliyyətinə hazırlaşan tələbələr müasir dövrün inkişaf meyillərini öyrənməli və öz üzərlərində daim işləməlidirlər; onlar həyatda geri qalmamaq üçün müəllimlərin təkmilləşdirilməsinə xidmət edən tədbirlərdə və ixtisasartırma tədbirlərinin imkanlarından istifadə etməkdə fəallıq göstərməlidirlər. Ömürboyu Təhsilin tərkib hissəsi olan Yaşlıların Təhsili məsələləri də hökmən nəzərə alınmalıdır.

Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.

1. İxtisasartırma təhsilinin nə demək olduğunu bilməyin əhəmiyyətini sübut edin.
2. İxtisasartırma təhsili hansı mərhələlərdən keçir?
3. İxtisasartırma təhsilini həyata keçirən dayaq məntəqələri necə yaranır?
4. Öyrənənləri öyrədənlər kimlərdir və onlar necə hazırlanır?
5. Öyrənənlərin öyrədilməsi nə üçün dayaq məntəqələrində həyata keçirilir?
6. Yenidənhazırlanma təhsili hansı zərurətdən yaranmışdır?
7. Ömürboyu Təhsilin və Yaşlıların Təhsilinin müəllim hazırlığı ilə əlaqəsinin olduğunu sübut edin.

FƏSİL 27

MÜƏLLİMİN ELMİ AXTARIŞLARI PEDAQOJİ PROSESƏ XİDMƏT KİMİ

1. Təlim və elmi idrak arasında oxşarlığın və fərqi olduğunu bilməyin müəllim üçün əhəmiyyəti

Təlimin və təhsilin ən köklü, ən zəruri, ən nəzəri məsələlərindən biri elmi idraktır, dərk etməkdir, təlimlə onun bağlılığıdır. Bu bağlılığı xüsusən müəllim, o cümlədən sinif müəllimi bilməlidir. Nə üçün? Çünki müəllim təlimlə məşğuldur. Təlimdə isə həm öyrətmə, həm də öyrənmə var, hələ öyrənməyi öyrətmək də var. Təlim prosesində bu üçbucağın mahiyyəti tələbədən ötrü aydın olmalıdır. Bu səbəbdən də təlim və elmi idrak arasındakı oxşarlıq və fərq ümumi şəkildə olsa da, açılmalıdır.

Əvvəlcə onların arasındakı oxşarlığa diqqət yetirək. Təlim zamanı kimsə nəyisə başa düşməyə, anlamağa, dərk etməyə çalışır. Elmi idrak da dərk etmə, anlama, başa düşmə prosesidir. Bu oxşarlıqla yanaşı təlim və elmi idrak arasında fərq də var. Təlim zamanı dərk etmə müəllimin rəhbərliyi ilə baş verir; elmi idrakda isə müəllim nəzərdə tutulmur. Elmi idrak prosesi fərdi fəaliyyət məhsuludur. Alimin fəaliyyəti buna misal ola bilər. Təlim zamanı hansısa yeni bilik müəllimin rəhbərliyi altında şagirdlər tərəfindən öyrənilir. Yeni bilik isə alimlərin elmi idrakı prosesinin məhsulu hesab edilir.

Müəyyən mənada təlimə də idrak prosesi kimi baxıla bilər. Elmi idrak prosesi təbiət və cəmiyyət hadisələrinin dərk edilməsidirsə, təlimdə də şagirdlər müəllimin rəhbərliyi ilə təbiət və cəmiyyət hadisələrini dərk etməyə çalışırlar.

Bu reallığı tələbə bilməlidir ki, şagirdlərin mənimsədikləri biliklər təbiət və cəmiyyətə aiddir; həmin bilikləri dərk etmək təbiət və cəmiyyəti dərk etmək deməkdir. Başqa sözlə desək, təlimə alimlər tərəfindən dərk olunmuş biliklərin şagirdlər tərəfindən dərk olunması kimi baxıla bilər.

Burada tələbə ortaya belə bir sual qoyar: bu iqiqat dərk etmə prosesində müəllimin rolu varmı? Varsa nədən ibarətdir? Sualın və bu suala cavabın tələbəyə də bilavasitə daxil vardır. Çünki gələcəyin sinif müəllimi olacaq tələbə də elmi idrak sahibinə çevrilə bilər. Tələbəyə xatırlatmaq gərəkdir ki, ali təhsil alarkən elmi idrak sahəsində buraxılış işi formasında ilk addım atır. Bundan əlavə, əgər tələbə ali təhsilin növbəti pilləsində təhsilini davam etdirsə, elmi idrakda, müstəqil elmi tədqiqatda ikinci addım atmış olur. Yəni ali məktəbdə tələbənin təlim fəaliyyəti onun elmi idrak fəaliyyəti ilə qovuşur. O, sinif müəllimi kimi fəaliyyətə başlayanda elmi idrak bacarığına az da olsa malik idi; öz işini elmi cəhətdən müəyyən səviyyədə təhlil edə bilər.

Tələbə elmi idrakın ikinci pilləsinə də qalxa bilər. Elmi idrak nəzəriyyəsinin və təlim nəzəriyyəsinin mahiyyətindən tələbənin xəbərdar olması bu yüksəlişə imkan verir.

2. Elmi idrak nəzəriyyəsi və təlim nəzəriyyəsi arasında oxşarlığın olduğunu bilmək müəllimə nə verir.

Yuxarıdakı şərhdən göründüyü kimi, elmi idrak da, təlim də mahiyyətə eyni prosesdir: xarici aləmin dərk olunması, başa düşülməsi. Onların fərqi də var: yəni biliklərin alimlər tərəfindən kəşf olunması prosesi elmi idrak kimi, elmə məlum olan biliklərin müəllimin rəhbərliyi ilə şagirdlər tərəfindən öyrənilməsi isə təlim kimi başa düşülür. Bu iki formada cərəyan edən idrak prosesinin, dərk etmənin mexanizmi, onun mahiyyəti tələbə üçün tam aydın olmalıdır. Aydınlıq onun inamını qat-qat artırır.

Dialektik materializmin elmi idrak nəzəriyyəsinə görə təbiət və cəmiyyət hadisələrinin başa düşülməsi, dərk edilməsi həmin hadisələrin, cismlərin **müşahidəsindən** başlayır. Müşahidə olunan cismlərdən, hadisələrdən əldə olunan məlumatlar, təəssüratlar **təhlil edilir, təfəkkür süzgəcindən keçirilir**. Təfəkkürün məhsulu olan nəticələrin düzgün olub-olmadığı **təcrübədə** yoxlanılır. Deməli, elmi idrak nəzəriyyəsinə görə xarici aləmin dərk olunması üç əsas mərhələdən keçir: real mövcud olanların müşahidəsi, müşahidə materiallarının təfəkkür süzgəcindən keçirilməsi və təfəkkürdən irəli gələn nəticələrin həyatda, təcrübədə yoxlanılması. Elmi idrakın dərk etmənin mexanizmi, onun mahiyyəti belədir.

Görək elmi idrakın formalarından biri olan təlimin mexanizmi, mahiyyəti nədən ibarətdir? Bu barədə formalaşan nəzəriyyə elmi idrak nəzəriyyəsinə nə dərəcədə uyğun gəlir? Formalaşmış təlim nəzəriyyəsinə görə, hər hansı fənn üzrə yeni tədris mövzusunun öyrənilməsi həmin mövzunun əsasını təşkil edən hadisənin və ya cismin özünün müşahidəsindən, onun müşahidəsi mümkün olmadıqda şəklinə baxmaqdan başlayır. Sonra onun öyrənilməsinə, təhlilinə, mahiyyətinin

başla düşülməsinə keçilir. Fikir mübadiləsindən alınan nəticələr tətbiq edilir, sınaqdan keçirilir. Nəhayət, mövzunun tədrisinin son mərhələsində müvəffəqiyyətə qiymət verilir.

Deməli, təlim nəzəriyyəsinə görə, təlimdə dərk etmə prosesi canlı müşahidədən başlayır, ikinci mərhələdə öyrənilən hadisənin mahiyyətinə nüfuz edilir; əldə edilən bilik təlimin üçüncü mərhələsində tətbiq edilir. Təlimin sonuncu-dördüncü mərhələsində mənimsəmənin keyfiyyəti qiymətləndirilir.

Aparılan təhlildən göründüyü kimi, elmi idrak nəzəriyyəsində və təlim nəzəriyyəsində dərk etmə mərhələləri əsasən üst-üstə düşür. Mərhələ cəhətdən fərq yalnız dördüncü mərhələ ilə bağlıdır. Qiymətləndirmə mərhələsi təlimdə var, elmi idrakda yoxdur.

Soruşmaq yerinə düşərdi: elmi idrak nəzəriyyəsi və təlim nəzəriyyəsi arasında yaxınlığın olduğunu bilməyin tələbə üçün, müəllim üçün nə əhəmiyyəti var? Fikrimizcə, bunu bilməyin ən azı iki cəhətdən faydası var: həm təlim, həm də elmi tədqiqat işi cəhətdən.

Özünü sinif müəllimliyinə hazırlayan tələbə yadda saxlamalıdır ki, aşağı siniflərdə bir deyil, bir neçə fəndən müxtəlif mövzularda dərs təşkil etməli olacaq; hər dəfə öyrənilən yeni mövzuların tədrisi təlim nəzəriyyəsində göstərilən mərhələlərə uyğun şəkildə təmin olunmalıdır. Mövzunun tədrisində həmin mərhələlər və onların ardıcılığı təmin edilmədikdə mənimsəmənin səviyyəsini artırmaq çətinləşir.

Elmi idrak nəzəriyyəsində və təlim nəzəriyyəsində mərhələlərin əsasən üst-üstə düşməsi elmi tədqiqat işi aparmaq cəhətdən də müəllim üçün faydalıdır. Tələbə yeni dövrün yeni tələblərindən hali olmalı və özünü həmin yeniliklərə hazırlamalıdır. Nəzərdə tutulan yeniliklərdən, yeni tələblərdən biri mütəxəssislərin elmi tədqiqat işinə hazır olmalarıdır. Bu tələb müəllimlik fəaliyyətinə hazırlanan mütəxəssislərə də aiddir. Müəllim öz işini elmi cəhətdən təhlil etməyə, onu daha da təkmilləşdirməyə çalışmalıdır. Bu cəhətdən elmi idrakın mexanizmini bilmək, elmi idrak nəzəriyyəsindən hali olmaq müəllimin gələcək tədqiqat işinə dayaq olar, elmi axtarışlarında elmi idrak mərhələlərinə əməl edər.

3.Müəllimlik fəaliyyətində elmi axtarışın yeri və zəruriliyi

Müəllimlik fəaliyyətində elmi axtarış bir çox cəhətdən zərurətə çevrilmişdir. Azərbaycan xalqı tarixən müəllimə müdrik şəxs kimi, hər şeyi bilən, düzgün yol göstərən şəxs kimi baxmış, ona ehtiram və hörmət göstərmişdir. Peşəsindən asılı olmayaraq sayılıb-seçilən şəxslərə Azərbaycanda müəllim deyə müraciət etmişlər. Bu ənənə indinin özündə də davam edir. Vaxtilə dünya şöhrətli Nəsirəddin Tusi müəllimi həm də alim adlandırmışdır.

Müəllimlik fəaliyyətinin mayasında alimlik əlamətləri cəmləşmişdir. Əvvəla, bütün alimlər, sırf elmi tədqiqat işi ilə məşğul olanlar da, dolayısı ilə elmlə bağlı olanlar da müəllim fəaliyyətinin məhsuludur. İkincisi, bütün müəllimlər bu və ya digər formada alimlərlə, ədiblərlə, dərslik və dərs vəsaitlərinin müəllifləri ilə ünsiyyətdə olurlar.

Gənc alimləri yetişdirən yaşlı alimlər də onların müəllimləri, mənəvi ataları hesab edilir. Bunu da yadda saxlamaq lazımdır.

Onu da tələbələrin nəzərinə çatdırmaq yerinə düşərdi ki, müəllimlərimiz arasında elmi tədqiqat işinə meyilli olanlar az deyil. Orta ümumtəhsil məktəblərində elmə nəinki

meyl göstərən, hətta dərs deyə-deyə elmi axtarışda olan, müdafiə edib elmlər namizədi olub elmi alimlik dərəcəsi alan müəllimlərimiz var. İndi respublikamızda elə rayon tapmaq olmaz ki, orada elmi mövzu götürüb işləyən və müdafiə edib alimlik dərəcəsi almış ümumi orta məktəb müəllimi olmasın. Ən önəmlisi budur ki, elmi tədqiqat işi ilə məşğul olan məktəb müəllimlərinin təlim göstəriciləri bir qayda olaraq yüksəkdir. Ən vacibi budur! Çünki, həyat sübut edir ki, elm təhsilə xidmət edir, elmlə məşğul olan müəllimlərin təlim-tərbiyə işi daha uğurlu olur.

Bu həqiqət bütün ölkələrdə başa düşülüb: müasir dövrdə elm güclü hərəkətverici qüvvəyə çevrilmişdir. Elmi səviyyəsi yüksək olan ölkənin bütün sahələrdə müvəffəqiyyəti də yüksək olur. Qətiyyənlə təsadüfi deyil ki, hazırkı əsr elm əsri elan edilmişdir. Əsrimizin bu inkişaf meylini biz də nəzərə almalıyıq ki, müəllimlik fəaliyyətinə, xüsusən sinif müəllimi fəaliyyətinə hazırlaşan tələbələr orta ümumi təhsil məktəbində təlim işi ilə məşğul olarkən elmi araşdırmalarla da məşğul olsunlar. Bunu bizdən müasir dövr tələb edir, xalqımızın müəllimə verdiyi qiymət tələb edir, yüksək müəllim adı tələb edir.

4. Müəllim özü üçün elmi tədqiqat mövzunu necə müəyyənləşdirə bilər.

Faktlar göstərir ki, orta məktəb müəllimləri arasında elmi işə maraq göstərən müəllimlərimiz çoxdur. Lakin, təəssüf ki, onların xeyli hissəsi elmi iş üçün mövzu müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkirlər. Təlim-tərbiyə işinə başı qarışan, eyni zamanda ürəyində elmi tədqiqat arzusu yaşadan, lakin konkret mövzu götürməkdə çətinlik çəkən müəllimlərin fikrinə istiqamət vermək məqsədi ilə bəzi mövzuların müəyyənləşdirmə tərzini onların diqqətinə çatdırmaq istədik.

Bəri başdan müəllimlərə xatırlatmaq yersiz olmazdı deyək ki, elmi işin mövzusu müəllimin əməli fəaliyyətindən də irəli gələ bilər. Təlim-tərbiyə zamanı müəllimin qarşılaşdığı hər bir çətinlik, yaranan hər bir problem elmi araşdırma mövzusu ola bilər. Məsələn, müəllim xeyli müddət keçəndən sonra hiss edir ki, dərs zamanı bəzən özü çox danışır, çox izahat verir, şagirdləri isə az işlədir, az danışdırır; bəzən də əksinə, şagirdləri çox işlədir, çox düşündürür, özü isə tək-tək hallarda şagirdlərin işinə müdaxilə edir. Bu cür qeyri müəyyən hallarda müəllim düşünməli olur, özünə sual verir: hansı halda, birinci, yoxsa ikinci halda şagirdlərin mənimsəmə səviyyəsi yüksək olur? Bu, müəllimin əməli işdə qarşılaşdığı problemlərdən biridir. Müəllim rastlaşdığı bu problemi tədqiqat mövzusu kimi çevirməli olur. Necə? Belə: dərs zamanı müəllim fəallığı ilə şagird fəallığı arasında nisbətin mənimsəmə səviyyəsinə təsir dərəcəsini öyrənməyə çalışır. Öz təcrübəsi əsasında mövzunu bu cür formalşdıran müəllim sonra onun tədqiqatına başlayır. Necə? Sonrakı paragrafda həmin suala cavab verilir.

Başqa misal gətirək. Müəllim dərstdən dərse müşahidə edir ki, bəzi şagirdlər ev tapşırıqlarının icrasına o qədər də məsuliyyətlə yanaşırlar: ya ev tapşırıqlarını icra etmir, yaxud tapşırıqları yerinə yetirərkən müvafiq qaydalara əməl etmir. Müəllim bu faktların üzərində düşünür, özü özünə sual verir: nə üçün şagirdlərin əksəriyyəti ev tapşırıqlarını səliqəli icra edir, amma tək-tək də olsa ev tapşırıqlarını lazımi səviyyədə icra etməyənlər də olur? Axı, dərslərin sonunda mən sinfə, müraciət edərək, soruşuram:

- Uşaqlar, tapşırıq aydındırmı? Hamı bir ağızdan deyir:
- Aydındır, müəllim!

Sonradan məlum olur ki, tapşırıq heç də hamıya aydın olmamışdır. Bu, müəllim üçün problemdir. Nə üçün tapşırıq aydındır deyəndə onların hamısı aydındır desə də bəziləri tapşırıqların icrasına məsuliyyətsiz yanaşır? Müəllim suala cavab tapmağa çalışır. Növbəti dəfə müəllim dərslərdən birinin sonunda tapşırığın aydın olub olmadığını soruşarkən, aydındır deyən, lakin icra zamanı səliqəsizliyə yol verən şagirdlərdən birini ayağa qaldırır və deyir:

- Oğlum, dediniz ki, tapşırıq aydındır, elə deyilmi? Bir balaca izah et, görək tapşırığı necə icra edəcəksiniz.

Şagird çətinlik çəkir. Müəllim bu faktdan belə qənaətə gəlir ki, üzə çıxan məsələni elmi tədqiqat mövzusa çevirsin və onu aşağıdakı kim ifadə etsin: “Ev tapşırıqlarının bütün şagirdlər tərəfindən başa düşüldüyünü təmin etməyin və təmin etməməyin mənimsəməyə təsiri”.

Belə hesab edirik ki, bir misal da gətirsək elmi tədqiqat mövzusunun müəllimlər tərəfindən necə müəyyənləşdirildiyi aydın olar. Dövrün ən aktual hesab edilən, hamının danışdığı, lakin heç kəsin konkret yolunu göstərmədiyi problemlərdən misal gətirək: öyrənməyi öyrətmək problemini nəzərdə tuturuq. Düşünürük ki, öyrənməyi şagirdlərə öyrətmək yolunda atılmalı ilk addım problemli situasiya yaratmaq üçün sual qoymaq bacarığını şagirdlərə aşılamaqdan ibarət olmalıdır. II sinifdə riyaziyyat dərslərindən bir misal gətirək. Müəllim toplama əməli üzrə lövhədən şəkil asır. Şəkildə içi dolu iki setka var: hərəsində 10 alma.

Müəllim sinfə sual verir:

- Kim deyər: bu iki setkada cəmi neçə alma var?

Şagirdlər heç bir çətinlik çəkmədən düzgün cavab verirlər: iki setkada cəmi 20 alma var.

Digər sinfdə lövhədən həmin şəkil asılır. Lakin əvvəlki müəllimdən fərqli olaraq bu müəllim şagirdlər qarşısında sualı tamamilə başqa istiqamətdə ifadə edir, belə:

- Uşaqlar, bu iki setkadakı almaların sayını tapmaq üçün sual necə ifadə olunmalıdır?

Şagirdlər xeyli düşünməli oldular; xeyli götür-qoydan sonra şagirdlərin fikri formalaşdı:

- Setkalardakı almaların ümumi sayı nə qədərdir?

Bu iki faktdan müəllim öz işi üçün yəqin edir ki, birinci halda cavabı tapılmalı sualı müəllimin özü ifadə edir, şagirdlər isə müşahidə edir, qulaq asır; ikinci halda isə həmin sualı müəllim deyil, müəllimin təhriki ilə şagirdlər ifadə edirlər. Müəllim bu iki fakt əsasında fikirləşməli olur: şagirdlərdə müstəqil düşünmə halı, öyrənməni öyrətmək halı hansı halda daha sürətlə gedir? Sual ətrafında düşünən sinif müəllimi qərara gəlir ki, həmin sualı mövzu formasına salsın və elmi cəhətdən araşdırsın. Necə? Belə: “Mövzunun öyrənilməsi zamanı düşündürücü sualın müəllim tərəfindən ifadəsinin və müəllimin təhriki ilə şagirdlər tərəfindən ifadəsinin səmərəlilik dərəcəsi necə olur?

Gətirilən faktlar göstərir ki, sinif müəllimləri öz təcrübələrindən çıxış edərək elmi tədqiqat mövzusu müəyyənləşdirib, onu araşdırmaqla bilirlər. Deməli, müəllim sinifdə təlim-tərbiyə işinin səviyyəsini qaldırmaq imkanına malikdir. Sinif müəllimləri bu imkanlardan istifadə edə bilirlər. Bu işdə elmi tədqiqat üsullarını bilmək də müəllimə kömək edir.

5. Müəllimin elmi axtarışlarda istifadə etdiyi əsas üsullar.

Yuxarıda qeyd edildi ki, elmi idrak üç əsas mərhələdən keçir: ayrı-ayrı həyat hadisələrinin müşahidəsindən, bu hadisələrin fikir süzgəcindən keçirilməsindən və təcrübədə sınamaqdan.

Elmi idrakın hər mərhələsində müəllim həmin mərhələyə uyğun gələn tədqiqat üsullarından istifadə edir. Nəticədə müəllim tədqiqatboyu əsasən üç qrup üsullarından istifadə etməli olur. Həmin qrup üsullar belə adlanır: praktik pedaqoji tədqiqat üsulları, nəzəri pedaqoji tədqiqat üsulları və eksperimental pedaqoji tədqiqat üsulları.

Pedaqoji tədqiqat mövzularının müəllim tərəfindən müəyyənləşdirilməsinə aid yuxarıda nümayiş etdirilən misallardan görünür ki, tədqiqat mövzusunun müəyyənləşdirilməsi zamanı müəllim pedaqoji müşahidə və pedaqoji müsahibə üsullarından istifadə etmişdir.

Praktik pedaqoji tədqiqat üsulu olan müşahidə nə deməkdir? Qarşıya qoyulmuş konkret məqsəd üçün pedaqoji proses faktlarının toplanılması və nəzərdən keçirilməsi pedaqoji müşahidədir.

Pedaqoji müsahibəyə də aydınlıq gətirək. Praktik pedaqoji tədqiqat üsullarından biri olan müsahibə belə başa düşülür: müəyyən məqsəd baxımından planlaşdırılmış suallar əsasında pedaqoji proses iştirakçıları ilə aparılan söhbətə pedaqoji müsahibə deyilir.

Nəzərə alaq ki, praktik pedaqoji tədqiqat üsulları kimi internətdən, anketləşdirmədən, fəaliyyət məhsullarının öyrənilməsindən, məktəb sənədlərinin araşdırılmasından da də istifadə edən müəllimlərimiz var.

Praktik pedaqoji tədqiqat üsullarının köməkliyi ilə toplanan materiallar sonra nəzəri pedaqoji tədqiqat üsulları ilə təhlil edilir, qruplaşdırılır, ümumiləşdirilir, müəyyən nəticələr çıxarılır. Nəzəri tədqiqat zamanı geniş istifadə edilən üsullar bunlardır: təhlil, qruplaşdırma, müqayisə və ümumiləşdirmə.

Nəzəri pedaqoji tədqiqat üsullarının tətbiqi sayəsində çıxarılan nəticələrin nə dərəcədə düzgün olduğu sonradan eksperimentdə sınaqdan keçirilir. Bu, artıq, aparılmış pedaqoji tədqiqatın sonudur. Soruşmaq olar: pedaqoji eksperiment nə deməkdir? Qısa cavab verək: müəyyən baxımdan dəqiqləşdirilmiş və təşkil olunmuş pedaqoji təcrübəyə pedaqoji eksperiment deyilir.

Məqsədinə görə pedaqoji eksperimentin dörd növü var: müəyyənləşdirici eksperiment, yoxlayıcı eksperiment, dəyişdirici eksperiment və çarpaz eksperiment.

Deyilənlərdən belə bir fikir də hasil olur ki, pedaqoji tədqiqat müəyyən mərhələlərdən keçir.

6. Müəllimin elmi axtarışlarının mərhələləri.

Əvvəlcə pedaqoji tədqiqatın nə demək olduğuna aydınlıq gətirək. Bu fəsilə deyilən fikirləri ümumiləşdirməli olsaq etiraf etməliyik ki, pedaqoji tədqiqat belə başa düşülür: problemin müəyyənləşdirilməsindən başlayan araşdırma müvafiq tədqiqat üsullarının vasitəsi ilə faktların toplanması, təhlili, ümumiləşdirilməsi və nəticələrin sınaqdan keçirilməsi əsasında mövcud pedaqoji prosesi təkmilləşdirəcək qanunuyğunluqların üzə çıxarılması pedaqoji tədqiqat deməkdir.

Bu anlamdan azı iki başlıca nəticə çıxır; birinci nəticə: pedaqoji tədqiqat tədqiqat xatirinə aparılmır. Bu qəbildən olan bütün tədqiqatların məqsədi pedaqoji prosesin, yəni təlimin, tərbiyənin, təhsil və psixoloji qüvvələrin inkişaf səviyyəsini yüksəltməkdən ibarətdir.

İkinci nəticə: ümumiyyətlə pedaqoji tədqiqat, o cümlədən müəllimin apardığı elmi tədqiqat işi bir sıra mərhələlərdən keçir. Onun ilk mərhələsi tədqiqat aparmaq üçün

mövzunu dəqiqləşdirməkdir, onu aydın ifadə etməkdir, lazım gələrsə mövzunu əlaqələndirmə şurasında qeyd etdirməkdir.

Elmi tədqiqat işinin növbəti mərhələsi həmin mövzunun mövcud ədəbiyyatda nə dərəcədə işlənilib-şənlənmədiyini araşdırmaqdır.

Araşdırmadan aydın ola bilər ki, götürülən mövzu kifayət qədər işlənilibdir, yenidən onu işləməyə, əlavə vaxt və zəhmət çəkməyə ehtiyac yoxdur; yaxud həmin mövzunun hansı cəhətişə öyrənilib, hansı cəhətinəsə hələ toxunulmayıb; əgər belədirsə, onda götürülmüş mövzunun tədqiqatını məhz işlənməmiş cəhətinə yönəltmək məsləhət görülər. Mövzunun tədqiqat olunma dərəcəsi araşdırılarkən tamam başqa nəticə də alın bilər: məlum olar ki, götürülmüş mövzu indiyədək öyrənilməyibdir. Belə olduqda elmi tədqiqat işi davam etdirilir: tədqiqatın üçüncü mərhələsinə keçilir. Tədqiqatçı müəllim mövzu üzrə məktəb təcrübəsini öyrənməyə, həmin mövzu üzrə konkret faktlar toplamağa başlayır. Kifayət qədər faktlar topladıqdan sonra elmi tədqiqat işinin növbəti mərhələsinə keçilir. Tədqiqatın dördüncü mərhələsində toplanan faktlar təhlil edilir, qruplaşdırılır, müqayisə edilir, ümumiləşmələr aparılır və müəyyən nəticələr çıxarılır.

Tədqiqatdan alınmış nəticə sonuncu-beşinci mərhələdə eksperiment yolu ilə məktəb təcrübəsində sınaqdan keçirilir. Alınmış nəticə eksperimentdə özünü doğruldarsa onun geniş təbliği və tətbiqi təşkil edilir.

Sınıf müəllimliyinə hazırlaşan tələbə həm tələbəlik fəaliyyətində, həm də sınıf müəllimi işləyərkən elmi tədqiqat işi aparmalı olacaq. O zaman bir sıra pedaqoji mənbələrdən istifadə edəcək. Burada həmin mənbələrin adlarını çəkək: dövlət sənədləri, pedaqoji sənədlər, pedaqoji proses, pedaqoji irs, canlı söz, pedaqoji mövzuda yazılar, tərbiyə olunanların və təlim alanların fəaliyyət məhsulları, şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri.

Yönəldici və düşündürücü çalışmaları.

1. Təlim və elmi idrak arasında oxşarlığın olduğunu və bunun elmi tədqiqat işi ilə əlaqəsini bilmək müəllimə nə vəd edir?
2. Elmi idrak nəzəriyyəsi ilə təlim nəzəriyyəsi arasında oxşarlığın olduğunu bilməyin elmi tədqiqat işi aparan sınıf müəllimi üçün əhəmiyyəti nədir?
3. Sınıf müəlliminin həm də elmi tədqiqatla məşğul olmasını zərurətə çevirən amillər hansılardır?
4. Müəllim özü üçün elmi tədqiqat mövzusunu necə müəyyənləşdirə bilər?
5. Müəllim öz elmi işində hansı tədqiqat üsullarından istifadə edə bilər?
6. Müəllimin elmi axtarışları hansı mərhələlərdən keçir?
7. Sınıf müəlliminin elmi tədqiqat işi aparmasının pedaqoji prosesə, yəni təlim, tərbiyə, təhsil psixoloji inkişaf səviyyəsinə təsir göstərdiyini necə sübut edərdiniz?

FƏSİL 28

MƏKTƏBDAXİLİ RƏHBƏRLİK PEDAQOJİ PROSESƏ XİDMƏT KİMİ

1.Məktəbə rəhbərliyin ümumi məsələləri

Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminə bilavasitə rəhbərlik vertikal istiqamətdə, yəni yuxarıdan aşağıya doğru həyata keçirilir. Ölkəmizdə təhsil sisteminin başında respublika Təhsil Nazirliyi durur. Nazirliyin kollegiyasının qərarları və nazirin əmrləri təhsil sisteminin bütün vəsilələrində icra edilir.

Təhsil sisteminin vəsilələrinə aiddir: Naxçıvan Muxtar Respublikasının Təhsil Nazirliyi, şəhər təhsil şöbələri, rayon təhsil şöbələri, ayrı-ayrı tədris müəssisələrinin müdirliyi və rektorluğu. Sadalanan orqanların və tədris müəssisələrinin rəhbərləri təhsilin yerlərdə rəhbərləri hesab edilir. Məsələn, orta ümumtəhsil məktəbində direktor və onu müavirləri, orada ictimai əsaslarda fəaliyyət göstərən qurumların başında duran şəxslər də təhsilin rəhbərlərinə aiddir.

İndiyədək Azərbaycanda təhsil rəhbərləri ayrıca ixtisas rəhbərləri kimi hazırlanmamışdır. Təhsil sahəsində rəhbər vəzifələrə adamlar müsabiqələr yolu ilə seçilmiş, yaxud müəllimlərdən ən bacarıqlıları müəyyənləşdirilərək təyin edilmişdir.

Son zamanlar bəzi xarici ölkələrdə təhsilə rəhbərlik edəcək mütəxəssislər hazırlanmasına başlanmış və belə mütəxəssislərə təhsil meneceri deyilir.

Azərbaycan Respublikasında da təhsilə rəhbərlik edəcək mütəxəssislərin hazırlanması üzərində düşünülür.

Bu yeni meyl reallaşanadək biz indidən ümumtəhsil məktəbində pedaqoji prosesə xidmət mövqeyindən təhsilə rəhbərliyin bəzi məsələləri ilə tələbələri tanış etməyi vacib sayırıq.

Məktəbdə pedaqoji prosesə xidmətdə həm vəzifəli şəxslər, həm də ictimai qurumlar iştirak edir. Məktəbin direktoru və onun müavinləri, sinif rəhbərləri və müəllimlər birincilərə aiddir; məktəb pedaqoji şurası, fənn komissiyaları, məktəb valideynlər komitəsi, sinif valideynlər şurası və s. ictimai qurumlardır.

Pedaqoji prosesin səviyyəsini yüksəltməkdə məktəbin vəzifəli şəxslər ilə yanaşı ictimai qurumların rolu böyükdür. Həm vəzifəli şəxslər, həm də ictimai qurumların rəhbərləri məktəbdə pedaqoji prosesə xidmət göstərərəkən bir sıra sənədlərə əsaalanırlar. Azərbaycan Respublikası Konsitutiyası, Təhsil Haqqında Qanun, Ümumi Orta Təhsil məktəbinin Əsasnaməsi, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin əmrləri, sərəncamları və bu cür sənədlərdir.

Pedaqoji prosesə rəhbərlik bir çox təşkilatı məsələlərin həllini də nəzərdə tutur. Məktəbdaxili nəzarətin təşkili, dərs cədvəlinin tərtibi, məktəbdə təlim-tərbiyə işinin planlaşdırılması, tədris rejiminin yaradılması və ona əməl edilməsi, müəllimlərin vaxtaşırı attestasiyadan keçirilməsi, ictimaiyyətlə və dövlət orqanları ilə ünsiyyətin tənzimlənməsi və s. tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsi bu cür təşkilatı tədbirlərdəndir.

Pedaqoji prosesin məktəbdə səviyyəsini yüksəltməkdə Təhsil Nazirliyinin rolu ayrıca qeyd edilməlidir. Respublikamızda təhsil sisteminə, ayrı-ayrı tədris müəssisəsinə ümumi dövlət nəzarətini Təhsil Nazirliyi həyata keçirir. Nazirlik təhsilin inkişafı üzrə dövlət proqramını hazırlayır, təsdiq etdirir və həyata keçirilməsini təmin edir; eyni tipli tədris müəssisələri üçün ümumi olan baza tədris planını, tədris proqramları və dərslikləri təsdiq edir; təhsilin səviyyəsini müəyyənləşdirməyə imkan verən dövlət standartlarını rəsmiləşdirir və s.

2.Məktəbin maddi-texniki təminatı pedaqoji prosesə xidmət edir

Pedaqoji prosesin yüksək səviyyədə qurulması, birinci növbədə, zəruri maddi-texniki təminat tələb edir. Yadda saxlamalıyıq ki, ayrı-ayrı fənlər üzrə biliklərin, bacarıq və vərdişlərin şagirdlər tərəfindən şüurlu və möhkəm mənimsənilməsi müvafiq tədris avadanlıqlarının, cihazların, əyani və texniki vasitələrin məktəbdə olub-olmamasından da asılıdır. Pedaqoji prosesin bu cür maddi-texniki baza ilə təmin edilməsində məktəb rəhbərləri, fənn müəllimləri, ictimaiyyət nümayəndələri hətta imkan daxilində valideynlər, rayon təhsil şöbəsi, bələdiyyə iştirak edir. Məktəbin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsində Təhsil Nazirliyi də xeyli real iş görür. Son zamanlar Mehriban Əliyeva Heydər Əliyev fondu xətti ilə məktəblərimizin maddi bazasının möhkəmləndirilməsində xüsusi böyük fəaliyyət göstərmişdir. Xarici ölkələrin Azərbaycan Respublikasındakı bəzi səfirlikləri də məktəblərimizin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsində fəallıq göstərir. Burada adları qeyd olunan və olunmayan təşkilatlar çalışırlar ki, məktəbimizin uşaq zövqünü oxşayan binası, məktəbyanı

sahəsi, idman zalı, fənn kabinetləri və laboratoriyaları, emalatxanaları, həkim məntəqəsi, zəngin kitabxanası, iclas zalı, muzeyi, canlı guşəsi, pedaqoji fikir carçısı olan müəllimlər otağı və s. , və i.a. olsun.

Məktəb binasının tikilməsində, onun təmirində, avadanlıq və cihazların alınmasında işin əsas ağırlığı, əlbəttə məktəbin direktorunun, bələdiyyənin və Təhsil nazirliyinin üzərinə düşür.

Fənn kabinetləri və laboratoriyaların təchizi və orada pedaqoji prosesin səmərəlilik dərəcəsi daha çox fənn müəllimlərinin fəallığından və təşəbbüskarlığından asılı olur. Respublikamızın məktəblərində fizika, kimya, biologiya, coğrafiya, ədəbiyyat və digər fənn kabinetlərini nümunəvi şəkildə təchiz və tərtib edən, orada fənnin tədrisini yüksək səviyyədə quran müəllimlərimiz az deyil. Bununla yanaşı, məktəbin maddi-texniki bazasına lazımi qayğı göstərməmək halları da olur. Baxımsızlıq ucundan bəzi məktəblərdə avadanlıq, cihazlar, əyani və texniki vasitə vaxtından tez sıradan çıxır, istifadəsiz qalır. Adətən bu cür məktəblərdə pedaqoji prosesin səviyyəsi aşağı düşür. Odur ki, məktəbin mövcud maddi-texniki bazasını nəinki qoruyub saxlamaq, hətta onu daim yeniləşdirmək və zənginləşdirmək zəruridir; onu pedaqoji prosesə xidmətin tərkib hissəsi hesab etməliyik.

Yadda saxlayaq: məktəbə rəhbərlikdə iştirak edən şəxslər və qurumlar nə qədər səriştəli, fəal, işgüzar, məktəbcanlı olurlarsa pedaqoji proses bir o qədər yüksək səviyyədə cərəyan edir.

3. Məktəbin kadr təminatı pedaqoji prosesə xidmətdir.

Vaxtilə geniş şəkildə istifadə olunmuş “Kadrlar hər şeyi həll edir” ifadəsi müasir dövrümüzdə təhsil sahəsinə, pedaqoji prosesə də müəyyən mənada şamil edilə bilər.

Pedaqoji prosesə rəhbərlikdə məktəb direktorunun rolu əvəz edilməzdir. Mövcud qaydalara görə məktəbin kadrlarla, xüsusən pedaqoji kadrlarla təmin olunması direktorun səlahiyyətindədir. Belə bir ciddi səlahiyyət tələb edir ki, məktəbin direktoru işə qəbul ediləndə səriştəli, işgüzar, təcrübəli, gənc nəslin təlim-tərbiyəsi ilə canla-başla xidmət etməyə hazır olan müəllimlərə üstünlük versin. Belə olduqda pedaqoji proses zamanı ortaya çıxan problemin öhdəsindən gəlmək işi xetli yüngülləşir. İşə götürülən bu cür, məsələn, biologiya müəllimi az bir zaman kəsiyində özünün və şagirdlərinin gücü ilə biologiya kabinetini çatışmayan eksponatlarla zənginləşdirir.

Məktəb direktorunun müəllim kimi şəxsi fəaliyyət nümunəsinin əhəmiyyəti xüsusi qeyd edilməlidir. Məlumdur ki, məktəbin direktoru hansısa fənni tədris edir. Öz fənnini yüksək səviyyədə tədris edən, fənni üzrə kabinetinin işini nümunəvi quran direktor müəllimlər və valideynlər, habelə şagirdlər arasında böyü nüfuz qazanır; nəticədə pedaqoji prosesin səviyyəsi yüksəlir.

Pedaqoji prosesə rəhbərlikdə direktor müavinlərinin də rolu az deyil. O, məktəbdə tədris işlərinin normal gedişinə bilavasitə cavabdeh olan şəxsdir. Tədris proqramlarının məktəbdə tam yerinə yetirilməsinə, dərslər cədvəlinin tərtibinə, müəllimlər və şagirdlər tərəfindən ona əməl olunmasına rəhbərliyi tədris işləri üzrə müavini həyata keçirir. Pedaqoji prosesdə müəllimlərin nümunəvi iş təcrübəsinin üzə çıxarılması və geniş yayılması kimi bir sıra digər vacib məsələlərə rəhbərlik də həmin müavinin səlahiyyətlərinə aiddir.

Direktorun müavinlərindən biri də məktəbdə tərbiyə işlərinə baxır. Ona dərscənkənar və məktəbdənkənar tərbiyə işləri üzrə müavin də deyirlər. Bu müavinin fəaliyyət dairəsi bir qədər genişdir. O, nəinki məktəbin özündə tərbiyə işlərinə rəhbərlik edir; həm də şəhər və rayon üzrə, habelə respublika miqyaslı tədbirlərdə məktəbin iştirakına köməklik göstərir.

Tərbiyə işləri üzrə müavin məktəbdə hazırlanan və həyata keçirilən bütün tərbiyəvi tədbirlərə, o cümlədən müxtəlif səciyyəli dərnəklərə, klublara, birləşmələrə, yarışlara, şəhərciklərə, tamaşalara, görüşlərə, sərgilərə, fotostentlərə və s. tədbirlərə rəhbərlik edir. Onun fəaliyyəti məktəbdaxili tərbiyəvi tədbirlərə rəhbərliklə məhdudlaşmır. O, müxtəlif tipli festivallarda, olimpiyadalarda məktəb şagirdlərinin iştirakını, şəhidlər xiyabanına ziyarəti, xeyriyyəçilik işini və i.ə. tədbirləri təşkil edir.

Pedaqoji prosesin tamlığını təmin etməkdə sinif rəhbərinin mövqeyini unutmamaq olmaz. Əgər təşkilatçı məktəb üzrə dərscənkənar təlim-tərbiyə işlərinə ümumi rəhbərliyə cavabdehdirsə, sinif rəhbəri təhkim olduğu sinif üzrə dərscənkənar təlim-tərbiyə işlərini sahmana salır.

Etiraf edək ki, vicdanla işləyən sinif rəhbərinin fəaliyyəti çoxcəhətli və mürəkkəbdir. O, bir çox halda fənn müəllimlərinin imkanları xaricində olan problemlərin həllinə, məsələn, eyni sinifdə işləyən müəllimlərin pedaqoji və metodik üslublarında uyğunluq yaradılmasına çalışır; bundan əlavə o, pedaqoji prosesə valideynlərin həmrəy münasibətinin formalaşmasına rəhbərliyi həyata keçirir; şagirdlərinin fərdi xüsusiyyətlərini daha ətraflı öyrənib nəzərə ala bilir.

Şagirdlərin valideynlərinə pedaqoji təsir göstərmək imkanı, təlim-tərbiyə işinin səviyyəsini yüksəltmək üçün valideynlərin qüvvələrindən istifadə imkanı sinif rəhbərlərində daha çoxdur.

Pedaqoji prosesin səviyyəsini yüksəltməkdə əsas ağırlıq fənn müəllimlərinin üzərinə düşür. Odur ki, fənn müəllimlərinin fəaliyyəti hamının diqqət mərkəzində olmalıdır. Yadda saxlanmalıdır ki, məktəbdə təlimin də, tərbiyənin də, təhsilin də, psixoloji qüvvələrin də inkişafı vəzifələri əsasən fənlərin tədrisində, xüsusən dərslərdə reallaşa bilər. Dərsin yaradıcısı, onun memarı, təşkilatçısı və icraçısı müəllimdir. Bu, o deməkdir ki, gəncliyin gələcəyi müəllimin şəxsi keyfiyyətlərindən, səriştəliliyindən, pedaqoji işə vurğunluq dərəcəsiindən, vətən təəssüfkeşliyindən çox asılıdır. Məhz bu cür keyfiyyətləri özündə cəmləşdirən müəllim tezliklə şagirdlərin, onların valideynlərinin və həmkarlarının sevimlisinə çevrilir; o, pedaqoji prosesə xidmətdə nümunə olur; pedaqoji prosesin səmərəsini artırır.

Müəllim haqqında burada səsləndirilən fikirlər başdan-başa sinif müəlliminə də aiddir. Başqa cəhətdən sinif müəllimin məsuliyyəti daha artıqdır. Çünki, o, pedaqoji prosesin qarşısında duran həm yaxın, həm də uzaq məqsədin bünövrəsini qoymaqla məşğuldur. Bu bünövrə möhkəm, etibarlı olmalıdır.

4. Pedaqoji prosesə xidmətdə ictimai qurumların rolu.

Pedaqoji prosesə xidmət edən ictimai qurumları tərkibinə görə iki qrupa ayırmaq olar: tərkibi müəllimlərdən ibarət olan ictimai qurumlar və tərkibi valideynlərdən ibarət olan ictimai qurumlar.

Məktəbdə pedaqoji şura, fənn komissiyaları, metodbirləşmə və s. birincilərə, məktəb valideynlər komitəsi, sinif valideynlər şurası və başqaları ikincilərə aiddir.

Pedaqoji şura. Məktəbdə pedaqoji prosesə xidmət göstərən ictimai qurumlardan biri pedaqoji şuraadır. Məktəb həyatında, xüsusən pedaqoji prosesə xidmətdə, digər ictimai qurumlarla yanaşı, pedaqoji şuranın rolu xeyli artmışdır. Çünki respublikamızın demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğu yolunu seçmişdir. İctimai, iqtisadi, sosial və mədəni həyatımızın digər sahələrində olduğu kimi, təhsil sahəsində də demokratikləşmə getdikcə genişlənir və dərinləşir. Bu səbəbdən də pedaqoji prosesin köklü məsələləri pedaqoji şuraya çıxarılır, ətraflı müzakirə olunur və ictimai fikir formalaşdırılır. Şura üzvləri olan müəllimlər müzakirəyə qoyulmuş məsələlərə dair öz mülahizələrini bildirir, pedaqoji prosesin səviyyəsini yüksəldəcək təkliflərini irəli sürürlər.

Fənn komissiyaları. Pedaqoji prosesin səviyyəsini yüksəltməyə yönələn ictimai qurumlardan biri də fənn komissiyalarıdır. Bu qurumların fəaliyyəti və pedaqoji prosesə xidməti daha konkret və daha operativ olur. Çünki fənn komissiyalarında toplaşan eyni fənn müəllimləri olur və yalnız öz fənləri üçün spesifik olan məsələləri müzakirə edirlər. Onların formalaşdırdıqları fikir və təkliflər tez nəzərə alınır, tətbiq edilir, nəticə də tez duyulur.

Metodbirləşmə də fənn komissiyaları kimi çevikdir. Metodbirləşmədə cəmləşən sinif rəhbərləri uğurları və çətinlikləri barədə işgüzar müzakirələr aparır və adətən, dərsləndikən və məktəbdəndikən təlim-tərbiyə işi sahəsində öz tövsiyələrini vaxtında, təxirə salmadan reallaşdırırlar.

Sinif müəllimlərinin metodbirləşmələri bir qayda olaraq üç və üçdən artıq birinci sinifləri olan məktəblərdə təşkil edilir və fəaliyyət göstərir. Sinif müəllimlərinin metodbirləşməsinin fəaliyyəti daha mürəkkəbdir. Çünki sinif müəlliminin fəaliyyəti sahəsi kifayət qədər əhatəlidir. Bu mürəkkəbliyə və çətinliyə baxmayaraq uğurla fəaliyyət göstərən metodbirləşmələr var.

İctimai əsaslarda fəaliyyət göstərən qurumların, xüsusən fənn komissiyalarının və metodbirləşmələrin iş təcrübəsini öyrənmək və geniş təbliğ etmək pedaqoji prosesin səmərəliliyini artırmağa xidmət edir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, tərkibi müəllimlərdən ibarət olan ictimai qurumlardan əlavə, məktəbdə tərkibi valideynlərdən ibarət olan ictimai qurumlar da fəaliyyət göstərir. Onlardan biri valideynlər komitəsidir.

Məktəb valideynlər komitəsi həyat döənə-döənə sübut etmişdir ki, məktəb təklidə şagirdlərin təlim-tərbiyəsinin öhdəsindən yüksək səviyyədə gəlməkdə çətinlik çəkir. Bu işdə valideynlərin, bütövlükdə ictimaiyyətin köməyinə ehtiyac yaranır. Hər məktəbdə valideynlər komitəsi, siniflər üzrə valideynlər şuraları yaranır.

Bu qurumlarla məktəb arasında, valideynlərlə müəllimlər arasında ikitərəfli, qarşılıqlı əlaqə və yardım təmin edilir. Valideynlər komitəsində məktəb üçün, təlim-tərbiyə üçün vacib olan məsələlər müzakirə edilir; valideynlərin öhdəsinə düşən vəzifələr dəqiqləşdirilir, imkanlar müəyyənləşdirilir, hansı cəhətdən pedaqoji prosesə xidmət edə biləcəklərini araşdırırlar. Bu cür müzakirələr zamanı valideynlərdən kimin məktəbdəki dərslərdən hansılarına rəhbərlik etmək, elm, mədəniyyət, texnika, incəsənət və s. sahələr üzrə şagirdlər qarşısında çıxış etmək, məktəb muzeyi yaratmaq, hansısa fənn üzrə laboratoriya təşkil etmək və ya onu

yeni kolleksiyalarla zənginləşdirmək, ekskursiya təşkil etmək və i.a. tərbiyəvi tədbirlərə qoşulmaq istəyi üzə çıxır.

Valideynlər komitəsinin işi digər tərəfdən də öz səmərəsini verir. Komitənin yığıncağında məktəbin valideynlərə kömək imkanları da öyrənilir. Aydınlaşır ki, təlim-tərbiyə işi ilə əlaqədar olan bir çox məsələlərin düzgün həllində valideynlərin də köməyə ehtiyacı vardır. Məsələn, şagirdlərin səmərəli gün rejimi necə olmalıdır? Ev tapşırıqlarının icrasına valideynlərin köməkliyi nədən ibarət olmalıdır? Şagirdlərinin asudə vaxtlarının məzmununu nələr ola bilər? Ailə şəraitində uşağın nitqini necə zənginləşdirmək olar? Ailə şəraitində uşaqların hansı qabiliyyətini inkişaf etdirmək mümkündür? Mümkündürsə necə? və s. kimi suallara valideynlər tutarlı, inandırıcı cavablar axtarırlar.

Deməli, valideynləri maraqlandıran bu cür sualların müəllimlər tərəfindən yüksək səviyyədə şərh, habelə valideynlərin məktəbə yardımını nəticə olaraq şagirdlərin təlim və tərbiyə işinin səviyyəsini artırmağa yardım edir.

5. Pedaqoji prosesin səviyyəsinin yüksəldilməsində sinif valideynlər şurasının işi

Sinif valideynlər şurasının işi ümumən məktəb valideynlər komitəsinin fəaliyyətinə uyğun gəlir. Başlıca fərq işin konkret siniflə, konkret valideynlərlə, konkret sinifdə dərs deyən müəllimlə əlaqədar olmasıdır. Bundan əlavə, məktəb valideynlər komitəsinin yığıncaqları, adətən, ildə 1-2 dəfə, sinif valideynlər şurasının yığıncaqları isə adətən, hər rübün sonunda, zərurət olduqda bir qədər tez də keçirilir. Sinif valideynlər yığıncaqları daha konkret məsələlərlə məşğul olduğundan, təlim-tərbiyə işinin konkret məsələlərini əhatə etdiyindən pedaqoji prosesə təsiri daha güclü olur.

Təcrübə göstərir ki, kiçik yaşlı məktəblilərin valideynləri ilə sinif müəllimlərinin görüşləri yığıncaqlarla məhdudlaşmır; onlar, demək olar ki, hər gün görüşə bilir və müntəzəm məsləhətləşirlər.

Sinif rəhbərindən fərqli olaraq, sinif müəllimləri valideynlərin ən etibarlı məsləhətçilərinə, ən etibarlı dostlarına çevrilirlər. Çünki, əvvəla, onlar yalnız bir il deyil, dörd il ünsiyyətdə olurlar; həmin dövr ərzində şagirdlərin təlimi, tərbiyəsi, səhhəti, yeməyi və s. məsələlərini məsləhətləşə-məsləhətləşə həll edirlər.

Sinif müəllimi olmaq istəyən tələbə bu məsələləri bilməli və özünü psixoloji cəhətdən həmin vacib vəzifəyə hazırlamalıdır. Tələbə həm də nəzərə almalıdır ki, indi bir sıra ailələrdə kompüter var və uşaqların bəziləri kompüterlə rəftar etməyi bacarır. Tələbə bu cəhəti də unutmamalıdır; yəni kompüterlə əlaqədar tək-tək şagirdlərin və valideynlərin suallarına hazır olmalıdır.

6. Məktəbin və ictimaiyyətin əlbir işi pedaqoji prosesə xidmət kimi

Sinif müəllimliyinə hazırlaşan tələbə bilməlidir ki, Azərbaycan Respublikasında məktəb cəmiyyətdən təcrid olunmuş şəraitdə fəaliyyət göstərmir; o, yalnız valideynlərlə ünsiyyət yaratmır. Bizim məktəblər gözəgörünməz tellərlə

nəinki respublikanın müxtəlif təşkilatları ilə, hətta beynəlxalq qurumlarla da bağlı olur.

Məktəb respublikada bir çox təşkilatlarla əlaqə saxlayır. Bunlar arasında səhiyyə orqanlarını, hüquq-mühafizə orqanlarını, mədəniyyət orqanlarını, uşaq və gənclər təşkilatlarını və s. qeyd etmək olar. Məsələn, məktəb həkimləri dəvət edir, sağlamlığın müxtəlif problemləri üzrə şagirdlər qarşısında onların çıxışlarını təşkil edir. Yaxud, yeniyetmə və gənclər arasında hüquq pozuntuları barədə polis, prokuratura və məhkəmə işçiləri ilə məktəbdə şagirdlərin görüşü çox böyük maraqla qarşılanır.

Mədəniyyət işçilərinin köməkliyi ilə şagirdlərdə aktyorluq qabiliyyətinin, natiqlik bacarığının formalaşmasını təmin edən məktəblərimiz var. İncəsənət xadimlərinin köməkliyinə arxalanaraq şagirdlərə rəqs etmək, musiqi alətlərində çalmaq, nəgmə oxumaq, şəkil çəkmək kimi bacarıqların formalaşmasına şərait yaradan məktəblərimizin təcrübəsi yalnız alqışa layiqdi.

Məktəb əlaqələrinin ölkə çevrəsindən kənarlara çıxdığını göstərən faktlar da az deyil. Xarici ölkələrin nəinki məktəbləri və müəllimləri ilə, hətta şagirdləri ilə qarşılıqlı əlaqə saxlayan məktəblərimiz, müəllimlərimiz və şagirdlərimiz var.

Tələbələrımız və sinif müəllimlərimiz üçün maraqlı olmalıdır bilsinlər ki, tək-tək məktəblər, müəllimlər və şagirdlər arasında qarşılıqlı əlaqələr inkişaf edərək təhsil sahəsində dövlətlərarası əlaqələr formasına çevrilmişdir. 2006-cı ilin məlumatına görə 10 xarici ölkələrdə 985 azərbaycanlı təhsil alır. O cümlədən Türkiyədə 716, Rusiyada 155, Ukraynada 24, Misirdə 61, Çində 17, Çexiyada 6, Slovakiyada 3, Malaziyada 2 tələbə.

Tələbələrımız onu da unutmasınlar ki, vətəndaşları Azərbaycanda təhsil alan ölkələrin sayı 2006-cı ildə 40-a qədərdir. Demək olar ki, dünyanın bütün qitələrindən Azərbaycanda təhsil alan tələbələr var. Onların arasında ABŞ, Almaniya, Belarusiya, Hindistan, Pakistan, İran, Səudiyyə Ərəbistanı, Tunis, Sudan, Türkiyə, Bolqarıstan, Rusiya, Ukrayna, İsrail, Qazaxıstan, Türkmənistan və s. ölkələrin vətəndaşları vardır.

Təhsil sahəsində ölkələrarası əlaqələrimizin bu dərəcədə genişlənməsi nəinki müəllimlərimizdə və tələbələrımızdə, həm də şagirdlərimizdə iftixar hissi yaradır.

Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.

1. Məktəbə rəhbərliyin ümumi məsələlərini sinif müəllimi nə üçün bilməlidir?
2. Məktəbin maddi-texniki təminatı ilə pedaqoji proses arasında asılılığın olduğunu sübut edin.
3. Məktəbin pedaqoji kadrlarla təminatı hansı cəhətlərdən pedaqoji prosesə xidmət edir?
4. Müəllimlərlə əlaqədar olan ictimai qurumların pedaqoji prosesə yardımı nələrəndən ibarət olur?
5. Valideynlərdən ibarət olan ictimai qurumlar hansılardır?
6. Valideynlərdən ibarət olan ictimai qurumlar hansı cəhətlərdən pedaqoji prosesə xidmət edir?

7. Məktəbin ictimaiyyətlə əlaqəsi təlim-tərbiyənin səviyyəsinin yüksəldilməsinə hansı cəhətlərdən faydalı ola bilər?
8. Sınıf müəllimi hansı təşkilat və qurumlarla əlaqə yarada bilər?
9. Azərbaycan təhsil sistemi ilə digər ölkələrin təhsil sistemləri arasında qarşılıqlı əlaqənin olduğunu bilmək sınıf müəlliminə nə verir?

MÜNDƏRİCAT

Bir neçə söz	3
---------------------------	----------

BİRİNCİ BÖLMƏ

Tətbiqi pedaqogika, pedaqoji proses və cəmiyyət.....	4-21
---	-------------

FƏSİL 1. Tətbiqi Pedaqogika fənni haqqında ümumi məlumat

1. Tətbiqi pedaqogika fənni tədrisinin yaxın və uzaq (strateji) məqsədi və bunu bilməyin əhəmiyyəti.	4-5
2. Tətbiqi pedaqogikanın ənənəvi pedaqogikadan fərqi; fərqi bilməyin əhəmiyyəti.....	6-8
3. Tətbiqi pedaqogika fənninin strukturunu bilməyin tələbə üçün əhəmiyyəti.	8-9
Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.	9

FƏSİL 2. Pedaqoji proses və cəmiyyət

1. Pedaqoji proses təlimin, tərbiyənin, təhsil və psixoloji qüvvələrin vəhdəti kimi.	10-15
---	-------

2.Təlimin, tərbiyənin, təhsil və psixoloji qüvvələrin vəhdətdə oluğunu bilməyin və təcrübədə nəzərə almağın gələcək müəllimlər üçün əhəmiyyəti.....	15-19
3.Pedaqoji proses və cəmiyyət arasında qarşılıqlı asılılıq.	20-21
Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.	21

İKİNCİ BÖLMƏ

İbtidai təhsilin əməli məsələləri	22-50
--	-------

<u>FƏSİL 3. İbtidai təhsilin başlıca xüsusiyyətləri və bunu bilməyin tələbə üçün əhəmiyyəti</u>	22-31
1.İbtidai təhsilin əsas istiqamətləri və bunu bilməyin praktik əhəmiyyəti.	22-25
2.İbtidai təhsilin uzaq (strateji) məqsədi və bunu bilməyin əhəmiyyəti.	25-26
3.İbtidai təhsilin tərbiyədən ayrılmaz olması və bunu bilməyin müəllim üçün əhəmiyyəti.....	26-28
4.İbtidai təhsilin təlimdən ayrılmaz olması və bunu bilməyin müəllim üçün əhəmiyyəti.....	28-29
5. İbtidai təhsilin psixoloji qüvvələrdən ayrılmaz olması və bunu anlamağın tələbə üçün əhəmiyyəti.	29-31
Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.	31

<u>FƏSİL 4. Təhsilin növləri, formaları və məzmunu; bunları bilməyin praktik əhəmiyyəti.</u>	31-38
1.Təhsilin növləri və bunu bilməyin tələbə üçün əhəmiyyəti.	31
2.Təhsilin formaları və bunu bilməyin praktik əhəmiyyəti.	32-33
3.İbtidai təhsilin məzmunu və bunu bilməyin tələbə üçün əhəmiyyəti.	33-36
4.İbtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası ixtisası üzrə dövlət standartı haqqında.....	36-38
Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.	38

<u>FƏSİL 5. Azərbaycan Respublikasının təhsil sistemi əsasında duran başlıca prinsiplər.</u>	39-50
---	-------

1.Hər bir vətəndaş üçün təhsilin müyəssərliyi.....	39-40
2.Təhsildə xalqların hüquq bərabərliyi.	40-42
3.Təhsilin dövlət və ictimai səciyyəli olması.	42-43
4.Dövlət tədris müəssisələrində təhsilin dünyəviliyi.	44
5.Təhsil sistemində vahidliyin və varisliyin olması.	44-46
6.Təhsilin milli və ümumbəşəri dəyərlərdən qidalanması	46-48
7.Təhsil sistemində dövlət siyasətinin əsaslarını bilməyin tələbə üçün əhəmiyyəti.....	48-50
Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.	50

ÜÇÜNCÜ BÖLMƏ.

Məktəbdə müəllim fəaliyyətinin başlıca istiqamətləri50-69

<u>FƏSİL 6. Təlimə müasir yanaşma müəllimə və şagirdlərə yeni nə verir?</u>	51-60
1.Təlimin tərbiyələndirici, təhsilləndirici və inkişafetdirici vəzifələrinin vəhdətdə həyata keçirilməsi; bunu bilməyin əhəmiyyəti.....	50-52
2. Təlimdə tərbiyəvi imkanların üzə çıxarılması.	52-54
3. Təlimdəki tərbiyə imkanlarının reallaşdırılması.....	54-57
4.Təlimdə psixoloji inkişaf imkanlarının aşkar edilməsi.....	57-59
5.Təlimdə psixoloji qüvvələrin inkişaf etdirilməsi.....	59-60
Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.	60

<u>FƏSİL 7.Dərsin tərbiyələndirici imkanlarından istifadə təcrübəsi</u>	62-69
1.Dərs zamanı şagirdlərin nümunəvi davranışlarının və uğurlarının müəllim tərəfindən rəğbətləndirilməsi təcrübəsi.	62-63
2. Dərsdə geri qalan şagirdlərə qayğılı münasibət göstərilməsi təcrübəsindən.	63-65
3. Şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinin müəllim tərəfindən nəzərə alınması təcrübəsi.	65-67

4. Qabiliyyətli şagirdlərin üzə çıxarılması və onlara xüsusi qayğı göstərilməsi. 67-68	
Yönəldici və düşündürücü çalışmalar	70

DÖRDÜNCÜ BÖLMƏ.

Təlim zamanı şagirdlərdə psixoloji qüvvələrin və xüsusiyyətlərin inkişaf etdirilməsi	71-91
---	-------

<u>FƏSİL 8. Təlim-tərbiyənin keyfiyyətinə psixoloji qüvvələrin təsiri təcrübəsi</u>	71-81
1. Təlim və psixoloji inkişaf arasındakı qarşılıqlı əlaqə; bunu bilməyin əhəmiyyəti.	71-72
2. Dərs zamanı şagirdlərdə diqqəti inkişaf etdirmək təcrübəsi.	72-74
3. Dərs zamanı şagirdlərdə iradi keyfiyyətləri inkişaf etdirmək təcrübəsi.	74-76
4. Dərs zamanı şagirdlərdə təfəkkürü inkişaf etdirmək təcrübəsi.	76-79
5. Dərs zamanı şagirdlərdə təxəyyülü inkişaf etdirmək təcrübəsi.	79-81
Yönəldici və düşündürücü çalışmalar	81

<u>FƏSİL 9. Təlim-tərbiyə işində qeyri adi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması təcrübəsi</u>	83-91
1. Aşağı siniflərdə təlim səviyyəsini yüksəltməyə mane olan psixoloji amillər.	83-84
2. Şagirdlər arasında ruhdandüşmə və məyusluq halları və onların aradan qaldırılması təcrübəsi.	84-85
3. Fiziki və əqli cəhətdən məhdud imkanlı uşaqlarla aparılan təlim-tərbiyə təcrübəsi.	85-87
4. Şagirdlər arasında ünsiyyət və bunun təlim-tərbiyə işinə təsiri.	87-88
5. Müəllimlə şagirdlər arasında ünsiyyət və bunun təlim-tərbiyə işinə təsiri.	89-91
Yönəldici və düşündürücü çalışmalar	91

BEŞİNCİ BÖLMƏ

Təlimdə müəllimin uğur qazanmasına imkan verən bəzi amillər	92-136
--	--------

<u>FƏSİL 10. Təlimə bəzi müasir yanaşmalar</u>	92-100
---	--------

1. Öyrənilən mövzunun həyatda əhəmiyyətinin şagirdlər tərəfindən başa düşülməsinin təmin edilməsi.	92-93
2. Dərs zamanı şagirdlərin fəallığa həvəsləndirilməsi təcrübəsi.	93-96
3. Dərsdə şagirdlərə öyrənməyi öyrətmək fəaliyyətinin bəzi məsələləri.	96-98
4. Şagirdlərdə öyrənməyə həvəsləndirən motivlərin formalaşdırılması təcrübəsi.	98-100
5. Yeni fəal (innovativ) təlim üsullarından istifadə təcrübəsi.	100-102
Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.	103

FƏSİL 11. Təlimin qanunauyğunluqlarından aşağı siniflərdə istifadə təcrübəsi.

1. Təlimin qanunauyğunluğuna dair anlayış və bunu bilməyin müəllim üçün praktik əhəmiyyəti.	104-106
2. Təlim zamanı müəllim fəaliyyəti ilə şagird fəaliyyətinin bir-birini şərtləndirməsində qanunauyğunluq və bunu bilməyin praktik əhəmiyyəti ...	106-107
3. Dərsdə müəllim fəallığı və şagird fəallığı arasındakı nisbətdə qanunauyğunluq; bunu bilməyin əhəmiyyəti.	107-108
4. Dərs zamanı əyanilikdən istifadədə qanunauyğunluq və bunu bilməyin praktik əhəmiyyəti.	108-110
5. Təlimin digər qanunauyğunluqlarının mahiyyətinə dair	110-111
Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.	112

FƏSİL 12. Sinifdə münasib maddi-texniki və mənəvi -psixoloji mühitin yaradılması

1. Sinif və sinif otağı məfhumları; bunları bilməyin əhəmiyyəti	113
2. Sinif otağının təchizatı və tərtibatı; bunları bilməyin praktik əhəmiyyəti.	113-114
3. Sinifdə sağlam mənəvi-psixoloji mühitin təmin edilməsi təcrübəsi	114-115
4. Sinif qaydalarının yaradılması; təlim-tərbiyə işinin səviyyəsini yüksəltməkdə onun əhəmiyyəti.	115-117
5. Sinifdə gigiyena qaydalarına əməl edilməsi təcrübəsi.	117-118
Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.	118

FƏSİL 13. Aşağı siniflərdə müvəffəqiyyətə nəzarət və qiymətləndirmə 119-128

1.Dərsdə şagird fəaliyyətinə nəzarətin mahiyyəti və bunu bilməyin gələcək müəllimlər üçün əhəmiyyəti.	119
2. Müvəffəqiyyətə nəzarətin vəzifələri və bu vəzifələri bilməyin gələcək sinif müəllimi üçün faydası	120
3. Dərsdə müvəffəqiyyətə nəzarətin yolları	121-122
4.Dərsdə şagird müvəffəqiyyətini qiymətləndirməyin mahiyyəti.....	122-123
5.I-IV sinif şagirdlərinin müvəffəqiyyətini qiymətləndirməyin formaları. ...	123-124
6.Qiymətləndirməyə verilən tələblər.	124-126
7.Müvəffəqiyyəti hesaba almağın əhəmiyyəti.....	126-127
8.Dərsə verilən müasir tələblər.....	127
Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.	129

FƏSİL 14. Sinif müəllimi fəaliyyətinin spesifik xüsusiyyətləri.....129-136

1.Sinif müəllimi fəaliyyətinin sinif rəhbəri fəaliyyətindən fərqi	129
2.Sinif müəllimi fəaliyyətinin fənn müəllimi fəaliyyətindən fərqli cəhətləri.	129-130
3. Sinif müəlliminin üzərinə valideynlik qayğısının da düşməsi	130-131
4. Sinif müəllimi həm də fənn müəllimi kimi.	131
5. Sinif müəlliminin valideynlərlə və ictimaiyyətlə əlaqəsi.....	131-132
6. Fənlərin tədrisinə sinif müəlliminin hazırlıq mərhələləri.	132-133
7. Cəmiyyətdə öz fəaliyyətinin mənasını sinif müəlliminin dərk etməsinin əhəmiyyəti.....	133-135
8. Müəllimin mövcud statusu və təklif etdiyimiz status.....	135
Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.	136

ALTINCI BÖLMƏ

Tələbələrin təhsil zamanı qarşılaşdıqları bəzi müasir məsələlər.137-167

FƏSİL 15. Tələbələrin təhsilində kurikulum və kredit..... 137-140

1.Kurikulum haqqında ümumi anlayış.	137
--	-----

2.Sınıf müəllimi ixtisası üzrə kurikulumuna əsasən tələbədə formalaşmalı keyfiyyətlər.	137-138
3.Həmin keyfiyyətləri özündə formalaşdıran tələbənin sahib olacağı bacarıqlar...	138
4.Təhsildə kredit məsələsi və bunu bilməyin tələbə üçün əhəmiyyəti.	138-139
5. Kredit sistemi üzrə tələbənin fərdi işçi tədris planının tərtibi təcrübəsi. ...	139-140
Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.	140

FƏSİL 16. Uşaq hüquqları və təlim-tərbiyə zamanı onların nəzərə

<u>alınması</u>	141-145
1.Birləşmiş Millətlər Təşkilatının uşaq hüquqları konvensiyasının müddəaları	141-142
2.Azərbaycan Respublikasında uşaq hüquqlarının qorunması	142-143
3.Uşaq hüquqları haqqında konvensiyaların təlim-tərbiyə işində nəzərə alınması.....	143-144
Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.	144-145

FƏSİL 17. Dərsdənkənar təlim-tərbiyə və məktəbdənkənar təlim-

<u>tərbiyə işlərində aşağı sinif şagirdlərinin iştirakı</u>	146-148
1. Dərsdənkənar təlim-tərbiyə işləri və məktəbdənkənar təlim-tərbiyə işləri ..	146-147
2. Dərsdənkənar təlim-tərbiyə işinin formaları.....	147
3. Məktəbdənkənar təlim-tərbiyə işinin xüsusiyyətləri.....	148
4. Dərsdənkənar təlim-tərbiyə işində və məktəbdənkənar təlim-tərbiyə işində şagirdlərin iştirakı.....	149
5. Dərsdənkənar və məktəbdənkənar təlim-tərbiyə işlərini bilməyin tələbə üçün əhəmiyyəti.....	150-151
6. Məktəbdənkənar təlim-tərbiyə müəssisələri.....	152
Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.	152

FƏSİL 18. Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir göstərən amillər....

1.Şəxsiyyətin formalaşmasına nələrin təsir göstərdiyini bilmək nə üçün vacibdir?	153
--	-----

2.Uşaq şəxsiyyətinə təsir göstərən amillər haqqında fikir müxtəlifliyi.	154-156
3.Milli pedaqogika şəxsiyyətin formalaşmasında irsiyyətin rolunu nədə görür?.....	156-157
4.Şəxsiyyətin formalaşmasında mühitin rolu Milli pedaqogikada necə başa düşülür?.....	157
5.Milli pedaqogika şəxsiyyətin formalaşmasında pedaqoji prosesin rolunu nədə görür?.....	157-158
6. Xarakterin formalaşmasında şəxsi əməyin rolunu Milli pedaqogika necə qiymətləndirir?	158-160
Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.	160

FƏSİL 19. Milli pedaqogika şəxsiyyətin formalaşmasında irsiyyətin, mühitin, pedaqoji prosesin və şəxsi əməyin qarşılıqlı təsiri haqqında	161-166
1.Şəxsiyyətin formalaşmasına dair deyilənlərə qısa nəzər.	161-162
2.Pedaqoji proses və mühit arasında qarşılıqlı əlaqənin şəxsə təsiri.	162-164
3.İrsiyyət və mühit arasında qarşılıqlı əlaqənin şəxsə təsiri.	164-165
4.İrsiyyət və pedaqoji proses arasında qarşılıqlı əlaqənin şəxsə təsiri.	165
5.Fizioloji və psixoloji amillərin qarşılıqlı əlaqəsinin şəxsə təsiri.	165-166
Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.	166-167

YEDDİNCİ BÖLMƏ

Tərbiyənin mərhələləri, üsulları, ziddiyyətləri, qanunauyğunluqları və prinsipləri	168-206
---	---------

<u>FƏSİL 20.Mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsinin başlıca göstəriciləri</u>	168-174
1.Mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsinin zəruriliyi.	168-169
2.Tərbiyədə mərhələləri müəyyənləşdirməyin əsasları.	169-171
3.Tərbiyədə hər mərhələyə uyğun gələn təqribi üsulların müəyyənləşdirilməsi və tətbiqi.	171-173
4.Tərbiyə üsullarının tərbiyə mərhələlərinə görə qruplaşdırılması.	173-174
Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.	174

<u>FƏSİL 21. Mənəvi keyfiyyətləri formalaşdırmağın üsulları</u>	175-185
1.Davranış və fəaliyyətlə əlaqədar olan mənəvi keyfiyyətlərin ilkin qavranmasına xidmət edən üsullar.	175-177
2. Davranışla əlaqədar olan mənəvi keyfiyyətlərin başa düşülməsinə xidmət edən üsullar.	177-178
3.Mənəvi dəyərlərlə əlaqədar davranış və fəaliyyətin təşkilinə xidmət edən üsullar.	178-181
4.Davranış və fəaliyyətə nəzarət; nəticənin yoxlanması və qiymətləndirilməsinə xidmət edən üsullar.	181-189
Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.	185

<u>FƏSİL 22. Milli pedaqogika tərbiyədə ziddiyyətlər, qanunauyğunluqlar və qanunlar haqqında.</u>	186-192
1.Tərbiyə prosesində ziddiyyətlər məfhumu.	186
2.Tərbiyə prosesinin qanunauyğunluğu və qanunu məfhumları.	186-187
3.Pedaqoji qanunauyğunluğun mahiyyəti.	187-188
4.Tərbiyənin mühitlə əlaqəsində qanunauyğunluq.	188
5.Tərbiyənin həyatla əlaqələndirilməsində qanunauyğunluq.....	188-189
6.Şagirdə hörmət və tələbkərliklə əlaqədar qanunauyğunluq.	190
7. Tələblərlə əlaqədar qanunauyğunluq.	190-191
8.Tərbiyənin planlılığı ilə əlaqədar qanunauyğunluq.	191
9.Söz və əməlin nisbətində qanunauyğunluq.	191
10. Qanunauyğunluqları tələbənin bilməsinin zəruriliyi.	192
Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.	192

<u>FƏSİL 23. Tərbiyədə inamla , yaşla, fəallıqla, məqsədlə, inkişaf, elmiliklə və üsulların seçilməsi ilə əlaqədar olan qanunauyğunluqlar.</u> ..	193-197
1.Tərbiyəçinin inam dərəcəsi ilə əlaqədar qanunauyğunluq.	193
2.Yaş, fərdi və cinsi xüsusiyyətlərlə əlaqədar qanunauyğunluq.....	193-194
3.Tərbiyə olunanların fəallıq dərəcəsi ilə əlaqədar qanunauyğunluq.....	194-195

4.Tərbiyənin məzmununun məqsəddən asılılığı ilə əlaqədar qanunauyğunluq.....	195
5. Tərbiyənin inkişafetdirici imkanları ilə əlaqədar qanunauyğunluq.....	195
6.Tərbiyənin elmiliyi ilə əlaqədar qanunauyğunluq.	196
7.Tərbiyə üsullarının seçilməsi ilə əlaqədar qanunauyğunluq.	196
Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.	197

FƏSİL 24. Tərbiyənin prinsipləri məsələsinin Milli Pedaqogikada

<u>qoyuluşu.</u>	198-206
1.Məsələnin mövcud ədəbiyyatda vəziyyətinə dair.....	198-199
2.Milli pedaqogikada tərbiyə prinsiplərinin qanunauyğunluqlar əsasında müəyyənləşdirilməsi.....	199-200
3.Tərbiyədə münasib şəraitin yaradılması, məqsədyönlük, planlılıq, həyatla əlaqələndirmə, tələbkarlıqla hörmətin vəhdəti prinsiplərinin səciyyələndirilməsi.....	200-202
4.Tələblərdə vahidliklə, sözlə əməlin vəhdəti ilə, nikbinliklə, yaşla, fəallıqla, inkişafda, elmiliklə, üsulla əlaqədar prinsiplərin səciyyələndirilməsi.	203-204
5.Tərbiyə prinsiplərinin mahiyyətini bilməyin tələbə üçün əhəmiyyəti.....	205
Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.	206

SƏKKİZİNCİ BÖLMƏ

Pedaqoji prosesə xidmət təcrübəsi.....207-233

FƏSİL 25. Müəllimlərin təkmilləşdirilməsi pedaqoji prosesə xidmət

formalarından biri kimi 207-213

1.Müəllimlərin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri və bunu bilməyin tələbə üçün əhəmiyyəti	207-208
2.Metodik işin məqsədi və vəzifələri; bunu bilməyin praktik əhəmiyyəti	208-209
3.Müəllimlərin metodik işinin formaları.....	209-211

4.Müəllimlərə metodik köməkliyin formaları	211-212
5.Metodik işin formalarını bilməyin tələbə üçün əhəmiyyəti.....	213
Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.	213

FƏSİL 26.Müəllimlərin ixtisasının artırılması pedaqoji prosesə xidmət forması kimi..... 214-216

1.İxtisasartırma təhsilinin mahiyyəti və onu bilməyin tələbə üçün əhəmiyyəti...	214
2.İxtisasartırma təhsilinin mərhələləri.....	214-215
3.Öyrənənlərin öyrədilməsinin dayaq məntəqəsində həyata keçirilməsi.	215
4.Yenidən hazırlanma təhsili	215
5.Ömürboyu təhsilin tərkib hissəsi olan yaşlıların təhsili məsələsi	215-216
Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.	216

FƏSİL 27. Müəllimin elmi axtarırları pedaqoji prosesə xidmət kimi..... 217-225

1.Təlim və elmi idrak arasında oxşarlığın və fərqi olduğunu bilməyin müəllim üçün əhəmiyyəti	217
2. Elmi idrak nəzəriyyəsi və təlim nəzəriyyəsi arasında oxşarlığın olduğunu bilmək müəllimə nə verir.	217-219
3.Müəllimlik fəaliyyətində elmi axtarışın yeri və zəruriliyi	219
4.Müəllim özü üçün elmi tədqiqat mövzusunı necə müəyyən edə bilər.	219-220
5.Müəllimin elmi axtarırlarda istifadə etdiyi əsas üsullar	221-222
6.Müəllimin elmi axtarırlarının mərhələləri.....	222-223
Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.	225

FƏSİL 28. Məktəbdaxili rəhbərlik pedaqoji prosesə xidmət edir. 226-233

1.Məktəbə rəhbərliyin ümumi məsələləri	226-227
2.Məktəbin maddi-texniki təminatı pedaqoji prosesə xidmət edir.....	227
3. Məktəbin kadr təminatı pedaqoji prosesə xidmətdir	228-229
4.Pedagoji prosesə xidmətdə ictimai qurumların rolu.	229-230
5.Pedagoji prosesin səviyyəsinin yüksəldilməsində sinif valideynlər şurasının	

işi	230-232
6. Məktəbin və ictimaiyyətin əlbir işi pedaqoji prosesə xidmət kimi	232
Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.	233